

Buludxan Xəlilov

Azərbaycan dilində feil

*ADPU-nun Tədris Metodika Şurasının
27 oktyabr 2017-ci il tarixli 1 saylı
iclasının qərarına əsasən (seçmə fənn)
dərslük kimi çap olunur.*

**“ADİLOĞLU”
Bakı - 2018**

Elmi redaktor:

Cafər Cafərov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

İsmayıl Məmmədli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Könül Səmədova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov. Azərbaycan dilində feil. Dərslik. Bakı, “Adiloglu” nəşriyyatı, 2018, 224 səh.

Dərslikdə feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər, feilin quruluşu, feilin lüğəvi və qrammatik məna növləri, təsirli və təsirsiz feillər, feilin zaman kateqoriyası, feilin tərz kateqoriyası, feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları “Azərbaycan dilində feil” adlı seçmə fənnin proqramının tələblərinə uyğun olaraq öz əksini tapır.

Dərslikdən ali məktəbin tələbələri, müəllimlər, elmi işçilər faydalana bilərlər. Dərslik barədə qeyd və təkliflərini çatdıracaq oxuculara müəllif qabaqcadan öz minnətdarlığını bildirir.

ISBN 978-9952-524-49-9

© B.Xəlilov, 2018

GİRİŞ

İnsan bütün ömrü boyu bilik əldə etməklə, elmin sirlərinə yiyələnməklə öz dünyagörüşünü, zəkasını inkişaf etdirə bilər. Bunun üçün hər şey mütaliədən və insan şüurunun bilgiləri, məlumatları qəbul etmək imkanından çox asılıdır. Elmi biliklər o qədər sonsuzdur ki, hər şeyi öyrənmək, əldə olunan biliklərin son həddinə çatmaq insan ömrünün imkanı xaricindədir. İstedad sahibləri, mütəfəkkirlər bütün ömrü boyu biliklərə yiyələnsələr də, çoxlu mütaliə etsələr də, yenə də öz dünyagörüşlərindən, biliklərindən, elm aləminə bələd olma səviyyələrindən razı qalmamışlar. Nəticədə onların mütaliələri, dünyagörüşləri, bilikləri, elm aləminə bələd olma səviyyələri həmişə özləri tərəfindən narazılıq və narahatlıqla qarşılanmışdır. Oxumaq, öyrənmək, mütaliə etməklə elmə yiyələnmək insanın əldə etdiyi sonsuz biliklərin çox cüzi bir hissəsidir. İnsan şüuru bu barədə fikirləşsə də, fikirləşməsə də, əldə etdiyi biliklərin nisbi xarakter daşdığı qənaətində olmuşdur. Tarixboyu mütəfəkkirləri əldə etdikləri biliklər razı salmamışdır. Təsadüfi deyil ki, görkəmli alim və filosof Sokrat demişdir: “Mən özümdən sonra gələcək böyük və ağıllı adamların mənə tənə vuracaqlarından və “Sokrat birdəfəlik dünyanın bütün biliklərini öyrənmək iddiasında olmuşdur” – deyəcəklərindən qorxmasaydım, mütləq deyərdim ki, mən heç nə bilmirəm və öyrənməyə də acizəm, lakin bunu deyə bilmirəm, çünki bu mənim tərəfimdən çox böyük iddia olardı”.¹

Bütün ömrü boyu biliklərə yiyələnən dahi şairimiz Nizami Gəncəvi də əldə etdiyi elmi biliklərdən razı qalmamış və bu cəhətdən narahatlıq keçirdiyini “Leyli və Məcnun” poemasında bəyan etmişdir:

¹ Qabusnamə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1989, s.44

*Göyün sirr pərdəsi ki, bərqərardır,
Gözə görünməyən bir sirri vardır.
Nə qədər oraya at çapsam da mən,
Bir xəbər öyrənmək gəlmir əlimdən.
Göyün lövhəsində yanar rəqəmlər,
O saf ulduzları mən birər-birər,
Nə qədər oxuyub öyrəndim heyhat,
Yenə də qəlbimi görmədim rahat.*

Filosof şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə belə söyləyir:

*Mən haqq-hesab istəyirəm
Gecələr gündüzümdən;
Narahatam, narazıyam
Ömrüm boyu özümdən.*

*Bizim sənət dünyasının
Qırıq telli sazıyam;
Bircə bundan razıyam ki,
Özümdən narazıyam.*

Kainat sonsuz olduğu kimi, biliyin həddi-hüdudu da sonsuzdur. Buradakı məntiq onu deyir ki, kainat kimi bilik və elm də sonsuzdur. Heç kəs–mütəfəkkirlər, dahilər hər şeyi bilə bilməz. Bu yerdə qədim şərq ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri olan “Qabusnamə”dəki bir hekayəni xatırlamaq yerinə düşər. Hekayənin məzmunu belədir: I Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövründə Rumdan savadlı bir elçi gəlir. Xosrov fars şahlarının adətində uyğun olaraq, öz taxtında oturub, elçini qəbul edir. Və elçiyə öz vəzirinin savadlı olduğunu göstərmək istəyir. Ona görə də söhbət zamanı savadlı vəziri Büzürməhrə deyir: “Filankəs,

dünyada nə varsa, hamısını sən bilirsən...” və istəyir o desin: “Bəli, bilirəm”, lakin Büzürməhr deyir: “Xeyr, hökmdarım, bilmirəm”.¹ Xosrov bundan pərt olur, elçidən utanır və öz vəzirindən soruşur: “Bəs hər şeyi bilən kimdir?” Vəzir deyir: “Hər şeyi hamı birlikdə bilir, hamı isə hələ anadan olmamışdır”.²

Mütəfəkkirlərin, dahilərin gəldiyi qənaətlərdən biri də biliklərin sonsuz olmasıdır. Bunu Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında belə söyləmişdir:

*Hələ açılmamış elm ilə göylər,
Lakin hər elmdə gülür bir səhər.
O şey ki, bizlərə lap aşikardır,
Orda da gizli bir xəzinə vardır.*

Mütəfəkkirlər, dahilər elmin dərinliklərinə baş vurduqdan, dərin biliklərə yiyələndikdən sonra kainatın, həyatın yaranması haqqında düşünmüşlər: Necə olmuşdur ki, kainat yaranmışdır? Necə olmuşdur ki, canlı həyat yaranmışdır? Necə olmuşdur ki, yer, göy yaranmışdır? və sair, və ilaxır. Bu mənada təbiətin, kainatın, yerin, göyün yaranması filosof şairimiz Nizami Gəncəvini də düşündürmüşdür. Onun fikrincə, insan ağılı, idrakı kainatın, həyatın yaranması sirrini açmalıdır. Nizami Gəncəvi bu məsələyə poetik şəkildə belə yanaşır və “Leyli və Məcnun” poemasında yazır:

*Görək kim yaratmış bu təbiəti,
O kimdir, işinin nədir hikməti...
Hər şey öz-özünə necə düzəldi,
Bax, nə cür kainat əmələ gəldi...*

¹ Qabusnamə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1989, s.44

² Yenə orada

*Bütün insanlara sual ver bu dəm,
Nə yolla yarandı boşluqdan aləm?
Bir söz lazımdır ki, bağlı sirlər
Açılsın qönçətək, şadlansın səhər.*

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”də belə bir fundamental məsələyə bu cür yanaşır:

*Əvvəli necəymiş bu göyün, yerin, –
Bu haqda fikrini hamı söyləsin!...
Bu yeni əskiltmə və artırmalar,
Yoxluqdan nə cürə olmuş aşikar.
Əzəldən nə olmuş xilqətə bais!
Bunu ulduzlardan tədqiq edək biz...
Necə qoyulmuşdur bina əvvəldən?
Necə səslənmişdir ilk mahnı teldən?
Var isə, nə üçün bilmir heç bir kəs?
Yox isə... yoxluğa heç bir yol getməz.
Hərə öz fikrini atsın ortaya
Necə yaranmışdır desin bu dünya?...
Qoy açsın bu sirri ağlın açarı,
Necə çiçək açmış yerin baharı?...
Ağıla, idraka bir vəzifədir,
Bilinsin dünyada ilk tərkib nədir?*

Beləliklə, Nizami Gəncəvi kainatda ilk tərkibin, ilk rüşeymin nədən ibarət olduğunun aydınlaşdırılmasını ağılın, idrakın vəzifəsi hesab edir. Yeri gəlmişkən ağıl barəsində “Qabusnamə”də belə yazılır: “Bil, ağıl iki cürdür: biri anadangəlmə, ikincisi, sonradan əldə edilmə. Sonradan əldə edilmiş ağılı öyrənmək olar, anadangəlmə ağıl böyük və izzətli Allahın hədiyyəsidir, onu təlim və

təhsillə əldə etmək olmaz. Əgər böyük Allah sənə anadangəlmə ağıl versə, bu sənin üçün böyük xoşbəxtlikdir, zəhmət çək, sonradan əldə edilmiş ağılı da öyrən, sonradan əldə edilmiş ağılı anadangəlmə ağılla birləşdirsən, öz əsrinin ən gözəl alimi olarsan. Əgər anadangəlmə ağıl olmasa, nə sən, nə mən heç bir şey edə bilmərik. Onda sonradan əldə edilmiş ağıla qarşı səhlənkarlıq etmə, mümkün qədər yaxşı öyrən. Ağıllılar zümrəsinə daxil olmasan da, heç olmasa axmaqlar sırasına da daxil olma. Heçdənsə ikisindən biri olmaq daha yaxşıdır. Deyiblər: “Atası olmayana atalıqdan yaxşı heç nə yoxdur”.

İndi istəyirsən ağıllı olasan, hikmət öyrən, çünki ağılı hikmətlə öyrənmək olar. Filosof Ərəstundan (məşhur yunan alim və filosofu Aristotel eradan əvvəl 384-322 – B.X.) soruşdular: “Ağıl qüvvəti haradan alır?”. Dedi: “Hamı qüvvəti yeməkdən alır, ağılın yeməyi isə hikmətdir”.¹

Ağılın, biliyin, hikmətin imkanı daxilində kainatın, həyatın yaranması barədə müəyyən fikirlər, baxışlar olmuşdur. Bunların içərisində antik yunan və şərq fəlsəfəsindəki baxışlar xüsusilə fərqlənmişdir. Məsələn, yunan filosofu Empedoklun fikrinə, kainatın əsasını dörd ünsür–od, su, hava və torpaq təşkil edir. Hətta bu mövqeyə Nizami Gəncəvi də üstünlük vermiş və “İsgəndərnamə”də yazmışdır:

*Onlardan birinci–ışıqlı oddur,
Dünyanın ən yüksək tağı da odur.
İkinci–küləkdir, hərəkətdədir,
Hərəkət etməzsə bilinməz nədir.
Üçüncüsü–sudur ki, tərəvət verər,
Hər şeyə gözəllik, lətafət verər.*

¹ Qabusnamə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1989, s.216-217

*Dördüncüsü–torpaqdır tapdayır, əyyam,
Tapdanan köksündən toz qalxır müdam...
Qatdı bir-birinə onları həyat,
Yaratdı bunlardan bitki, nəbatat,
Bitki də başqa cür artdı, dirçəldi –
Cürbəcür heyvanlar vücuda gəldi...
Dörd tərkib birləşib ahəngdar olmuş,
Dörd gövhər birləşib həyat var olmuş.*

“Quran”ın Rəhman surəsinin 5-ci ayəsində yazılır: “Günəş və Ay müəyyən bir ölçü ilə hərəkətdədir”.¹ Hərəkət olmayan yerdə yaşayış, həyat yoxdur. Hər bir şey hərəkətdən kənarda qaldıqda sonu çatır. “Quran”ın Rəhman surəsinin 26-cı ayəsində deyildiyi kimi “Yer üzərində olan hər hansı bir şeyin aqibəti ölüm və fənadır”.²

Kainatın yaranmasında ilk amil kimi *hərəkəti* əsas götürənlər, bunu (hərəkəti) kainatın yaranmasında mühüm elmi nəticə kimi qəbul edənlər olmuşdur. Məsələn, Aristotelə görə, “Həyat hərəkət deməkdir, su da axmayanda iyələnir”. Deməli, hərəkət olan yerdə inkişaf, dəyişmə, yeniləşmə var. Hərəkət yoxdursa, həyat özü dayanar və inkişaf, tərəqqi olmaz. Cismin, materiyanın yaranmasını hərəkətin mövcud olması ilə bağlayan Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”də yazır:

*Əvvəl mövcud oldu tək bir hərəkət,
Onu iki yerə ayırdı sürət.
Bu iki hərəkət gəlib bir yerə,
Yeni bir hərəkət doğurdu hərə.*

¹ Əl-Quranul-Kərim. Bakı, 2001, s.1116

² Yəne orada. s.1119

*Əvvəlki hərəkət ayrıldı yenə,
Bu üçü qoşuldu biri-birinə.
Üç xətt zahir oldu üç hərəkətdən,
Üç dövrə yarandı ondakı xətdən.
Mərkəzdən ayrıldı həmin dövrlər,
Yaranıb ortaya çıxdı bir cövhər.
Cövhər keşməkeşdən doğub parladı,
Hərəkət eləyən cisim oldu adı.*

Bu şeir parçasına istinad edən tədqiqatçılar yazır: “Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi ilk amil kimi hərəkəti götürür. Yaranan hərəkətdə sürət dəyişməsinin (təcilin yaranmasının) təsiri ilə dəyişən sürətli, yəni təcili hərəkətin, sonra ayrışatlı və ən nəhayət fırlanma hərəkətinin əmələ gəldiyini göstərir. Nizami Gəncəviyə görə, bu hərəkət dəyişməsinin keşməkeşindən cövhər, yəni hərəkətdə olan *cisim, materiya* yaranmışdır”.¹

Nizami Gəncəvidən 500 il sonra yaşayıb-yaradan görkəmli italyan fiziki Qalileo Qaliley 1632-ci ildə yazırdı: “...Təbiətdə hərəkətdən qədim heç bir şey yoxdur... Lakin mən onun indiyə kimi heç bir kəs tərəfindən müşahidə edilib isbat edilməyən özünə-məxsus xassələrindən danışırım”.²

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin fikri ilə Qalileo Qalileyin fikri bir-birini tamamlayır.

S.Vurğun hərəkət barəsində yazır:

*Hərəkət!
Hərəkət!
Bu gün damarlarımı dolanan bu qan,
Heç də dünənkinə bənzəmir, inan!*

¹ H.B.Abullayev, L.M.Vəliyev. Nizami Gəncəvinin elm dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.11

² Yəne orada. s.12

*Fəqət mən yenə
 Enərək gecənin dərinliyinə
 Hər gün gəzdiyim ucsuz, bucaqsız,
 Odsuz, ocaqsız,
 Tikanlı çöllərin bir yolçusuyam.
 Eşit ey!
 Aradığım şey
 Artıq nə eşqdır və nə də hicran.
 Bu hiss, həyəcan,
 Qəlbimdən gəlmədi, fikrimdən doğdu...
 Hərəkət!
 Hərəkət!
 Dalğalı dənizlər son sürətilə
 Gəmirir sahili
 Əsrin bu ağır ili,
 Güldürmək istəyir yarını,
 İncilin, Quranın yarpaqlarını,
 Sovurur göylərə şimal yelləri...
 Şərqin elləri
 Yarını indidən bəxtiyar bəklər...
 Açıq çiçəklər
 Artıq yaz gününə nişanədir,
 Cahan qəmxanədir,
 Fəlsəfi,
 Son nəfəsi,
 Son hıçqırığını çəkmək üzrədir.
 Hərəkət!
 Hərəkət!
 Bəxtiyar bir halım vardır bu axşam.
 Qarşımdakı şam
 Azacıq sönməmək üzrə yanarsa,
 Bir an dayanmadan yazacaq qələm...*

*Nə dərd, nə aləm,
 Nə də göz yaşları ənisim deyil!
 Anla! Bil!
 Bil ki, göylər qədər azad, bəxtiyar,
 Ruhumla çırpınan
 Bir əməlim var.
 Hərəkət!
 Hərəkət!
 Bu gün varlığında dəmirdən möhkəm
 Tükənməz, qoca bir qüvvət var desəm,
 Çox da düşünməsin o afəti–can!..
 Çünki hər insan,
 Yaşamaq istəyən hər könül,
 Hər çiçək, hər gül,
 Azacıq sevinmək, çırpınmaq istər¹.*

Dünya böyükdür. Bu böyük dünyada hamıya yer çatır. Ancaq hər bir kəsin də dünyada öz yeri var. Hər bir kəs öz yerini tutmaq üçün çalışmalıdır, hərəkətdə olmalıdır. Ç.Çaplin demişkən: “Dünya hamıya çatacaq qədər böyükdür. Başqasının yerini tutmağa çalışmaqdan sonra, öz yerin haqqında fikirləş”.

Həyatın əsasını təşkil edən dörd ünsürün hər biri—od, su, hava, torpaq hərəkətin məhsuludur. Hərəkətin aparıcı rolunu Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”də belə təsvir edir:

*Səhradan bir bulud qalxırsa əgər,
 Ucalar müəyyən nöqtəyə qədər.
 Uçar ucalığın son zirvəsinə,
 Lakin o sərhəddi aşammaz yenə.
 O da dairədə dolaşıb qalar.*

¹ Səməd Vurğun. Əsərləri. Altı cildə. Altıncı cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, səh.421-422

*O da bir dairə şəklini alar.
Çadırtək çataraq bulud qaşını,
Yerin üfünə qoymuş başını.
Onun qoşununa yetirsən nəzər,
Dairə olmağa o da meyl edər...
Ən uca nöqtəni aşarsa bir xətt,
Öz əksi halına meyl edər fəqət...
Göyün gərdisindən od oldu aşkar,
Od hərəkət edən qüvvədən doğar.*

Həyatdakı hər bir şey hərəkətin məhsulu kimi, hərəkətin nəticəsi kimi özünü göstərir. Məsələn, buzun əriyərək suya çevrilməsi, suyun buxarlanması, yəni buz-su, su-buxar münasibəti hərəkətin nəticəsidir. Yaxud qışın yaza, suyun buza çevrilməsi belədir. Bu prosesin poetik vəsfini Oqtay Rzanın yaradıcılığında görürük:

*Yayın istisində tez əriyər buz,
Göy üzü həmişə olmur buludsuz.
Dayanıb od ilə su arasında –
Yaşaya bilmərik susuz və odsuz.*

Yaxud:

*Qış xoş havalarda yaza çevrilir,
Donan su daşlaşıb buza çevrilir.
Xlor–boğucu qaz, natrium–zəhər,
Birləşib süfrədə duza çevrilir.*

Deməli, bütün cisimlər, şeylər dəyişə bilir, bir-birinə çevrilə bilir. Məhz cisimlərin, şeylərin təbiətindəki bu cəhət hərəkətlə sıx bağlıdır. Bu barədə görkəmli filosof Əflatunun fikri maraqlıdır: “O şeyə ki, biz su deyirik, quruduqda torpağa və daşa

çevrilir, onu bizim gözümüz görür. Daş və torpaq əriyib dağıldıqda buxara və oda çevrilir və əksinə, alov sönən vaxt havaya çevrilir, sonra hava bir yerə yığılıb sıxıldıqda bulud və buxar əmələ gətirir; axırıncılar isə öz növbəsində sıxlaşdıqda su əmələ gətirir, su isə öz növbəsində daş və torpağı əmələ gətirir”.¹ Deməli, təbiətdəki bütün cisimlər hissəciklərdən və ya atomlardan təşkil olunmuşdur. Cisimlərin maye və bərk halında olması da hissəciklərdən və ya atomlardan asılıdır. Belə ki, cisimlər maye halında olduqda hissəciklər və ya atomlar bir-biri ilə bir neçə yerdən birləşir. Cisimlər bərk halında olduqda isə hissəciklər və ya atomlar bir-biri ilə çox yerdən birləşir. Bunların heç biri hərəkətsiz mümkün deyildir. Hərəkət bütün cisimlərin xassəsini, mahiyyətini açır. Bu mənada Oqtay Rzanın aşağıdakı şeir parçasına diqqət yetirək:

*Yerdə ot cücərir, çiçək yaranır,
Səmada yeddi cür xoş rəng yaranır.
Qız bulud öpüşür oğlan buludla –
Lərzəli ildirəm, şimşək yaranır.*

Şeirinin poetik məntiqindəki otun, çiçəyin, səmada yeddi cür xoş rəngin, qız buludla oğlan buludun toqquşması nəticəsində ildirimin, şimşəyin yaranması *hərəkətdən* kənarında mövcud deyildir.

Cəmiyyətdəki informasiyaların, danışıqların, əlaqələrin də əsasında hərəkət dayanır. Hərəkətsiz informasiya, danışıq, əlaqə–heç nə yoxdur. Hərəkətsiz həyat donuqdur. Yenə də poeziyanın poetik məntiqinə istinad edək. Və Oqtay Rzanın şeirinə diqqət yetirək:

¹ H.B.Abdullayev, L.M.Vəliyev. Nizami Gəncəvinin elm dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1991, s.25

*Şor torpaq sünbül də, gül də bitirir,
Qarışqa özündən çox yük götürür.
Mis naqil xoşlayır xeyirxahlığı–
Ünvandan-ünvana işıq ötürür.*

Şeir parçasındakı poetik həqiqətlər *hərəkətdən* kənarında deyildir: Şor torpağın sünbül bitirməsi də, qarışqanın özündən çox yük götürməsi də, mis naqilin ünvandan-ünvana işıq ötürməsi də hərəkətlə bağlıdır. Təsadüfi deyilməmişdir ki, “Hərəkət səndən, bərəkət Allahdan”. Yaxud: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”.

Tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını diqqətlə araşdıraraq belə bir fikri də söyləmişlər ki: “Nizami Gəncəvi kainatda yeganə hərəkət forması olaraq fırlanma hərəkətinin mövcud olduğunu qəbul edir və bununla da çox mühüm olan elmi nəticəyə gəlir”.¹ Nizami Gəncəvi yaradıcılığında fırlanma hərəkəti zamanı mərkəzəqaçma qüvvəsinin yarandığı və bu qüvvənin fırlanma mərkəzinə doğru istiqamətləndiyi çox mühüm elmi nəticə kimi göstərilmişdir.² Bu mənada “Xosrov və Şirin” əsərində yazılır:

*Bu saysız-hesabsız maddələr yenə,
Bax gör meyl edirlər öz mərkəzinə...*

Yaxud “İsgəndərnamə”də:

*Həmin cisim qərar tutmayıb bir an,
Dönüb hərlənirdi əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları,
Həmişə qaçardı mərkəzə sarı.*

¹ H.B.Abdullayev, L.M.Vəliyev. Nizami Gəncəvinin elm dünyası. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1991, s.14

² Yenə orada. s.14

Hərəkətin hansı növündən söhbət getsə də, yenə də hərəkət hərəkətdir. Onun varlığını və kainatın, yaşayışın mövcud olmasında əsas rol oynadığını etiraf etməliyik. Bəs hərəkət hansı nitq hissəsinin obyektidir? Təbii ki, hərəkət feilin obyektidir. Hər bir nitq hissəsinin obyektini konkret olduğu kimi, feilin də obyektini konkretidir. Deməli, “Təbiətdə hərəkətdən qədim heç bir şey yoxdur” fikrini əsas götürərək feilin bir nitq hissəsi kimi qədimliyini də ön plana çəkməliyik. Ona görə ki, hər bir şeydən qədim olan hərəkəti feil adlı nitq hissəsi öyrənir. Feilin öyrəndiyi obyekt qədim olduğundan feil də əsas nitq hissəsindən biri olmaqla onların içərisində ən qədimidir.

FEİL

Feil sözü və onun mənaları. *Feil* ərəb sözüdür. Bu söz aşağıdakı mənaları bildirir:

- 1) iş, hərəkət, əməl;
- 2) həqiqət, gerçəklik;
- 3) fitnə-fəsad;
- 4) qrammatikada: əşyanın hal və hərəkətini bildirən nitq hissəsi.

Qrammatikada (qrammatikanın morfolojiya şöbəsində) *feil* sözünün əşyanın hal və hərəkətini bildirən nitq hissəsi olması mənası öyrənilir.

Feil sözünün “iş, hərəkət, əməl” mənaları ilə dilimizdə qarşılaşırıq. Məs.:

Mən anadan mərd olmuşam,
O Çənlibeldən gəlmişəm,
Koroğluyam, at minmişəm,
Yüz min belə *feillərim* var.¹

Yaxud:

Ağır alaylar döşlərəm,
Tök malını, get, bəzircan!
Çox belə *feillər* işlərəm,
Tök malını, get, bəzircan!²

Feil sözü dilimizdə *fənd* və *fitnə* sözləri ilə də birgə işlənir: *fənd-feil*, *fitnə - feil*. Məs.:

¹ Koroğlu. Lider nəşriyyatı. Bakı, 2005, s.185

² Yenə orada. s.221

Qarı düşmən, *fənd-feilini* bilirəm,
Dəlilərim bu şəhərdə qalıbdı.
Saat yarım sizə möhlət verirəm,
Dəlilərim bu şəhərdə qalıbdı.¹

Demə dünya gedər belə,
Uymayın *fitnəyə-feilə*,
Koroğlunu gətdiz dilə,
Tez gələn beləmi əylənir?²

Nitq hissələri içərisində ən zəngini feildir. Məhz feilin zəngin xüsusiyyətləri onun poetik tərənnümünə geniş imkan yaratmışdır. Bu mənada görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin feil haqqında yazdığı şeir maraqlıdır.

Çox sevirəm feilləri
“Gəldi”, “getdi”,
“Aldı”, “çaldı”,
“Endi”, “ucaldı” ...

Feil–hərəkət

Feil–sürət!
Canlıdır, diridir.
Feil–insan əməlləridir...
Feil–həmişə döyüşdə,
Həmişə at belində.
Öz dostu var,
Düşməni var
Dilin də ...

¹ Koroğlu. Lider nəşriyyatı. Bakı, 2005, s.244

² Yenə orada. s.245

İsim, sifət döyüşlərdə
Çox zaman karıxır ...
Feillərsə, döyüşlərdən
həmişə
Qalib çıxır.
Çox sevirəm igid kimi
döyüşən
Kəlməni mən,
Sözü mən.
Feil olmaq istəyirəm
Düzü mən!..

Feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər.

Feil əsas nitq hissələrdən biri olmaqla fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.¹
Bu xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar:

I. Feilin fonetik xüsusiyyətləri:

a) Azərbaycan dilində l, n, r, j, f samitləri ilə başlanan sadə feil yoxdur. Həm də m, h, x, z, v, b, p samitləri tək-tək hallarda bəzi birhecalı sadə feillərin əvvəlində işlənir: *minmək, hörmək, hürmək, hürkmək, xıncmaq, züymək/züvmək, vermək, vurmaq, burmaq, büzmək, bükmək, pozmaq, pörtmək, pörşmək, pırtmaq, pusmaq* və s.

Qeyd: Yazılı abidələrdə *hürmək* sözü *ürmək, hörmək* sözü *örmək, vurmaq* sözü *urmaq, minmək* sözü isə *binmək* kimi işlənmişdir. Bu da onu göstərir ki, qədimdə “h”, “v”, “m” samitləri olmamışdır.

b) Azərbaycan dilində e, o, ö saitləri ilə başlanan sadə feillər də azlıq təşkil edir: *eşmək, etmək, enmək, olmaq, ovmaq, oymaq, ölçmək, örtmək, öpmək* və s.

Qeyd: l, n, r, j, f samitlərinin feilin əvvəllərində işlənməməsi m, h, x, z, v, b, p samitlərinin və e, o, ö saitlərinin az işlənməsi bu səslərin qədim olmaması ilə bağlıdır. Feil qədim olduğu üçün göstərilən samit və saitlərlə ya başlanmamış, ya da az başlanmışdır.

c) feillərin (təkhəcalı feillərin) sonunda iki samitin yanaşı işlənməsi də maraqlı fonetik-morfoloji xüsusiyyətdir. Məsələn, *qorxmaq, hürkmək, çırpmaq, sancmaq, örtmək* və s. Bu cür sözlərdə yanaşı gələn samitlərdən biri sonordur.

Qeyd: Azərbaycan dilində iki samitin yanaşı gəlməsi xarakterik deyildir. İki samitin yanaşı gəlməsi alınma sözlər üçün xarakterikdir. Lakin əsl Azərbaycan sözləri olan feillərdə yanaşı gələn samitlərdən biri sonordur. Sonorlar həm samitlərə, həm də saitlərə meyillidir. Onların saitlərə meyilliliyi ilə əlaqədar olaraq birhecalı feillərdə sonorlarla samitlər yanaşı işlənmişdir. Əsl Azərbaycan sözlərində iki samitin (sonorlarla samitlərin) yanaşı işlənməsinin səbəbi budur.

II. Feilin leksik-semantik xüsusiyyətləri:

a) Dilimizdə omonim feillər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *dad* (feil, isim), *düz* (feil, sifət, zərf), *cız* (feil, isim), *sarı* (feil, sifət, qoşma), *ac* (feil, sifət), *ağrı* (feil, isim), *don* (feil, isim) və s. Omonim sözlər dilimizin ilkin dövrlərində gen-bol olmuşdur. Feillərin omonim söz qruplarında olması onların qədimliyi ilə bağlıdır. Omonim sözlər “Əski çağlarda daha çox olmuş, sonralar

¹ Feilə məxsus xüsusiyyətlər barəsində bax: Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.15-24

isə say miqdarı ilə azalmağa doğru getmişdir”¹. Omonim sözlərin sayının dildə getdikcə azalması səbəblərindən biri onunla bağlı olmuşdur ki, omonimlər dildə dolaşılığa səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılardan E.Z.Kajibekov türk dillərinə məxsus yazılı abidələr əsasında 500-ə yaxın omonim sözləri müəyyənləşdirmişdir². Bu omonim sözlərin bir qisminin mövqeyi dilin lüğət tərkibində sabitləşə bilməmişdir. Belə bir vəziyyət türk dillərinin hər birinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə də aiddir.

Omonim sözlər birhecalı və ikihecalı sözlərdə daha çox üstünlük təşkil edir. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, omonimləşmə hadisəsi qədim olduğu kimi, birhecalı və nisbətən sonralar ikihecalı sözlər ilkindir, qədimdir. Deməli, feillərin omonim sözlər cərgəsində olması feillərin qədim olmasını təsdiq edir. Hətta etimoloji və morfoloji tədqiqatlar da təsdiq edir ki, protürkdə xeyli miqdarda omonim sözlər olmuşdur. Ona görə də, qədim dövrə getdikcə ad-feil omonimliyi ilə daha çox qarşılaşırıq. “Morfonoloji rekonstruksiya belə bir ehtimal irəli sürməyə imkan verir; təkhəcalı sözlər protürkdə iltisə quruluşu qədərki dövrdə tonlarla fərqləndiyi üçün dildə xeyli “omnim” olmuşdur. Sonralar iltisə quruluş formalaşdıqca tonların mənə fərqləndirici rolu zəifləyib öz funksiyasını itirmişdir, lakin bir çox monosillabemdə eyni fonem tərkibi mühafizə olunmuşdur ki, bu da artıq dildə sinkretik köklər (ad-feil omonimliyi nəzərdə tutulur– B.X.) şəklini almışdır”³.

¹ Buludxan Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri (müqayisəli-tarixi istiqamətdə). Azərbaycan Respublikası “Təhsil” elm-istehsalat mərkəzi, Bakı, 1998, s.12

² E.З.Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986

³ F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, s.87

Sinkretik köklərin (ad-feil omonimliyinin) mənşəyi barəsində türkologiyada fikirlər olmuşdur. Sinkretikliyin mənşəyi substantivləşmə, konversiya ilə izah olunsada, “bu yalnız sonrakı ad-feil omonimlərinin bir qisminə aid ola bilər”¹. İlk sinkretik köklərin “əvvəlcə isim, sonra feil, yaxud əvvəlcə feil, sonra isim olması”² fikrini məsələnin düzgün qoyuluşu kimi qəbul etmək olar. Hər halda ilkin sözlərin ad-feil olmasının nəticəsidir ki, yunan alimlərindən Aristotel nitq hissələrini üç yerə – adlara, feillərə və köməkçi sözlərə ayırmışdır. Ərəb dilçilərindən Sibəveyhi (VIII əsr) nitq hissələrini üç yerə bölmüşdür: adlar, feillər və hissəciklər.

b) Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də feilin rolu böyükdür. Belə ki, həm feillərdən digər nitq hissələri, həm də başqa nitq hissələrindən feillər əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində 50-dən çox sözdüzəldici şəkilçilərlə başqa nitq hissələrindən feil yaranır.

c) Məcəzlaşma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feil böyük rol oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlər dildə mühüm yer tutur. Onların ikinci tərəfi feillərdən ibarət olur. Məsələn, *qulaq asmaq*, *baş salmaq*, *dil tökmək*, *gözə gəlmək* və s.

Frazeoloji vahidlərin bəzilərinin mənasına diqqət yetirək: *ad almaq* (ad qazanmaq, çıxarmaq)–şöhrət qazanmaq, məşhur olmaq, yaxşılıqda ad qazanmaq; *adı batmaq*–şöhrətdən, nüfuzdan düşmək, rüsvay olmaq, biabır olmaq; *adam saymaq*–birisi ilə hesablaşmaq, hörmət etmək; *addım atmaq*–irəliləmək, bir işin təşəbbüskarı olmaq; *ağzına baxmaq*–öz fikri olmadan başqasının iradəsinə tabe olmaq; *ağzını aramaq*–birisinin fikrini, rəyini,

¹ F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, s.87

² Yənə orada

sirrini öyrənməyə cəhd etmək; *axıra çatdırmaq*–qurtarmaq; *axırına çıxmaq*–1) məhv etmək; 2) qurtarmaq, hamısını işlətmək; *ala düşmək*–şərə düşmək, tora düşmək; *al dilə tutmaq*–hiylə işlətmək, aldatmaq və s.¹

Frazeoloji vahidlər “qanadlı” sözlər də adlanır. Ona görə bu sözləri həm də “qanadlı” sözlər adlandırırlar ki, onlar xalqın arasında daha tez yayılır və məşhurlaşır. Qanadlı sözlər ifadəsi qədim Yunanıstanın şairi Homerin (e.ə.IX əsr) “İliada” və “Odiseya” əsərlərində işlənmişdir. Homerin “qanadlı” dediyi sözlər xalq arasında böyük sürətlə yayılmış sözlər olmuşdur. Bu ifadəni Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə S.Vurğun, sonralar H.Mehdi, Qabil öz yaradıcılıqlarında işlətməmişdir².

Onu da qeyd edək ki, xalqımızın mifik dünyagörüşü, həyat tərz, fəaliyyəti, məşğuliyyəti və məişəti ilə bağlı yaranmış frazeoloji vahidlərin yaranmasında feillərin rolu əvəzsizdir.

Feillərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər təkcə həyat tərzimiz, fəaliyyətimiz, məşğuliyyətimiz və s. barədə deyil, həm də dil tariximiz barədə əhəmiyyətli məlumat verir. Təbii ki, hər bir frazeoloji vahid müəyyən bir tarixi dövrdə yaranmaqla, dilimizdə dərin iz buraxmışdır. Frazeoloji vahidlərin mahiyyətinə vardiqdan sonra məlum olur ki, onlardakı sözlərin hər biri təsadüfi işlənməmiş, motivlənməmişdir. Bu cəhətdən frazeoloji vahidlərdəki feillər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məsələn, *qoçuluq etmək* ifadəsindəki *qoçu* sözü *qoç* və yaxud *qoçaq* sözü ilə əlaqəlidir. Ancaq *qoçu* sözünün yeni məna kəsb etməsi XIX əsrlə bağlıdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda əslən Cənubi Azərbaycandan olan Qoçu adında bir faytonçu olmuşdur. Qoçu savaşa, döyüşdə Bakıda məşhur olmuş, heç kəs onunla

qabaqlaşa bilməmişdir. Sonralar savaşa, döyüşdə məşhur olan adamlara qoçu deyilmişdir. Beləliklə, *Qoçu* xüsusi ismi qoçu ümumi isminə çevrilmişdir. Elə buradan da *qoçuluq etmək* ifadəsi yaranmışdır¹. Əslində *qoçu*/*qoçuluq* sözünün məcazi mənasının tamamlanmasında *etmək*/*eləmək* feili mühüm rol oynamışdır.

Dan atmaq, *daş atmaq*, *duza getmək* və s. frazeoloji vahidlərinin yaranmasında da məcazlaşma və feilin bu prosesdə əhəmiyyətli rolu danılmazdır. Bu frazeoloji vahidlərin mənalına diqqət yetirək. *Dan atmaq* ifadəsi müəyyən məqsədlə bağlı olaraq, gecə səhərə qədər yatmamaq, oyaq qalmaq mənasında işlənir. Belə ki, dan atılan gecədə heç kəs səhərə qədər yatmamışdır. Əgər kimsə mürgüləsəymiş, onda həmin adamı həmin vaxt stola bağlamış, döşəyə və ya mütəkkəyə tikmişlər.

“Dilimizdə dolmaq, ələ salmaq, haqqında şayiə yaymaq mənasında “vedrə bağlamaq”, “süpürgə bağlamaq” ifadələri də bu adətlə əlaqədar meydana çıxmışdır”².

Yaxud *daş atmaq* qədim insanlarda müxtəlif məqsədlərlə bağlı istifadə olunmuşdur. “Sevgiliyə daş (sonralar alma) atma” adəti geniş yayılmışdı və aşağıdakı xalq ifadəsi də bu adətlə əlaqədardır.

Ay daş atan baxtavar,

Daşın da bir vaxtı var.

“... Pənəcərədən daş gəlir” adlı məşhur xalq mahnısında da bu adətin izləri vardır”³.

Yaxud da *duza getmək* “bir işə həddindən artıq aludə olmaq, işin nə ilə nəticələnməsinə əhəmiyyət verməmək” mənalında işlədilir. Bu frazeoloji vahidin yaranması səbəbi müxtəlif şəkildə

¹ Geniş məlumat almaq üçün bax: Həsən Baxşiyev. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. A-Z. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2004

² Musa Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988, s.66-67

¹ Məmmədli Qıпчаq. Söz aləminə səyahət. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2002, s.67-68

² Musa Adilov. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988, s.87

³ Yenə orada. s.88

izah olunur. “Bir fikrə görə, vaxtilə, nəqliyyat olmayan zamanlarda piyada duz gətirməyə gedərdilər. Hər kəs mümkün qədər çox duz götürərdi. Lakin duz çox ağır olan şeydir. Odur ki, yolda bu götürülən duzdan bir hissəsini atır, ya da ölüm-zülüm evə gətirib çıxarırdılar. Duza gedəndə deyib gülən, dingildəyən şəxs qayıdanda çox ağır, acınacaqlı vəziyyətdə olardı”¹.

ç) Azərbaycan dilində omonim, sinonim və antonimlərin yaranmasında feillər fəal iştirak edir. Feildəki omonim, sinonim və antonimlik başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq, dilin öz daxili imkanları hesabına baş verir.

Məsələn, feildəki antonimliyə fikir verək:

Ağlamaq–gülmək, ayrılmaq–birləşmək, allaşmaq–solmaq, almaq–qaytarmaq, almaq–satmaq, alçalmaq–yüksəlmək, aparmaq–gətirmək, açılmaq–yığılmaq, açılmaq–yumulmaq, açılmaq–qapanmaq, açılmaq–örtülmək, bağırmaq–susmaq, barışmaq–vuruşmaq, batmaq–çıxmaq və s.²

Feildəki omonimliyə diqqət yetirək:

acımaq–acı olmaq, acı dad vermək, acılaşmaq.

acımaq–yazığı gəlmək, rəhmi gəlmək, ürəyi yanmaq.

acıtmaq–incitmək, acığını tutdurmaq.

ağartmaq–açmaq.

ağartmaq–əhənglə rəngləmək.

alışdırmaq–yandırmaq, alovlandırmaq.

alışdırmaq–öyrətmək, ələ öyrətmək.

asmaq–bir şeyi yuxarıdan bir yerə ilişdirib sallamaq, asılı hala salmaq.

asmaq–xörək bişirmək üçün qazanı ocaq üstünə qoymaq.

aşırmaq–qaldırmaq qoymaq, yükləmək, keçirmək.

aşırmaq–yıxmaq, çevirmək.

aşırmaq–bir şeyi acgözlüklə və cəld yemək və s.

Feillərdəki sinonimliyə diqqət yetirək:

Addımlamaq–addım atmaq–yerimək; *aldanmaq*–uymaq–başdan çıxmaq; *aldatmaq*–başdan çıxarmaq–başını piyləmək–kələk gəlmək–yalan danışmaq (demək); *alışdırmaq*–çatmaq–odlamaq–yaxmaq–yandırmaq və s.

d) Feildəki çoxmənalılıq da onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Feillərin tarixi qədim olduğu üçün onların məna tutumu da çoxdur. Dilimizdə elə feillər var ki, onların bəzilərinin 40, bəzilərinin 30, bəzilərinin 10 mənası var. Məsələn: *vurmaq* feili 30 mənada işlənir: *çırpmaq, zərbə endirmək, döymək, əzmək, məhv etmək, zədələmək, kətəkləmək, toxundurmaq, cingildənmək, səsləndirmək, taqqıldatmaq, çalmaq, çaxmaq, sıxmaq, öldürmək, taxmaq, keçirmək, bağlamaq, yükləmək, yığmaq, doldurmaq, şaqıldatmaq, içmək, sürmək, çəkmək, yıxmaq, yandırmaq, asmaq, zərb etmək, bənzəmək, sancmaq, salmaq, calamaq, kəsmək, gödəlmək, yerimək, döyünmək, işləmək, tullanmaq, fişqırmaq, qalxmaq* (artmaq, ucalmaq mənasında) və s. Yaxud, *açılmaq* feili 33, *vermək* feili 15, *durmaq* feili 32, *qoymaq* feili 30-dan artıq, *açmaq* feili 20 mənada işlənir.

¹ Musa Adilov. Qanadlı sözlər. “Yazıçı”, Bakı, 1988, s.97

² Antonimlər barəsində geniş məlumat almaq üçün bax: Həsərət Həsənov. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Azərənəşr, Bakı, 1986

VURMAQ

1. Əli ilə və ya əldə tutulan bir şeylə çırpmaq, zərbə endirmək. <i>Ağacla vurmaq. Şillə vurmaq. Qamçı ilə vurmaq. Əllərinə vurmaq.</i> – [İvan bəy:] <i>Səsini kəs, buyuraram, başına yüz tatarı vururlar. N.Vəzirov. Fərraşlar. Məşədi Həsəni yıxıb, ayağına on çubuq vurdular. Çəmən-zəminli. Əlimdəki dəyənəyimlə iti vura-vura (z.) qovdum. A.Şaiq. //Buynuz, təpik və s. ilə zərbə endirmək. İnak uşağı vurdu. Onu at vurmuşdur. //Döymək, kötəkləmək. Uşağı vurmaq olmaz.</i>
2. Bir şeylə toxundurmaq. <i>Qasım kişi çaxmağı daşa vurub, qovu basır çubuğa. C.Məmmədquluzadə. [Rüstəm:] Mən yavaşca öküzün boynuna vurub, həyəətə döndərdim. S.Rəhimov. Eldar Ayazın çiyinə vurdu. Ə.Məmmədخانlı.</i>
3. Çalmaq, çaxmaq, qaxmaq, soxmaq. <i>Mıx vurmaq. Paya vurmaq.</i>
4. Güllə ilə vurub öldürmək. <i>Ovçular meşədə üç qaban vurdular. – Bir dəfə Tükəzban xala gecə bostandan qayıdarkən tüfəng ilə bir canavar vurub öldürmüşdü. B.Talıblı. //Bir şeylə vurub yaralamaq. Quşu ayağından vurmuşlar. – [Kərbəlayı Rəcəb:] Arığın nə işi var qoruda, vuralar qılçası sına. N.Vəzirov.</i>
5. Atəşə tutmaq, topa tutmaq, gülləyə basmaq. <i>Sahildən düşmən gəmilərini vurmaq.</i> Vurub salmaq–güllə və s. zərbəsinin gücü ilə yerə düşməyə məcbur etmək. <i>Ağacdan almanı vurub salmaq. Zenitçilər düşmən təyyarəsini vurub saldılar.</i>
6. Bir şeyi sərrast atıb hədəfə toxundurmaq, dəydirmək. <i>Nişanı vurmaq. Nə qədər atdımsa, hədəfi vura bilmədim.</i>
7. Dayanmaq, dirəmək, qoymaq, söykətmək. <i>Divara dayaq vurmaq. Ağaca dəstək vurmaq.</i>
8. Taxmaq, keçirmək, bağlamaq. <i>Atın ayağına cidar vurmaq. – Səlim bəy Nəbinin ayaqlarına qandal vurub, Gorus qazamatına göndərir. “Qaçaq Nəbi”. [Gilə] içəri girib, qapını örtüdü və sürməsinə vurdu. Ə.Vəliyev.</i>
9. Yükləmək, yığmaq, çatmaq, doldurmaq. <i>Arabaya (maşına, gəmiyə) yük vurmaq, tay vurmaq. – Çıx minbərə, zahirdə oxu nəql kitabı; Buğdanı vur anbara, elə meyl şərabi. M.Ə.Sabir.</i>

VURMAQ

10. Taqqıldatmaq, döymək. <i>Qapını vurmaq. Darvazanı vurmaq. – Hələ şam yeməyi hazır olmadan, iki qız bir də anası qapını vurub içəri girdilər. M.S.Ordubadı. //Döyəcləmək, çalmaq. Nağara vurmaq. Dəf vurmaq. //t-siz. Zərbə və ya başqa bir səsle bildirmək, xəbər vermək. Telefonun zəngi vurdu. Saat 12-ni vurdu.</i>
11. Xarab etmək, məhv etmək, zədələmək, zərər vermək. <i>Almaları dolu vurdu. Əkinləri don vurdu. Meyvələri şaxta vurmuşdur. – Şaxta vurmuyacaq göy zəmiləri; Qış gəlib gedəcək bir bahar kimi. S.Vurğun. [Nəbi:] Yenə dolu vurdu bizim bağları; Az qaldı ki, düşmən ala dağları. “Qaçaq Nəbi”.</i>
12. məc. Bərk təsir etmək. <i>Saçlarının ətri və bədəninin hərərəti Rüstəmi uzaqdan vurur, ruhunu oxşayırdı. M.İbrahimov. Kərim bəy qapını açanda ağır və boğucu isti hava onu vurdu. Mir Cəlal. Gorus dağının başında Nəbini isti vurur, bir kölgəlik tapıb uzanır. “Qaçaq Nəbi”.</i>
13. məc-dan. İçmək (yalnız spirtli içki haqqında). [İsmayıl bəy:] <i>Günorta əyləşib, gecə yarısındanək vurdunuz, o sənin sağlığına, sən onun. N.Vəzirov. [Səfər bəy:] Gəlib Mirzə Turabla araq vursaydım, bundan yaxşı olardı. B.Talıblı.</i>
14. dan. Oğurlamaq, çırpışdırmaq, çalmaq. [Əhməd dedi:] <i>Sandıqçanı vurmuşam, içi dolu pul. N.Nərimanov.</i>
15. Sürtmək, çəkmək, yaxmaq. <i>Pəncərələrə rəng vurmaq. Üzünə pudra vurmaq.</i>
16. Yarışdırmaq, asmaq. <i>Divara elan (afişa) vurmaq. Divara xalça vurmaq.</i>
17. Yıxmaq, çırpmaq. <i>Hüseynağa çölə çıxdıqda külək onu yumurlayıb yerə vurdu. M.İbrahimov.</i>
18. riyaz. Artırmaq, zərb etmək. <i>Beşi ikiyə vurmaq.</i>
19. “Özünü” sözü ilə-yalandan göstərmək, oxşatmaq. <i>Özünü dəliliyə, bilməməzliyə, xəstəliyə vurmaq. – [2-ci əcinnə] Özünü vurubsan səfehliyə, xanımın xoşuna gəlib, səni çörəkləyib saxlayır. Ə.Haqverdiyev. Nəbi özünü karlığa vurub, ona yaxın gəlməsini əli ilə işarə edir. “Qaçaq Nəbi”.</i>

VURMAQ

20. “Özünü”, “özlərini”, “özümüzü” sözləri ilə–soxulmaq, girmək, bir şeyin içərisinə atılmaq, dalmaq, cummaq, yönəltmək, üz tutmaq. <i>Özünü sürüyə vurdu. Özlərini meşəyə vurdular.</i> – [Nəbi:] <i>Uşaqlar, yerimiz açıqdadı. Zalım uşağı bizi qıracaq, atları minib, özümüzü düşmənin qoşununa vuraq!</i> “Qaçaq Nəbi”. <i>Eyvaz kişi özünü çaya vurdu.</i> Ə.Vəliyev.
21. Sancmaq, çalmaq. <i>İlan vurmaq. Əqrəb vurmaq.</i> – <i>Əziziyəm, qan damar, Arı vurur, qan damar, Kasıblıq adın çəkmə, Ürəyimə qan damar.</i> (Bayatı.) [Səadət xanım:] <i>İlan vuran yatar, amma mənim yuxum gəlməz.</i> N.Vəzirov.
22. Calamaq, aşılamaq. <i>Peyvənd vurmaq. Aşı vurmaq.</i> – <i>Vurduq ağaclara biz peyvənd, calaq.</i> Seyidzadə.
23. Kəsmək, kəsib gödəltmək. <i>Paltarın ətəyindən bir qədr vurmaq. Dəllək saçımı vurdu. Pambıq kollarının başını vurmaq.</i>
24. <i>t-siz.</i> Döyünmək, atmaq, işləmək. <i>Nəbzi vurmaq.</i> – <i>Yenə də bir vuraydı qəlbimiz gizli-gizli; Sən ey əsmər bənizli!</i> M.Müşfiq. <i>Bir soruş gör, heç ürəyim bir gün onsuz vurdumu?</i> Ə.Cəmil.
25. <i>t-siz.</i> Atmaq, fişqırmaq. <i>Fontan vurmaq. Fəvvarə vurmaq.</i>
26. Xüsusi cihaz və s. vasitəsilə yeritmək (maye, hava, qaz və s.). <i>Nasosla su vurmaq.</i> – <i>Həkim iynəni qaynadıb, Tahirin yumşaq ətinə penisillin iynəsi vurdu.</i> M.Hüseyn.
27. <i>dan.</i> Çevirmək, bir vahidi əsas götürərək hesablamaq. <i>Kağız pulu qızıla vurmaq.</i>
28. Bir sıra isimlərin yanına gətirilərək, ismin ifadə etdiyi mənə ilə əlaqədar mürəkkəb feillər və müxtəlif ifadələr düzəldilir; məs.: dövrə vurmaq, zərər vurmaq, dəm vurmaq, əl vurmaq.
29. “Vurdu” şəklində–birdən, gözlənilmədən. <i>İki gün çəkmədi, vurdu anam xəstə düşdü.</i> Mir Cəlal.
30. “Vurub” şəklində – çox–çox geridə buraxıb, ötüb, aşıb. <i>Trest müharibəsindən əvvəlki həcmi vurub keçəcəkdir.</i> Mir Cəlal.

AÇILMAQ

1. Qapağı, örtüsü və s. götürülmək, düşmək, açıq hala gəlmək. <i>Qutu açıldı. Qazanın qapağı açıldı. Damın üstü açıldı. Şüşənin ağzı açıldı. Qıfıl açıldı.</i>
2. Aradakı manəə götürülmək, yaxud yox olmaq. <i>Qarlar əridi, dağ kəndlərinə yol açıldı.</i> //Tayları, layları açıq hala gəlmək. <i>Küləkdən pəncərələr açıldı.</i> – <i>Dalanda ayaq səsi eşidildi, dərhal evin qapısı zərblə açıldı.</i> Mir Cəlal.
3. Qatlanmış, bükülmüş, düyünlənmiş, bağlanmış şeyin qatları, bükükləri, qırışıqları düzəltmək, düyünü, bağı açıq hala gəlmək. <i>Çətirin düyməsini basan kimi açıldı. Bağlama yerə düşüb açıldı. Örpəyi açılıb başından düşdü. Gəminin yelkənləri açıldı. Belindən qayıq açıldı. Boğazından qalstuk açılıb düşdü. Lent açıldı. Ayaqqabıların qaytanı açıldı.</i>
4. Qoşqudan azad edilmək (olmaq). <i>Atlar arabadan açıldı. Öküzlər kotandan açılıb otlayırlar.</i>
5. Aralanmaq, seyrəklənmək, arada məsafə əmələ gəlmək. <i>Səflər açıldı.</i>
6. Aralanmaq (qapalı, yumulu şey). <i>Gözləri açılmaq. Ağzı açılmaq.</i> – <i>Ah, o gözlər ki, nigahilə dilü didələrim; Açılırdı, daha bir də məni şad etməyəcək.</i> A.Səhhət.
7. Başlanmaq. İşə başlamaq. <i>İclas saat üçdə açıldı. Məruzədən sonra müzakirə açıldı. İdarələr yayda saat 8-də açılır. Məktəblərin açılmasına lap az qalmışdır.</i>
8. Təsis olunmaq, əsası qoyulmaq; tətbiqə, işləməyə başlamaq. <i>Son illər ölkəmizdə çox sayda yeni məktəblər açılmışdır. Yeni dəmiryol xətti açıldı.</i>
9. Yaranmaq, əmələ gəlmək, mümkün olmaq. <i>Yeni mədən yataqlarının tapılması nəticəsində bu yerlərin inkişafı üçün böyük imkanlar açılmışdır. Azərbaycan incəsənəti qarşısında böyük perspektivlər açılmışdır.</i>

AÇILMAQ

10. İfşa edilmək, meydana çıxarılmaq. *Cinayətin üstü açıldı.* – [Divanbəyi:] *Quldurların izi açılıbdır. Mən onları tutmağa çarə taparam...* M.F.Axundzadə. //Aydın olmaq, aşkar olmaq, bəlli olmaq, məlum olmaq. [Bayram:] *Yox, çuğulluq peşəsini üstümə götürməyəm, iş özü özbaşına açılar.* M.F.Axundzadə. [Piri baba:] *Siz, Həcər xanım, tez getdin, burada olmağınız açılmasın.* S.S.Axundov. // Üzə çıxmaq, biruzə vermək, görünmək (xəstəlik və s.)
11. Tədqiqat, araşdırma və s. nəticəsində kəşf olunmaq, müəyyən edilmək. *Maqnit hadisələrinin mahiyyəti ancaq XIX əsrin əvvəllərində açıla bilmişdir.*
12. Çiçəklənmək, yarpaqlanmaq; görünmək, zahir olmaq. *Yaz gəldi, güllər açıldı.* – *Gül ilə həməzəban olubdu bülbül; Açılıb bənövşə, yasəmən sünbül.* Q.Zakir. *Açılmış güllər, göy, sarı zanbaqlar; Bir cənnətdir bu gülşən hər tərəfli.* A.Səhhət. *Seyrəlmədən və kultivasiyadan sonra ... pambıq daha yaxşı boy atmağa başladı və bitkilərdə altıncı yarpaq açıldı.*
13. Deşilmək, dəlinmək, qazılmaq. *Divardan pəncərə açılmışdır. Dağların altından uzun tunel açılmışdır.*
14. Baxmaq, çıxmaq. *Künc otağa yalnız bir qapı açılırdı.* S.Rəhimov. *Cənuba baxan uzun, göy eyvana iki otaq açılırdı.* Mir Cəlal. *Evciyəzlərin qərbə açılan pəncərələrində şüşələr od tutub sarı bir alovla yanırıdı.* Ə.Məmmədخانلی.
15. Qopmaq, sökülmək. *Köynəyin bütün tikişləri açılmışdır.*
16. Genişləndirilmək, vüsətləndirilmək, böyüdülmək, genəldilmək, uzadılmaq (sahə). *Otağın arası açılrsa, genişlik olar. Paltosunun dalı açıldıqdan sonra genəlmişdir.*

AÇILMAQ

17. Cilalanmaq, pardaqlanmaq, təmizlənmək, sürtülüb ağardılmaq; parıldamaq, işıldamaq. *Mis qablar qumla sürtüldükdə açılar. Şüşə silindikdən sonra açıldı. Dəri pardaqlanıb açıldı.*
18. Ortalığa atılmaq, irəli sürülmək, başlanmaq. *Söhbət açıldı. Bəhs açıldı. İndi ki söz açıldı, söyləməliyəm.*
19. Buluddan azad olmaq, aydınlaşmaq, ayazımaq. *Yağış kəsildən kimi hava açıldı. Göyün üzü açıldı.* – *Bir-iki dəqiqə davam edən yağışdan sonra göy açılmağa başladı. Çəmənizəminli. Hava açıldıqda ata oğlunun əlindən tutub geniş düzənliyə çıxırdı.* S.Rəhimov. *Günəş qırpınanda açıldı hava; Dayandı ordular, durdu üz-üzə.* S.Vurğun.
20. İşıqlaşmaq, işıqlanmaq, işıqlanmağa başlamaq. *Səhər açılmaq. Dan yeri açılmaq.* – *Ey bəxtimin sitarəsi, bu səhər açılmasın; Mahi – rüxün yetər bu gecə kərivənə şəm?* S.Ə.Şirvani. *Payızın səbhü yeni açılmışdı.* S.M.Qənizadə.
21. Atılmaq, partlamaq. *Atılan bombaların heç biri açılmadı. Güllə açılmaq.* – *Açıldıqda atəş edərdim güman; Ki, göydən yerə od yağır nəgəhan.* M.Ə.Sabir. *Güllə açıldıqda köpək yerə sərildi.* S.S.Axundov. *Güllə açılarda Əhməd gördü ki, daha bura qaçmaq yeri deyil; təslim olmağı qət etdi.* B.Talıblı.
22. Boşalmaq, boş qalmaq, boş yer əmələ gəlmək. *Yer açılan kimi səni oraya düzəldirik.*
23. Sağalmamaq, qovuşmamaq, bitişməmək, üstü açılmaq (yara haqqında).
24. Görünməyə başlamaq, zahir olmaq. *Gözlərim önündə gözəl bir mənzərə açıldı. Qarşımızda müharibənin dəhşətli bir səhnəsi açılmışdı.* – *Yavaş-yavaş dumduru göy qabığının və geniş üfüqlərin əzəmətli mənzərəsi açılırdı.* M.İbrahimov. *Fərruxun nəzərində tamam başqa bir aləm açıldı.* Mir Cəlal.

AÇILMAQ

25. <i>məc.</i> Birdən-birə hirslənərək qışqırmaq, bərk danlamaq, açıqlanmaq (bəzən “üstünə, üstümə” sözü ilə). <i>O, birdən üstümə açıldı.</i>
26. Başlamaq, çatmaq, yetişmək. <i>Yaz açılarda havalar qızmağa başlar. – Gül götürdü pərdə yüzündən, açıldı novbahar; Rövnaqi gəldi və nuri – bağü bustanın yenə. Nəsimi. Gəlsin bahar fəslü, açılısın yazlar; Göylərə tökülsün ağ quşlar, qazlar. Qurbani.</i>
27. Baş vermək, üz vermək. <i>Amma təhlükə özgə tərəfdən açıldı.</i> M.F.Axundzadə
28. Axmağa başlamaq. <i>Borudan su açılmaq. Yaradan qan açılmaq.</i>
29. Hazırlanmaq, salınmaq, düzəldilmək. <i>Yemək otağında təntənəli şam süfrəsi açıldığını gördüm. M.S.Ordubadi. Sübhanverdizadə birtəhər .. dəhlizə girdi, süfrə açıldı, əvvəlcə toyuq qızartması, sonra rəngli çay verildi.</i> S.Rəhimov.
30. <i>dan.</i> Rədd olmaq, əl çəkmək, getmək. <i>Nayıbov Lətifin üstünə qışqırdı: – Açıl başımdan! Mir Cəlal.</i>
31. <i>məc.</i> Həll edilmək. <i>Ömür ipək kələf deyil, açılmayan düyünləri var.</i> R.Rza.
32. <i>məc.</i> Könlü xoş olmaq, məmnun olmaq, üzü gülmək, fərəhlənmək, sevinmək, şad olmaq. <i>Fərəhdən qönçənin gülgün yanağı güldü, açıldı. Nəsimi. [Xavər] uzun ızdırablardan .. sonra Kərim xanın qayıması ilə açılmağa başlamışdı.</i> M.İbrahimov.
33. Bir sıra sözlərin yanına gətirilərək, müxtəlif ifadələr və mürəkkəb feillər düzəldilir; məs.: könlü açılmaq, dili açılmaq, ürəyi açılmaq, aynası açılmaq, kefi açılmaq

AÇMAQ

1. Qapalı bir şeyin qapağını və s.-ni qaldırmaq, götürmək, çıxartmaq. <i>Qazanın ağzını açmaq. Qutunu açmaq. Sandığın qapağını açmaq. // Örtülü bir şeyin örtüyünü qaldırmaq, götürmək, çılpaq etmək. Döşünü açmaq. Başını açmaq. – Niqabın üzdən aç, ey gül, kim olsun dilgüşa məclis.</i> S.Ə.Şirvani.
2. Açıq hala gətirmək, qapının, pəncərənin taylarını aralamaq. <i>Qapını açmaq. Pəncərəni açmaq. Pərdəni açmaq. Yol açmaq. // məc. Aradakı maneəni qaldırmaq. Süngülər açmayan yolu açdın; Qələmindən cavahirat saçdın. A.Səhhət. Şəhərin işıqları gecənin qaranlıq pərdəsini yırtır və sanki narın-narın tökülən yağışa yol açdı.</i> M.İbrahimov.
3. Qatlanmış, bükülmüş, sarınmış, yığılmış, bürünmüş, düyünlənmiş şeyin qatlarını, büküyünü, qırışığını və s.-ni açmaq. <i>Bayrağı açmaq. Boğçanı açmaq. Çətiri açmaq. Düyünü açmaq. Gəminin yelkənlərini açmaq. Palazı açmaq.</i>
4. İp və s. ilə bağlı olan şeyi bağdan azad etmək. <i>Ayaqqabının qaytanını açmaq. Belini açmaq. Qayıışı açmaq. Lenti açmaq. Tayları açmaq. – [Məstəli şah:] Xurcunu yerə qoy, ağzının bağını aç, .. taxta parçaları(nı) çıxart!</i> M.F.Axundzadə.
5. Qoşqudan azad etmək. <i>Atları açmaq. Arabanı açmaq. Öküzləri kotandan açmaq.</i>
6. Qıfıl, kilid və s. ilə bağlanmış şeyi açıq hala gətirmək. <i>Sandığı açmaq. Qıfılı açmaq. – [Oruc:] Bu saatda qayıdaraq, fikir eləmə, sandıqları aç!</i> M.F.Axundzadə. <i>Muzdur çamadanı qabağına alıb, açar yerini mismar ilə qurdalamağa başlayıb, axırda açdı.</i> S.M.Qənizadə.
7. Örtülü, qapalı şeyi aralamaq. <i>Ağzını açmaq. Gözlərini açmaq. Kitabı açmaq. – Ləbini açsa o gül məhfildə şəkkər tökülür.</i> S.Ə.Şirvani. <i>Aç gözüün, gözlərinin qurbanı; Bir tamaşa elə, gör dünyanı.</i> A.Səhhət.

AÇMAQ

8. Axışı dayandırılmış şeyin axıb getməsinə imkan vermək, yol vermək, buraxmaq. <i>Qazı açmaq. Suyu açmaq.</i>
9. Başlamaq, işə salmaq. <i>İclası açmaq. Mübahisə açmaq.</i> – <i>Yenə bir neçə yerdən pulemyot atəşi açıb təkrar hücum qalxışdılar.</i> M.Hüseyn. <i>Bir enlikürək, boy-buxunlu oğlan iclası açdı, danışdı.</i> Mir Cəlal. <i>O vaxt olub-keçəni gətirib bir-bir yada; Mən söhbət açacağam əsgərlikdən, davadan.</i> Ə.Cəmil.
10. Əsasını qoymaq, təsis etmək, təşkil etmək. <i>Məktəb açmaq. Klub açmaq. Yeni dəmiryol xətti açmaq.</i> // <i>Düzəltmək. Hər biri min günə iş icad edir; Məclis açıb, nitqlər irad edir.</i> M.Ə.Sabir.
11. Yaratmaq, vermək, vücuda gətirmək. <i>Fəaliyyət üçün geniş meydan açmaq. Yeni tapılan neft yataqları bu yerlərin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.</i>
12. İnanıb söyləmək, bildirmək, xəbər vermək, açıqcasına demək. <i>Həqiqəti açmaq. Öz qəlbini açmaq.</i> – <i>..Lakin Mirzə Süleyman bəy ürəyini açmayır.</i> B.Talıblı. <i>Ancaq [Habil] Bəxti ilə yol yoldaşı olmaq, diyələrin əhvalatını da açmaq, ... onun azarını üzünə demək istəyirdi.</i> S.Rəhimov. <i>Yox... sənin səsində bir titrəyiş var; Gəl məndən gizlətmə, aç, söylə aşkar.</i> S.Vurğun. // <i>Gizli bir şeyi başqalarına bildirmək, faş etmək, demək, açıb söyləmək. Sirri açmaq.</i> – [Teymur ağa:] <i>Vallah, hər kəs mənim bura gəlməyimi açmış olsa, bu xəncəri dəstəsinədək ürəyindən çaxacağam.</i> M.F.Axundzadə. <i>Sirri-dəhəni-yarı könül, axtar özün tap; Söz yox ki, açıb şəxsə müəmmarı deməzlər.</i> S.Ə.Şirvani. [Südəbənin] <i>danışqı və rəftarında bir səmimiyyət duyan Firidun kasıb bir tələbə olduğunu açıb ona söylədi.</i> M.İbrahimov.
13. Üstünü açmaq, ifşa etmək, aşkara çıxarmaq, meydana çıxarmaq, araşdırıb tapmaq. <i>Cinayəti açmaq.</i> – [Ağa Mərdan:] <i>Hacı Rəcəbəli əldə olmasa bu işi aşırmaq olmaz. Yoxsa işin üstünü açar...</i> M.F.Axundzadə.

AÇMAQ

14. Çiçəklənmək, güllənmək, yarpaqlanmaq. <i>Ağaclar gül açmışdı. Çöllərdə lələlər açmışdır.</i> – [Südəbənin anası:] <i>Yəqin indi oralarda badam güllənir, hə?.. Bir azdan sonra ərik də, alma da gül açar.</i> M.İbrahimov.
15. <i>məc. dan.</i> Xoşuna getmək, ürəyinə yatmaq, işinə yaramaq, sevindirmək. <i>Nə də ki, o durna gözlərin sənin; Artıq güldürməyir, açmayır məni.</i> S.Vurğun. <i>Xüsusən təyyarə meydançası haqqındakı məlumat məni açdı.</i> M.Hüseyn.
16. Deşmək, dəlmək, qazımaq (bir yeri, bir şeyi və s.). <i>Dəlik açmaq. Qapı açmaq. Yerin altından yol açmaq. Tunel açmaq. Lağım açmaq. Divardan pəncərə açmaq.</i>
17. Genişlətmək, vüsətləndirmək; uzatmaq, böyütmək, genəltmək. <i>Otağın arasını açmaq. Paltarın ətəyini açmaq. Paltonun dalını bir qədər açmaq lazımdır.</i>
18. Cilalandırmaq, pardaqlamaq, sürtüb ağartmaq, parılatmaq, işılatmaq, təmizləmək. <i>Bıçaqları qumla sürtüb açmaq. Pəncərələrin şüşəsini silib açmaq.</i>
19. Həll etmək, yoluna salmaq, tədbir görmək. <i>Vidadi! Darıxma, bizdə məsəl var; Bir yandan bağlayan, bir yandan açar.</i> S.Vurğun. [Molla Qafar:] <i>Bilirsən, həmişirə, –dedi,–bu bədəməl şəriətə sığmır, heç bilmirəm ki, bu müşküləti nə günə açım?</i> S.Rəhimov.
20. Bir sıra isimlərə qoşularaq mürəkkəb feil və müxtəlif ifadələr düzəldilir; məs.: ürək açmaq, könül açmaq, ağız açmaq, göz açmaq, fal açmaq.

VERMƏK	1. Bir şeyi öz əlindən çıxarıb başqasına ötürmək, təslim etmək, çatdırmaq; tapşırmaq. <i>Pul vermək. onu mənə ver. Hazır materialları redaktora verdim. Əldən-ələ vermək. – Feildşerin verdiyi təmiz xalat ona çox gözəl yaraşır. M.Hüseyn.</i>
	2. İstifadə üçün ayıraraq birinin sərəncamına tapşırmaq, ixtiyarına vermək. <i>Klub üçün bina vermək. Yeni binada ona üç otaqlı mənzil verdilər.</i>
	3. Bağışlamaq, hədiyyə etmək, mükafatlandırmaq. <i>Mükafat vermək. Pay vermək.</i>
	4. Sərf etmək, yönəltmək, sövq etmək. <i>Bütün fikrini işə vermək.</i>
	5. Ödəmək, əta etmək, qaytarmaq. <i>Aldığı şeyin pulunu vermək. Haqqını vermək. Borcunu vermək istəmir.</i>
	6. Pulla ödəmək, müəyyən qiymətə almaq. <i>Paltoya yüz manat vermişəm. Kitaba nə verdin?</i>
	7. Həsul etmək, hüsula götürmək. <i>Qazanc vermək. Bar vermək. Müəssisə çoxlu gəlir verir. Ağac çoxlu meyvə verir. Bu quyu daha neft vermir.</i>
	8. Düzəltmək, təşkil etmək, tərtib etmək. <i>Ziyafət vermək. Tamaşa vermək. Konsert vermək.</i>
	9. Nəşr etmək, elan etmək. <i>Qəzetdə elan vermək. Qanun vermək.</i>
	10. Bildirmək, demək. <i>Telefonunun nömrəsini vermək. Ünvan vermək.</i>
	11. Yaşını təyin etmək (üzdən, zahirdən). <i>Ona 40 yaşdan artıq vermək olmaz.</i>
	12. Tapşırmaq, təyin etmək, həvalə etmək. <i>Şagirdə məsələ vermək. Çətin iş vermək.</i>

VERMƏK	13. Ərə getməsinə icazə vermək, yaxud məcbur etmək. <i>Qızı oğlana verdilər. Atası qızını verməkdən boyun qaçırdı. // Qovuşmasına, birləşməsinə imkan vermək. Vermədi Fərhadə çərxi – bivəfa Şirinini, Hadiya. M.Hadi.</i>
	14. “Özünü” sözü ilə bərabər–getmək, yönəltmək, bir tərəfə üz tutmaq. <i>Özünü bulvar verdi. – [Salmanov:] Danışma, özünü ver dağ yoluna, ayrı əlac yoxdur. S.Rəhman. //Gizlənmək mənasında. Özünü ağacın dalına verdi (ağacın dalında gizləndi).</i>
	15. Bir sıra isimlərlə birləşdirilərək, mürəkkəb feil və ifadələr düzəldilir; məs.: cavab vermək, əmr vermək, icazə vermək, yol vermək, ad vermək, can vermək.

DURMAQ

1. Ayaq üstə, şaquli vəziyyətdə hərəkətsiz dayanmaq. *Ağacın altında kölgədə durmaq. Güzgünün qabağında durmaq. Sahildə durub dənizə baxdıq.* – [Odabaşı Xudayar bəyə:] ..*Di, burada niyə durubsan, buyur, gedək mənzilə.* C.Məmmədquluzadə. *Onlar alçaq bir divarın dibində durdular.* M.S.Ordubadi. // Bədən hissələrindən biri üzərində dayanmaq. *Başı üstündə durmaq. Əlləri üstündə durmaq. Dizi üstündə durmaq.* // Ayaq üstə durmaqla bağlı olan bir işi, vəzifəni yerinə yetirmək, bir işlə məşğul olmaq. *Dəzgah dalında durmaq. Keşikdə durmaq. Növbədə durmaq. Qarovulda durmaq.* – *Qalmışam eşikdə mən, Bir qızıl beşikdə mən, Yar bağçaya gələndə, Duraram keşikdə mən.* (Bayatı). *Qədir iki ay iyirmi bir gün qoruqlarda qarovul durdu.* Mir Cəlal.
2. Ayağa qalxmaq, yerindən qalxmaq, oturduğu yerdən qalxmaq. *Aclıq mənə lap kar etmişdi. Durdum ki, evimizə gedib bu arsızı doydurum.* A.Divanbəyoğlu. [Gilə] *oturduğu yerdən durub qapıya tərəf getdi.* Ə.Vəliyev. // Yuxudan ayılıraq yorğan-döşəkdən qalxmaq. *Tezdən durmaq. Gec durmaq.* – *Səhər durub Sabunçu məktəbinə getməyə hazırlaşdım.* A.Şaiq. *Biz hərbiyəlilər dan üzü durmağı öyrənmişik.* Mir Cəlal. *İndi mən lap tezdən qalxıb; Qoca nənəm duranadək çay qaynadıb, süfrə açıb; Eyləyirəm ona kömək.* M.Dilbazi. // “Xəstəlikdən”, “yorğan-döşəkdən” sözləri ilə –sağalıb ayağa qalxmaq, sağalmaq, yaxşı olmaq. *Xəstəlikdən təzəcə durmaq.* – [Gültəkin:] *Azardan təzə durmusan, nəfəsin qaralar.* S.Rəhimov.
3. Yerləşmək, olmaq, dikəlmək. *Pəncərənin qabağında uca bir ağac durur. Küçənin sağ tərəfində gözəl bir bina durur. Meydanda Füzulinin heykəli durur.* – *Gəl bahar, gəl, özünü cəbhədə zənn etmə tək; Durmuşam burda dünəndən qayatak.* S.Rüstəm.

DURMAQ

4. Bir şey üzərində dayanmaq, bir şeyə istinad etmək, əsaslanmaq. *Bina özü üzərində durur. Neft daşlarında vışkalar dəmir dayaqqlar üstündə durmuşdur.*
5. Əyninə oturmaq, bədəninə uyğun gəlmək. *Paltar əynində yaxşı durur. Palto əynində gör necə pis durur?*
6. Dikinə qalxmaq, dik durmaq, dik vəziyyət almaq. *Tükləri biz-biz durmaq. Köynəyin yaxalığı pis nişastalanıb, yaxşı durmur.*
7. Qalmaq, dayanmaq. *Bir-iki saat burada duraq, sonra gedərik.*
8. Qərar tapmaq, rahat qalmaq, sakit qalmaq. *Bir dəqiqə bir yerdə dura bilmir.* – [Xırdaxanım:] *İndi başım yerində durmur, guya ki, mənim deyil.* N.Vəzirov. *Yerdə su durmayıb fısqırdığı kimi, mənim dərdim də daha qəlbimdə durmayır.* A.Divanbəyoğlu.
9. Müqavimət göstərmək, möhkəm dayanmaq, səbat göstərmək, tab gətirmək, dözmək. *Sən bərk dur. Düşmənin qabağında durmaq. Onun qabağında dura bilməyib çəkildi. Çətinliklərin qabağında möhkəm durmaq.* – *Qarşımda duramaz nə sel, nə daşqın; Təbiətlə mənim zərəfətim var.* M.Müşfiq. **Qabağında durmaq** – gücü çatmaq. [Fatma xanım:] *Qənd ver, çay ver, düyü də ver. Kimdi qabağında duran?* N.Vəzirov.
10. Səbat etmək, sabitlik göstərmək, geri dönmək, israr edib dayanmaq. *Sözünün üstündə durmaq.* – [Xurşudbanu:] *Bil kim, sənə söz verdim, durdum sözümün üstə.* Ü.Hacıbəyov. *Yüzbaşı dediyində dururdu.* Mir Cəlal. *Qarı sözünün üstündə durmuş və bu il iki qutu toxum götürmüşdü.* Ə.Sadıq.
11. Bir qərara gəlmək, bir nəticəyə gəlmək, bir neçə şeydən birisini qəbul edib, onun üstündə dayanmaq. *Nəhayət, trest altımərtəbəli yaşayış evinin üstündə durmuşdu.* M.İbrahimov.

DURMAQ

12. Qalmaq, davam etmək, yaşamaq, var olmaq, mövcud olmaq; yerində qalmaqda davam etmək. <i>Onun babası hələ də durur. – Arxa su dolmayıb hələ; Köhnə idarəniz durur; Rəngi də solmayıb hələ.</i> M.Ə.Sabir. // Toxunulmamış qalmaq, işlənmemiş qalmaq, olduğu kimi qalmaq. <i>Aldığım pulların hamısı durur.</i>
13. Hərəkətsiz qalmaq, axıb getməmək. <i>Su bir yerdə durarsa qoxuyar.</i>
14. İnkişaf etməmək, artmamaq, irəlilənməmək, bir yerdə qalmaq, durğunluq əmələ gəlmək. <i>Elm bir nöqtədə dura bilməz.</i>
15. İşləməmək, hərəkətsiz qalmaq, fəaliyyət göstərməmək, dayanmaq. <i>Maşınlar durur. Saat durmuşdur. Motor durdu. Zavod durdu. – [Qurbanın] qəlbi bir an durdu.</i> A.Şaiq. // Duracaqda, yaxud hər hansı bir yerdə dayanmaq, əylənmək. <i>Qatar stansiyada üç dəqiqə durur. Ekspres qatarı hər stansiyada durmur. Maşın evimizin qabağında durdu. – Arabamız bir alaçıqın ağzında durdu.</i> A.Şaiq. <i>Furqon hərəkətə hazır bir halda durmuşdu.</i> M.İbrahimov. // Öz işini, məşğələsini və s.-ni dayandırmaq, arasını kəsmək. <i>Kitabın 20-ci səhifəsində durdum. Söhbətin ortasında durdu. Keçən dərsdə hansı paragrafda durmuşduq?</i>
16. Bitmək, kəsilmək, ara vermək, dayanmaq, sakit olmaq. <i>Yağış durdu. Atışma durdu.</i>
17. Çasıb qalmaq, heyrət içində qalmaq, duruxmaq, duruxub qalmaq. <i>Xəbəri eşidən kimi durdu.</i>
18. Gözləmək, səbir etmək, toxtamaq, tələsməmək, dayanmaq. <i>Bir az dur. Dura bilmirəm. Sən bir dur. Durmaq vaxtı deyil. – [Şahsənəm:] Qulun olum sənin, gülüzlü xacə; Dəgilən Qəribə durmasın, gəlsin. “Aşıq Qərib”. Şəkli alıb qaçdım yoldaşımın yanına: – Faiq, hələ durmusan, məgər durmalı əsrdir?</i> C.Məmmədquluzadə. [Salman:] <i>Qonaq qardaş, dur! Tələş etmə sən.</i> H.Cavid.

DURMAQ

19. Diqqəti bir şeyin üzərində saxlamaq, dayandırmaq, onun haqqında müfəssəl danışmaq, bəhs etmək. <i>Bu məsələnin üzərində çox durmaq lazımdır.</i>
20. Yer tutmaq, mövqe tutmaq. <i>Tərbiyə məsələsi birinci yerdə durur. Qarşıda ciddi problemlər durmaqdadır.</i>
21. Müəyyən şərtlərlə bir işi, vəzifəni yerinə yetirməyi öhdəsinə götürmək, bir işə girmək. [Aslan] <i>nökər durmaq istədi, uşaq olduğu üçün heç kəs ona beş manatdan artıq pul vermədi.</i> C.Cabbarlı. [Papaqçı dedi:] – <i>Bala, mənə şəyird durarsanmı? Rəsul dedi: – Nə üçün durmuram. “Aşıq Qərib”.</i>
22. Başa gəlmək, mal olmaq, tamam olmaq, oturmaq. <i>Palto mənə 150 manata durdu. – Təbrizə Rusiyadan ticarət malı gətirilməyəcəkdir. Gətirilsə də, çox ağır qiymətə duracaqdır.</i> M.S.Ordubadi.
23. Qalxmaq, çıxmaq, törəmək. <i>Qəmzəsindən fitnələr durdu, oyandı uyqudan.</i> Nəsimi. <i>Gün ki sayən düşdüüyü yerdən durar, bir vəchi var.</i> Füzuli.
24. Qalmaq. <i>Qədir, sənin can naloqundan nə qədər durur?</i> Mir Cəlal.
25. Hərəkət etmək, davranmaq. <i>Qoy bizə gülməsin nə dost, nə də yad; Ehtiyatlı danış, ehtiyatlı dur!</i> S.Vurğun.
26. Başlamaq, girişmək, təşəbbüs etmək. <i>Durdu mənimlə mübahisəyə. Durdu ağaca çıxdı. – [Hacı Nuru:] ... Sən əbəs yerə özünü saldın qalmaqala, durdun onun ilə, bunun ilə döyüşməyə, xalqın dalısınca yaman sözlər danışmağa.</i> M.F.Axundzadə. <i>Başına durdu qoydu əmmamə; Geydi nələynini ol əllamə.</i> S.Ə.Şirvani.
27. “Belə”, “bu yana”, “o yana” və s. sözlərlə – çəkilmək. <i>O yana dur, keçim. – [Nurcahan:] ... Qapıdan belə dur, vallah, yoxsa bir oyun oynaram, tamam şəhər tökülər.</i> N.Vəzirov.

DURMAQ

28. ...dursun, ...belə dursun, ...bir yana dursun – ...kənarda qalsın, ...bir tərəfdə qalsın, ...sərf-nəzər edərək, ...haqqında danışmayaraq. <i>Tanımaq bir yana dursun, heç adını eşitməmişəm. – Rüstəm dursun, onlara Səyavuş verir cavab.</i> H.Cavid.
29. İnkâr şəkli: durmamaq – dayanmamaq, qalmamaq. <i>Bu bağçada quş durmaz; Yaz gələndə qış durmaz; Küsmüsən, gəl barışaq; Mənim dilim dinc durmaz.</i> (Bayatı). <i>Çeşmi-xumarın görəndə; Can çıxar, durmaz bədəndə; Mey içib sərxoş gəzəndə; Dönüb məstanə bir baxmaz.</i> Q.Zakir. // Tökülmək, yerindən çıxmaq. <i>Başında saç durmur. – Öküz qocalmışdı, ağzında bir dişi durmurdu, ... atlıkdən savayı heç şeyə yaramırdı.</i> S.Rəhimov. □ Geri durmamaq – hər bir şey etməyə hazır olmaq, heç bir tədbir qarşısında durmamaq, hər cür tədbirə əl atmaq.
30. İnkâr şəkli, ikinci və üçüncü şəxslərdə: durma(yın) – tələs(in), tez ol(un), dayanma(yın), gecikmə(yın). <i>Qabla dəxi məfraşını, Mir Haşım! Durma, götür qaç başını, Mir Haşım!</i> M.Ə.Sabir. [Tərxan:] <i>Durmayın, haqlayın vurulmuş ovu.</i> A.Şaiq. // Hərəkətə gəl(in), sakit durma(yın). <i>Ey könül, sən də həvəslən, durma!</i> M.Müşfiq. // Tez, təcili, yubanmadan. <i>Keçən həftə getmişdim şəhər idarəsindən paşburt alam; çünki səfərim var, anam tel göndərib: durma, gəl.</i> C.Məmmədquluzadə. [Lütfəli:] <i>Mən ölüm, durma, gəl, səni gözləyirəm.</i> İ.Musabəyov.
31. Feili bağlamalara qoşularaq vəziyyətin davamlılığını bildirir. <i>Dayanıb durmaq. – Başımı aşağı dikib durduğum halda, əlimdəki çörək qismətin yumruğumda saxlamağa başladım.</i> A.Divanbəyoğlu. <i>Xəstə sayıqlayır, hərəkət içində çirpənib dururdu.</i> M.İbrahimov.
32. Feili bağlama şəkli: bir sıra feillərin əvvəlində bir işə təşəbbüs etmək, başlamaq mənasını ifadə edir. <i>Durub söyləmək. Durub qaçmaq. Durub mənə belə dedi... Durub baxım, görüm. – [Firidun] bir ildırım sürəti ilə ... durub qaçmaq istəyirdi.</i> M.İbrahimov. [Əminə:] [Həmzə] <i>Nikolayın Nuh əyyamından durub mənə danışır.</i> Ə.Əbülhəsən.

III. Feilin morfoloji xüsusiyyətləri:

a) Feil digər nitq hissələrinə nisbətən həcmcə daha böyükdür. Yəni feil bəhsi həcm baxımından morfologiyanın təxminən 40%-ni təşkil edir. Bu da onun zəngin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

b) Feildəki kateqoriyaların sayı digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bu mənada feil çoxkateqoriyalı əsas nitq hissəsidir. Feildə olan kateqoriyalar bunlardır: təsir, növ, tərz, təsdiq-inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları. Təsir, növ, tərz, zaman, forma kateqoriyaları yalnız feilə məxsus xüsusi kateqoriyalardır. Feilə məxsus olan ümumi və xüsusi kateqoriyaların hər birinin öz yeri var:

təsir-növ → təsdiq-inkarlıq → forma-zaman → şəxs və kəmiyyət. Məsələn, yaz (təsir kateqoriyası) → yaz-ıl (növ kateqoriyası) → yazıl-ma (inkar kateqoriyası) → yazılma-dı (zaman və forma kateqoriyası) → yazılmadı-q (şəxs və kəmiyyət kateqoriyası). Feildəki bu kateqoriyaların ardıcılığını pozmaq mümkün deyil.

Qeyd: Feilə məxsus olan xüsusi kateqoriyalar yalnız feilə xidmət edir. Qeyd edək ki, çoxkateqoriyalı nitq hissələrindən biri də isimdir. İsimdə olan hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs kateqoriyaları sifətə, saya, əvəzliyə, zərfə də aiddir.

c) Feilə məxsus olan kateqoriyaların hər birinin formal əlaməti, morfoloji göstəricisi iki kateqoriyaya xidmət edir. Məsələn, təsir və növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm təsirliyi-təsirsizliyi, həm də növü bildirir: **yazıl** feilində *-ıl* şəkilçisi həm təsirsizliyə, həm də feilin növünə xidmət edir. Eləcə də zaman-forma, şəxs-kəmiyyət kateqoriyalarında iki cəhət özünü göstərir.

ç) Feil milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan nitq hissəsidir. Bu mənada Azərbaycan dilində olan feillərin hamısı öz

dilimizə məxsusdur. Məs.: *qov(maq)*, *qop(maq)*, *qaç(maq)*, *qaz(maq)*, *get(mək)*, *gəl(mək)*, *gəz(mək)*, *gör(mək)*, *de(mək)*, *ye(mək)*, *yu(maq)*, *tap(maq)*, *çək(mək)* və s.

Dilimizdəki birhecalı feillərlə yanaşı, ikihecalı (məs.: ağna, ağrı, adda, ayıl, apar, ara, axsa, qaşı, axtar və s.), üçhecalı (məs.: imsilə, adaxla, kəkələ, səndələ, azaylan və s.), dördhecalı (məs.: alacalan) feillərin hamısı xalis türkmənşəlli sözlərdir, Azərbaycan dilinin milli sözləridir.

Qeyd: Azərbaycan dilində alınma feillərin mövcudluğu aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. Dilimizdəki bəzi düzəlmə feillərin kökü ərəb, fars, rus və avropa dillərinə məxsus ola bilər. Məsələn: *şüur-lan-maq*, *məktub-laş-maq*, *təəccüb-lən-mək*, *asfalt-la-maq*, *avtomat-laş-maq*, *beton-la-maq* və s. Lakin bu sözlərə qoşulan sözdüzəldici şəkilçilər öz dilimizə məxsusdur.

Diqqət yetirək:

Kökü fars mənşəli düzəlmə feillər

abad-laş-maq
avara-lan-maq
bezar-la-maq
bədbin-ləş-mək
bəhrə-lən-mək
cadar-lan-maq
cadu-la-maq
can-lan-maq
qəhrəman-laş-maq
qəşəng-ləş-mək
müjdə-lə-mək və s.

Kökü yunan mənşəli düzəlmə feillər

avtomat-laş-maq
dramatik-ləş-mək
mexanik-ləş-mək

naftalin-lə-mək
telefon-laş-maq və s.

Kökü latın mənşəli düzəlmə feillər

limit-lə-mək
plomb-la-maq
radikal-laş-maq və s.

Kökü ərəb mənşəli düzəlmə feillər

adi-ləş-mək
ağıl-lan-maq
an-la-maq
arif-ləş-mək
beh-lə-mək
cahıl-laş-maq
cəm-lən-mək
cəza-lan-maq
dua-la-maq

qənaət-lən-mək
qərib-ləş-mək
qərib-sə-mək
qüsssə-lən-mək
məktub-laş-maq
mükafat-lan-maq və s.

Kökü fransız mənşəli düzəlmə feillər
beton-la-maq
romantik-ləş-mək və s.
Kökü rus mənşəli düzəlmə feillər
məşşan-laş-maq

2. *Xəcalət çəkmək*, *təşəkkür etmək*, *xəyalından keçmək*, *divan tutmaq*, *valeh olmaq*, *məcbur olmaq* və s. tipli mürəkkəb feillərin birinci tərəfi alınma söz olsa da, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) öz sözümdür.

Birinci tərəfi alınma söz, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) öz sözümdə olan mürəkkəb feillərə diqqət yetirək:

Birinci tərəfi fars mənşəli sözdən, ikinci tərəfi öz sözümdə olan mürəkkəb feillər

abır gözləmək
abır qoymamaq
abrını almaq
abırdan düşmək
abırdan salmaq
abra düşmək
abrı getmək
abrını aparmaq
abrını atmaq
agah olmaq
agah etmək
azad olmaq
azara düşmək
azara salmaq
azarını çəkmək
dəm tutmaq
əfsus etmək
fənd bağlamaq
kam almaq
kama yetmək

kənar olmaq
kənar etmək və s.

Birinci tərəfi fransız mənşəli sözdən, ikinci tərəfi öz sözümdə olan mürəkkəb feillər

aktyorluq etmək

Birinci tərəfi alman mənşəli sözdən, ikinci tərəfi öz sözümdə olan mürəkkəb feillər

qrup-qrup olmaq

Birinci tərəfi ərəb mənşəli sözdən, ikinci tərəfi öz sözümdə olan mürəkkəb feillər

bərq vurmaq
bərq vermək
bəyan etmək
bəyan qılmaq
cahillıq etmək
cəm etmək
cəm olmaq
cürət etmək

dava etmək
dava salmaq
dava axtarmaq
dəlil etmək
diqqət yetirmək
dua etmək
edam etmək
ehmal etmək
ehsan vermək
ehtimal etmək
ehtiram etmək
ehtiyat etmək
elan etmək
etibar etmək

etiqaad etmək
etina etmək
etiraf etmək
əhəmiyyət vermək
əxz etmək
fal açmaq
fövt olmaq və s.
*Birinci tərəfi yunan
mənzəli sözdən, ikinci tərəfi
öz sözümləşən olan mürəkkəb
feillər*
demaqoq olmaq
demaqoqluq etmək və s.

d) Feili zəngin edən xüsusiyyətlərdən biri də məsdər, feili sifət və feili bağlamadır. İkili xüsusiyyətə malik olan bu hibrid formalar–məsdər (feil və isim), feili sifət (feil və sifət), feili bağlama (feil və zərf) feildən əmələ gəlmişdir.

IV. Feilin sintaktik xüsusiyyəti:

Cümləni şərtləndirən predikativlik, intonasiya, modallıq və s. kimi əlamətlər feil üzərində mərkəzləşir. Ona görə də feil qrammatik cəhətdən daha müstəqildir. Yəni qrammatik cəhətdən başqa nitq hissələrindən az asılıdır.

FEİLİN QURULUŞU¹

Feilin quruluşu barəsində fikirlərin xülasəsi

M.Kazımbəy türk dillərindəki (eləcə də Azərbaycan dilindəki) feilləri quruluşuna görə dörd qrupa bölmüşdür. Onun fikrincə, feillər: 1) əsli; 2) törəmə; 3) düzəltmə; 4) mürəkkəb olur.

M.Kazımbəy görə, əsli feillər yalnız feil köklərindən ibarətdir. Məs.: *yaz-maq, gəl-mək* və s. Törəmə feillər əsli feillərin kökünə bir və ya bir neçə hərf (səs) artırmaqla əmələ gəlir. Bu qrupa M.Kazımbəy məchul, inkar, qeyri-mümkün (nevozmojnıy), qarşılıqlı, qayıdış və icbar növləri daxil edir. Düzəltmə feillər adlara sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə yaranır. Məs.: *ev-lən-mək, dil-lən-mək* və s. Nəhayət, dördüncü qrupa adlardan, köməkçi və ya başqa feillərdən əmələ gələn mürəkkəb feillər daxil edilir. Məs.: *gün görmək*. M.Kazımbəy göstərir ki, bu növ mürəkkəb feillər türk dillərində çoxdur və bunun əsas səbəbi həmin dillərin yoxsulluğudur. Əlbəttə, müəllifin bu fikrinin ikinci hissəsi ilə razılaşmaq olmaz.

L.Budaqov daha çox türk dillərində düzəltmə və mürəkkəb feillərdən danışmışdır. Mürəkkəb feillərin, əsasən, ərəb və ya fars dillərindən alınmış isim, sifət və zərflə türk dillərindəki köməkçi feillərdən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Feilin quruluşca növləri haqqında ətraflı məlumatı İ.Əfəndiyev və M.Hüseynzadə də vermişdir.

İ.Əfəndiyevə görə, feilləri quruluşlarına görə aşağıdakı tiplərə ayırmaq daha düzgündür: Əsli feil (müstəqil feil), düzəltmə feil, köməkçi feil, mürəkkəb feil². Əlbəttə, bu bölgədə mübahisə doğuran məqamlar vardır.

¹ Feilin quruluşuna dair mövcud fikirlər barəsində bax: R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. B., 1965, s. 6-11

² İ.Əfəndiyev. Feil. – Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər (elmi sərfin bəzi məsələləri). B., 1947, s.68

İ.Əfəndiyev müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsi ilə əmələ gələn feillərlə yanaşı, feilin növ şəkilçiləri qoşulan feilləri də düzəltmə hesab etmişdir: Məs.: *sev-in (mək)*, *yaz-ıl (maq)* və s.¹

İ.Əfəndiyev bir müddət sonra “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabının feil bəhsində feilləri quruluşca üç yerə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ayırmışdır. O, sadə feillərin öz mənalarına görə iki cür olduğunu göstərir: 1) Müstəqil olan feillər (məs.: *yaz-*, *oxu-*); 2) Müstəqil mənası olmayan feillər–köməkçi feillər (məs.: *idi*, *imiş*). Beləliklə, İ.Əfəndiyev vaxtı ilə quruluşca ayırdığı *idi* və *imiş*-i köməkçi feil adlandıraraq sadə feillərin “müstəqil mənası olmayan” növü kimi vermişdir.²

Feilin quruluşca növlərini Z.Budaqova da ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir. O, düzəltmə feil əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayırmış, ayrı-ayrı nitq hissələrindən düzələn feillərin məna xüsusiyyətlərini vermiş, mürəkkəb feilləri əmələ gəlmə üsullarına, vasitələrinə və daşdığı mənalara görə qruplaşdırmışdır.³

Z.Tağızadə “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası”nda⁴ feilin quruluşca növlərindən bəhs etmişdir. Bundan başqa, E.V.Sevortyan,⁵ S.Cəfərov,⁶ H.Mirzəyev⁷ və digərləri feilin quruluşu ilə bağlı tədqiqat işləri aparmışdır.

¹ İ.Əfəndiyev. Feil. – Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar (elmi sərfin bəzi məsələləri). B., 1947, s.69

² İ.Əfəndiyev. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B., 1951, s.170

³ Z.İ.Budaqova. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B., 1960, s.105-130

⁴ Z.Tağızadə. Feil. – Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. V.İ.Lenin adına APİ-nin nəşriyyatı, B., 1961, s.104-114

⁵ E.B.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962

⁶ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, 1968

⁷ H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. B., 1986, s. 87-165

Feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa bölünür.

Sadə feillər

Sadə feillər barədə mövcud fikirlər. P.M.Meliorskiyə görə, türk dillərində feil kökləri mənşəcə təkhecalı olmuşdur. İkihecalı feillər sonradan törəmədir.¹ Türkoloqlardan Q.İ.Ramstedt bu fikirdədir ki, türk dillərində əksər söz (o cümlədən feil) kökləri mənşəcə ikihecalı olmuşdur. Başqa sözlə desək, onun fikrincə, əksər köklərin ikihecalılığı daha ilkindir, təkhecalılıq sonrakı dövrə aiddir, törəmədir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Əksinə, söz kökləri (o cümlədən feillər) tarixən təkhecalı olmuş, sonralar ikihecalılığa, üçhecalılığa və çoxhecalılığa doğru inkişaf etmişdir. Q.İ.Ramstedt bu haqda yazır: “Türk dillərində “bağlamaq” məfhumu ilkin *ba-* feili ilə ifadə edilmişdir, yəqin dilində isə *bayi* və bu kimi formalardan yaranmış feil əsası (kökü) *bay* olmuşdur. Beləliklə, ilkin kök (“i” hesabına) genişlənməmişdir. Daha çox olan başqa hallarda əsasən (kökün) sonuncu səsi ya şəkilçiyə qoşulmuş, ya da düşmüşdür, beləliklə də, əsas qısalmışdır.² Göründüyü kimi, Q.İ.Ramstedt təkhecalı feillərin sonralar yarandığını söyləyir ki, bunun da heç bir elmi əsası yoxdur. Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev də qumuq dilinin sintaksisinə həsr etdiyi bir məqaləsində bəzi köklərin ikihecalılığının ilkinliyini məqbul hesab edir.³

¹ П.М.Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900, с.62

² Г.И.Рамstedт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с.27

³ Н.К.Дмитриев. Очерки по кумыкскому синтаксису. Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сборник лингвистических исследований. I, М. ЧЛ., 1935, с.60

Sonralar bu fikir, yəni türk dillərində köklərin, xüsusən feil köklərinin mənşəcə ikihecalılığı fikri türkoloqlar arasında inkişaf tapa bilməmişdir. Əksinə, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, türk dillərində feil köklərinin təkhecalılığı daha ilkindir.

V.V.Reşetov özbək dilindəki *sanamaq* tipli ikihecalı feil köklərinin (əsaslarının) əvvəllər təkhecalı olduğunu qeyd edir. O, haqlı olaraq ikihecalı feilləri düzəltmə feil kimi götürür¹ və onların tarixən təkhecalılardan yarandığını nəzərdən qaçırmır.

A.A.Palmbax belə hesab edir ki, ikihecalı feillər təkhecalılara nisbətən daha gec əmələ gəlmişdir.² E.V.Sevortyan da ikihecalı köklərin sonradan törəməsi fikrini qəbul edir.³

Türkoloqlardan Besim Atalay da Q.İ.Ramstedtin fikri ilə razılaşmır, türk dillərində sözlərin təkhecalılığının ilkinliyini qəbul edir. Onun fikrincə, türk dilində “... əsil kəlmələr təkhecalıdır və təkhecadan ibarətdir”.⁴

Azərbaycan dili tarixi materialları da feil köklərinin mənşəcə təkhecalılığını təsdiq edir. Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə onlarca ikihecalı (və ya sonradan törəmə) feillərin sonradan törədiyini müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Son dövrün tədqiqatları da bu fikri təsdiqləyir.⁵ Sadə feil köklə-

¹ В.В.Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1961, с.127, § 197

² Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмах. Грамматика тувинского языка, фонетика и морфология. М., 1961, с.255, § 273, 274

³ Е.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962. с. 438

⁴ Besim Atalay. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, s.6

⁵ В.Хəlilov. Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı. В., 1995; В.Хəlilov. Azərbaycan dilində ikihecalı feillərin fonosemantik inkişafı. В., 1996; В.Хəlilov. Feillərin ilkin kökləri. В., 1998; В.Хəlilov. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı. Doktorluq dissertasiyası, В., 1999

rinin fonetik quruluşu, səs quruluşu türk dillərində geniş tədqiq olunmuşdur¹. Azərbaycan dilində olan sadə feillər birhecalı (məs.: *it, əs, ax və s.*), ikihecalı (məs.: *alış, inan, qayna, utan və s.*), üçhecalı (məs.: *səndələ, yamsıla, inildə və s.*), dördhecalı (məs.: *alacalan və s.*) ola bilər.

Sadə təkhecalı feillərin heca tipləri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə təkhecalı feillərin heca tipləri aşağıdakı kimidir:

1. *Sait + samit: az, an, as, ax, aş, en/yen, eş, əz, əy, ək, əm, əs, iç, ov, oy, ol, öy, öp, ud, uy, um, uç, üz, üt, al, et, it, aç, at və s.*

2. *Samit + sait: de, ye, yu.*

3. *Samit + sait + samit: bas, bat, bax, bez, bit, biç, biş, bıq, gəl, boğ, böl, bul, bur, büz, bük, bür, ver, vur, qaz, qal, qan, qar, qax, qaç, qız, qıy, qıl, qıp, qıs, qov, qoy, qon, qoş, qur, qus, quc, dad, dal, dam, daş, deş, dəy, dəl, dər, did, tik, din, doğ, döy, dol, don, döz, dön, duy, dur, düz, düy, düş, yay, yan, yap, yar, yat, yax, yet, yığ, yıx, yol, yon, yor, yum, key, keç, kəs, köp, köç, küs, gey, gəz (kəsmək mənasında), gər, gir, güd, gül, min, pıs, pıx, poz, pus, sağ, say, sol, san, sap, sat, sac, sıv, sez, seç, sək, səp, sər, sil, sin, sığ, sız, sın, sıx, sov, soy, sal, sor, sök, sön, sus, süz, sür, tap, tax, təz, təp, tik, tıs, tıx, tök, tut, xıx (kəsmək mənasında), hör, hür, çal, çat, çax, çaş, çez, çək, çim, çıx, çöz, çök, çön, cız, cır, coş, gör, bil, yaz, get və s.*

4. *Sait + samit + samit: ölç, ört, ürk, ülk, art, ürp və s.*

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. II, фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, с.312; Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М.,1957, с.29; Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., 1954, с.36-44, § 45-59; А.А.Йулдашев. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. М.,1958, с.22-24; В.В.Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент,1961, с.127, § 197

Müasir Azərbaycan dilində üçhecalı sadə feillər aşağıdakılardır:¹

adaxla, azaylan, bəstələ, dümələ, əvədi, imsilə, yamsıla, yasala, yomala, yuvarla, sadala, səndələ, səndirlə, kəkələ və s.

Müasir Azərbaycan dilində dördhecalı sadə feillər:² alacalan

Müasir Azərbaycan dilində birhecalı sadə feillərin sayı təqribən 215-dən çoxdur. İkihecalı feillərin sayı isə təxminən 280-dən artıqdır. Sadə feillərin heca tipləri artıqca onların sayı azalır. Məsələn, üçhecalılar təqribən 15, dördhecalılar 1-dir. Təxminən müasir ədəbi dilimizdə sadə feillərin sayı 511-dən çoxdur. Onlardan 29-u *sait + samit*, 3-ü *samit + sait*, 148-i *samit + sait + samit*, 6-sı *sait + samit + samit*, 29-u *samit + sait + samit + samit* heca tipində olanlardır. Birhecalı sadə feillərin ümumi sayı 215-dir. İkihecalı feillərin sayı isə 280-dir. Ümumiyyətlə, sadə feillər öz ilkin formalarına daha çox yaxındır. Sadə feillər içərisində birhecalı feillər isə ilkin formalarına daha çox yaxın olanlardır. M.A.Axmetovun hesablamasına görə, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində 178 feil kökü işlənmişdir. Onlardan 108-i birhecalı, 70-i isə ikihecalı feillərdir.³ Orxon – Yenisey yazılı abidələrində ən çox işlənmiş feil kökü *samit + sait + samit* heca tipindədir.⁴

Bizim araşdırmalarımıza görə, təkhəcalı feillərin heca tipləri içərisində ən qədim və ilkin olanları bunlardır: *sait*, *sait + samit*, *samit + sait* heca tipləri. Bunlardan isə *sait* heca tipində olan ilkin feil kökləri müasir dilimizdə qorunub saxlanmamışdır. Ancaq

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.43

² Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.43

³ М.А.Ахметов. Глагол в языке Орхоно – Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). Издательство Саратовского Университета, 1973, с.13-20

⁴ Geniş məlumat almaq üçün bax: Buludxan Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri (müqayisəli - tarixi istiqamətdə). “Təhsil” elm - istehsalat mərkəzi. Bakı, 1998, s.25-31

yazılı abidələrimizdə **u** “gücü çatmaq, bacarmaq, qadir olmaq, edə bilmək” **ö** “öyrətmək, oxutmaq” mənalarında işlənmişdir. Tək bir saiddən ibarət digər köklər də olmuşdur. Məqsədimiz burada onlardan bəhs etmək deyildir. Məqsədimiz digər birhecalı feil köklərinin *sait*, *sait + samit*, *samit+sait* heca tipli ən qədim, ilkin köklərdən təşəkkül tapmasını diqqətə çatdırmaqdır.

Mövcud tədqiqatlarda – həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində *sait*, *sait + samit*, *samit + sait*, *sait + samit + samit*, *samit + sait + samit + samit + samit* heca tipli söz köklərindən bəhs olunmuşdur. Bunların hər birini ilkin köklər hesab edənlər də olmuşdur. Lakin bir daha qeyd edirik ki, *sait*, *sait + samit*, *samit + sait* heca tipləri daha ilkin köklərdir. Yerdə qalan təkhəcalı heca tipləri (məs.: *samit + sait + samit*, *samit + sait + samit + samit*, ikihecalılar və digərləri) bu ilkin köklərdən tarixən təşəkkül tapmış törəmə köklərdir. Həmin törəmə köklər müasir dilimiz üçün sadələşmişdir.

Sadə feillərlə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər. Sadə feillərlə bağlı ən xarakterik xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) bütün feillər kimi sadə feillər də feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinə uyğun gəlir: *yaz*, *oxu*, *gör*, *ol*, *gəl* və s.

b) sadə feillərin bir qismi dildə omonimlik təşkil edir: *yarış* (isim-feil), *dad* (isim-feil), *don* (isim-feil), *köç* (isim-feil), *şiş* (isim-feil), *ac* (isim-feil), *ağrı* (isim-feil), *qoxu* (isim-feil), *sarı* (sifət-feil) və s.

c) qismən müstəqil, qismən də yarımmüstəqil *ol*, *et*, *elə* sözləri quruluşca sadədir.

Qeyd: *ol*, *et*, *elə* sözləri mürəkkəb feillərin əmələgəlməsində fərqləndiklərinə görə onları quruluşca sadə götürmək lazımdır. Mürəkkəb feillərin ikinci komponenti kimi (hazır olmaq) bu sözlərin mənaca müstəqil, yarımmüstəqil olmasından çox quruluşca sadə olması nəzərə alınır. Sözlün quruluşu onun forması ilə bağlıdır. Morfologiyada isə sözün

mənası yox, forması öyrənilir. Forması olan hər bir sözün də mütəlq quruluşu olmalıdır. Quruluşu olmayan morfoloji vahid yoxdur.

ç) feil formalarının mürəkkəbini yaradan *idi* (hekayətini), *imiş* (rəvayətini), *isə* (şərtini) köməkçi feilləri quruluşca sadədir.

Qeyd: *idi*, *imiş*, *isə* köməkçi feilləri quruluşca sadə deyilsə, onda feil formalarının mürəkkəbi (məs.: gələsi *idi*, gəlməli *imiş* və s.) olmamalıdır. Halbuki, feil formalarının mürəkkəblərinin II tərəfi *idi*, *imiş*, *isə* köməkçi feilləri ilə əmələ gəlir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu iltisafidir. Bu cür dillərdə köklə şəkilçinin sərhədi asanlıqla bir-birindən ayrılır. Lakin dilimizdə *inlə*, *dolan*, *barış*, *ağla*, *bəslə*, *saxla*, *kiçil*, *qızar*, *uzan*, *dağıl*, *dağıt*, *yapış*, *anla*, *qaldır*, *güləş*, *dinlə*, *böyür* və s. tipli feilləri kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur.

Düzəltmə feillər

Düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, yamsılamalar və feil köklərindən əmələ gəlir. Ona görə də feil əmələgətirən şəkilçiləri iki yerə ayırmaq olar: adlardan feil əmələgətirənlər və feillərdən feil əmələgətirənlər.

Adlardan feil əmələgətirən şəkilçilər. Adlardan–isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan feil əmələgətirən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-la* (*-lə*); *-laş* (*-ləş*); *-lan* (*-lən*); *-lat*, *-lət*; *-əl* (*-əl*), *-l*; *-ar* (*-ər*); *-a* (*-ə*); *-ı* (*-ı*, *-u*, *-ü*); *-sa* (*-sə*); *-imsə* (*-ümsə*); *-ilda* (*-ildə*, *-ulda*, *-üldə*); *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*); *-ix*; *-aş* (*-əş*); *-ş*; *-an* (*-ən*); *-si*, *-si*, *-su*, *-sü*; *-ız* (*-iz*); *-ırğa*; *-rə*, *-ri*, *-rən*; *-qır*, *-xır*,

-qır, *-xır*, *-kir*, *-kür*, *-ür*; *-ğa*, *-ğala*; *-ilda* (*-ildə*, *-ulda*, *-üldə*); *-sın* (*-sin*, *-sun*, *-sün*); *-aş* (*-əş*); *-ış* (*-iş*, *-uş*, *-üş*).

-la (*-lə*) şəkilçisi isim, sifət, say, zərf və yamsılamalardan feil əmələ gətirir. Məs.: *işlə*, *bağla*, *üflə*, *püflə*, *təklə*, *hazırla*, *irəlilə*, *arıqla*, *təmizlə*, *yarıla*, *cütlə*, *ikilə*, *üçlə*, *beşlə*, *qabaqla*, *gerilə*, *gurla*, *mələ*, *parla*, *partla*, *çırtla* və s. Bu şəkilçi məhsuldar şəkilçi olmaqla türk dillərində də işlənir. Məsələn, qədim türk dilində *sokla* “sancmaq, batırmaq, soxmaq”, *ışıla* “ışıq saçmaq, parlamaq, nur saçmaq, işıq vermək”, başqırd dilinin dialektlərində *hıynala* “arabir tumarlamaq, arabir sığallamaq”, “qırışlıqları (bürüşükləri) düzəltmək (açmaq), hamarlamaq”, qazax dilində *kamala* “dövrələmək, mühasirəyə almaq, əhatə etmək, araya almaq”, özbək dilində *kuvla* “qovmaq”, “təqib etmək”, tofalar dilində *çorula* “yerimək, getmək” mənalarındadır¹. Tofalar dilində *-la*² şəkilçisinin *-ta* variantı da vardır: *sokta* “vurmaq, döymək”².

Türk dillərində *-la* şəkilçisinin *-ta* variantı ilə yanaşı, *-da*, *-ra*, *-şa* variantları da vardır. Görünür ki, bu variantlar l~d, d~ş, ş~r keçidləri əsasında formalaşmışdır. Misallara diqqət yetirək: *-ta* variantı *balıkta* (tuvin dilində), *palıxta* (xakas dilində), *balıkta* (yakut dilində) “balıq tutmaq” mənasında, *okta* (qədim türk dilində) “ox atmaq” mənasında, xakas dilində *xarmaxta* “balıq tutmaq” (qarmaqla) mənasında; *-da* variantı: özbək dilində *alda* “aldatmaq” mənasında, qədim özbək dilində *kolda* “aparmaq, əlindən tutub aparmaq”, *yolda* “yollanmaq, yola düşmək” mənasında; *-ra* variantı: özbək dilində *hunra* “hönkür-hönkür ağlamaq”, qədim türk dilində *kulra* “guruldamaq”, qədim özbək

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.133

² Yənə orada

dilində *imra* “inləmək”; *-şa* variantı: qədim türk dilində *kurşa* “qucaqlamaq”, *yumşa* “yumşalmaq” və s.¹

Qeyd: *sax-la*, *çapa-la*, *qarma-la*, *ağ-la*, *söy-lə*, *in-lə* feillərinin kökü müstəqil şəkildə heç bir məzmun ifadə edə bilmir.

2. *-laş* (*-ləş*) şəkilçisi isim, sifət, say və zərfdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *fikirləş*, *sözləş*, *yadlaş*, *nəcibləş*, *vəhşiləş*, *adiləş*, *asanlaş*, *saflaş*, *gözəlləş*, *çətinləş*, *yüngülləş*, *sakitləş*, *cavanlaş*, *həssaslaş*, *birləş*, *ikiləş*, *çoxlaş*, *yaxşılaş*, *yaxınlaş*, *uzaqlaş* və s.

...Günlər ...ağır, məzəsiz günlər bir-birini təqib etdikcə sonanın vəziyyəti bu evdə get-gedə daha da *çətinləşirdi*. Heç təsadüfi deyildir ki, sizin elminiz də özünüz kimi insanpərvərlikdən çox-çox *uzaqlaşmışdır*.

Qeyd: Dilimizdə *ayaqlaş* <*ayaq-la-ş*, *hamarlaş* <*hamar-la-ş* tipli sözlərdə *-la* və *-ş* şəkilçiləri bir-birindən ayrılır. Lakin *dilləş* <*dil-ləş*, *saflaş* <*saf-laş*, *kəskinləş* <*kəskin-ləş*, *xumarlaş* <*xumar-laş* və s. sözlərdə *-laş* sözdüzəldici şəkilçidir.

İsim və sifətdən feil əmələ gətirən *-laş*² şəkilçisindən sonra təsirli feil yaradan *-dır*⁴ şəkilçisi işlənir: *konkret-ləş-dir-mək*, *tarazlaş-dir-maq*, *sağlam-ləş-dir-maq*, *saxta-ləş-dir-maq* və s.

3. *-lan* (*-lən*) şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *həyəcanlan*, *şikayətlən*, *təəccüblən*, *işıqlan*, *qanadlan*, *dillən*, *evlən*, *xumarlan*, *genişlən*, *lovğalan*, *avaralan* və s.

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.143, 144

İlk dəfə rast gəldiyi bir insanın onunla belə açıq, mehriban danışması Mirzəni çox *həyəcanlandırdı*. Qapının kandarından içəri ayaq basan kimi rahatlıq, səliqə-səhman və istilik adamı dərhal *xumarlandırdı*. Ocağın gündüz zəif və qırmızımtıl olan alovu axşam şiddətlənərək çırtıltı ilə daha çox *şölələnirdi*.

-lan, *-lən* şəkilçisi feildən də feil əmələ gətirir: *vaysılan*, *tamahsılan*, *hefysilən*.

Qeyd 1: Feillərə artırılan *-n* şəkilçisini (*-la-n* // *-lə-n*) *-lan* // *-lən* sözdüzəldici şəkilçisindəki “n” ilə fərqləndirmək lazımdır. Məsələn: *xumar-lan* (*maq*), *dil-lən* (*mək*) və s. feillərdə *-lan*, *-lən* sözdüzəldici şəkilçidir. Çünki *dillə*, *xumarla* demək olmaz. Lakin *xoşlan* (*maq*), *təmizlən* (*mək*) və s. feillərində *-la* // *-lə* sözdüzəldici şəkilçisindən sonra gələn *-n* növ şəkilçisidir. Çünki, *xoşla* (*maq*), *təmizlə* (*mək*) demək mümkündür. İsimdən feil yaradan *-lan*² şəkilçisindən sonra təsirli feil əmələ gətirən *-dur*⁴ şəkilçisi işlənir: *qiymətlən-dir-mək*, *işıqlan-dir-maq*, *alov-lan-dir-maq*, *maariflən-dir-mək* və s.

Qeyd 2: Dilimizdə *-laş*², *-lan*² şəkilçilərindən sonra *-dur*⁴ şəkilçisi gəlir. Bu zaman *-laş*², *-lan*² və *-dur*⁴ şəkilçiləri bir-birindən ayrılır. Misallara diqqət yetirək: *qanuniləşmək–qanuniləşdirmək*, *milliləşmək–milliləşdirmək*, *tarazlaşmaq–tarazlaşdırmaq*, *yekunlaşmaq–yekunlaşdırmaq*, *qiymətlən-mək–qiymətləndirmək*, *işıqlanmaq–ışığılandırmaq*, *nurlanmaq–nurlandırmaq*, *rəğbətlənmək–rəğbətləndirmək* və s.

4. *-lat*, *-lət* şəkilçisi isim, sifət və zərfdən feil düzəldir. Məsələn: *ışığılat*, *cinlət*, *dərinlət*, *keylət*, *yeyinlət*, *şirinlət* və s.

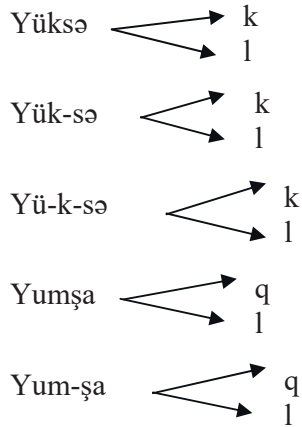
-lat, *-lət* şəkilçisi tarixən *-la*, *-lə* və *-t* ünsürünün qaynayıb-qarışmasından formalaşmışdır.

5. *-al* (*-əl*), *-l* şəkilçisi sifət və saydan düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *boşal*, *sağal*, *qaral*, *ucal*, *qocal*, *qısal*, *düzəl*, *dincəl*, *incəl*, *çoxal*, *azal* və s.

Bir anda o, sanki bir ömür *qocalmışdır*.

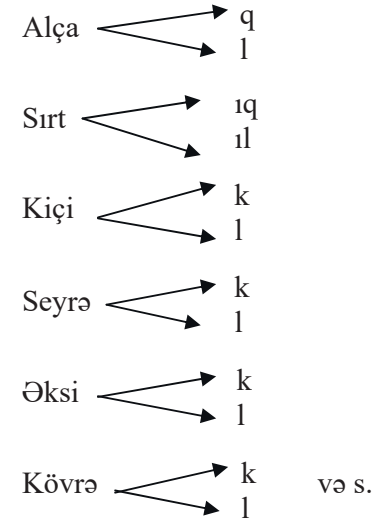
-al, -əl, -l şəkilçisinin etimoloji mənbəyi *olmaq* feili ilə bağlıdır. Yəni *olmaq* feilinin şəkilçiləşməsi ilə yaranmışdır. Bunu misallardan aydın şəkildə görmək olur: *daral < dar ol, azal < az ol, düzəl < düz ol, genəl < gen ol, qocal < qoca ol, qaral < qara ol, ucal < uca ol, ayrıl < ayrı ol, incəl < incə ol* və s.

H.Mirzəyev bu şəkilçi ilə bağlı *kiçilmək, alçalmaq, yüksəlmək, kövrəlmək* feillərindən bəhs edərkən yazır: “İlk baxışda adama elə gəlir ki, buradakı *kiçilmək, alçalmaq, yüksəlmək, kövrəlmək* feilləri sifətdən müəyyən səsin düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşdıqda aydın olur ki, bunlar sifətdən əmələ gəlməmişdir. Bu sözlərdəki *-l* feilin növ şəkilçisidir və həmin feillərin təsirsiz olması da, əsasən, bununla bağlıdır. Bunu belə feillərin təşəkkül tarixindən daha aydın şəkildə görmək olur”.¹ H.Mirzəyev bu qəbildən olan feillərin bəzilərinin təşəkkül tarixi ilə bağlı belə bir sxem də verir.²

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.142

² Yəni orada

Bu misallardakı “*l*” ünsürünün etimoloji mənbəyi *olmaq* sözü ilə bağlıdır. Ona görə də misallardakı “*l*” ünsürü feilə xidmət edir, yəni feil əmələ gətirir. “*q*” ünsürü isə hal, vəziyyət, keyfiyyət məzmunlu sifətlər yaradır və bunu *-ıq* (-ik, -uq, -ük) şəkilçisində qoruyur. Məs.: *açıq* (qapı), *kəsik* (ağac), *uçuq* (divar), *əzik* (paltar), *buruq* (saç) və s.

6. *-ar (-ər)* şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *otar, közər, ağar, göyər, bozar* və s. Bu şəkilçi məhsuldar şəkilçidir.

Dil faktları təsdiq edir ki, *-ar (-ər)* şəkilçisi *ol* köməkçi feildən törəmişdir. Məsələn, *bozar-boz ol*. Həm də *-ar (-ər)* şəkilçili bu tipli feillər tarixən mürəkkəb olmuşdur. Bu barədə H.Mirzəyev yazır: “... sifətlərə və atributiv isimlərə artırılan *-ar, -ər* şəkilçisi *ol//er* köməkçi feillərindən törəmişdir. Dilimizdəki *ağ-ar – ağ ol, boz-ar – boz ol, göy-ər – göy ol, yaş-ar – yaş ol* və s. misallar bu mülahizənin doğruluğunu təsdiq edən faktlardandır. Verilmiş dil

faktları göstərir ki, *-ar*, *-ər* şəkilçili bu feillər əvvəllər mürəkkəb olmuş, *olmaq/ermək* feilləri mürəkkəb feilin bir komponentini təşkil etmiş, lakin zaman keçdikdən sonra, “uzun müddətli inkişaf prosesi” nəticəsində bunlar şəkilçi halına düşmüşdür.¹

7. *-a (-ə)* şəkilçisi isim və sifətdən feil düzəldir. Məsələn: *oyna (oyun-a < oyna)*, *yaşa, ələ, dişə, dilə, gözə, bənzə (bənzə < bənzə)*, *boşa* və s.

Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində *-a (-ə)* şəkilçisini qeyri-məhsuldar şəkilçi² ilə yanaşı, ən məhsuldar şəkilçi³ adlandıranlar da olmuşdur.

Qeyd: Faktlar göstərir ki, *-a(-ə)* şəkilçisi qədim şəkilçilərdən biridir. Ona görə də, çox vaxt bu şəkilçili sözlərin bəzilərini kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məsələn: *qına, sına, ödə, çilə, buda* və s.

8. *-i (-i, -u, -ü)* şəkilçisi ilə isim, sifət və zərflərdən feil düzəlir. Məsələn: *yeri, bərki, tənği, acı, turşu, çirgi, geni, yavaşı, ləngi* və s. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Ona görə ki, *-i (-i, -u, -ü)* şəkilçisi ilə düzələn feillər sayca azdır. Həm də bu şəkilçi ilə yeni feillərin yaranması prosesi başa çatmış, qurtarmışdır.

Bu şəkilçi həm də feildən feil əmələ gətirir: *qazı, qarısı, sürü* və s.

9. *-sa (-sə)* şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *susamaq, qəribləmək* və s.

Qana *susamışdı*, o qatil qana, Doldurub doyunca içə bilmirdi.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.105-106

² Z.Budaqova. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., 1960, s.108

³ Z.Tağızadə. Feil. – Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1961, s.111

10. *-imsə (-ümsə)* şəkilçisi feil və əvəzləkdən feil yaradır. Məsələn: *mənimsə, gülümsə* və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *-sa, -sə; -sı, -si, -su, -sü; -sın, -sun, -sün; -imsə, -ümsə* şəkilçilərinin etimoloji mənbəyi barədə müəyyən fikirlər vardır. H.Mirzəyev E.V.Sevortyana, Q.İ.Rams-tedtə, M.A.Xabiçevə əsaslanaraq bu şəkilçinin *sa, sı* feilindən törədiyini söyləyir. Eyni zamanda türkoloqlar tərəfindən *sa, sı* feilinin “*istəmək, arzulamaq, niyyət etmək, demək, etmək, eləmək, bənzəmək, oxşamaq, yamsılamaq, kiçilmək, zəifləmək*” və s. mə-nalarında olduğu qeyd olunmuşdur. H.Mirzəyev yazır: “...M.Kaş-ğari göstərir ki, *-sa, -sı* şəkilçilərinin mənsəyi *saymaq, hesabla-maq, hesab etmək...* mənasında olan *sa, si* feili ilə bağlıdır.”¹ H.Mirzəyev davam edərək yazır: “Müasir Azərbaycan dilində də bu sözün izləri görünməkdədir”². O, *mənimsəmək* feilindən bəhs edərək qeyd edir: “Diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, *sanmaq* və *saymaq* feillərinin mənası ilə *-imsə* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi *mənimsəmək* feilinin mənası çox yaxındır. Bu yaxınlığı *mənimsəmək* feili ilə *mənimsəmək, mənimsəmək, mənimsəmək hesab etmək, özümün saymaq, özümün sanmaq, özümün hesab etmək* sözlərindəki məna çalarlığında aydın şəkildə görmək olar”³. Hətta *-sə* ünsürünün *eləmək* feilindən törəmiş *-lə* şəkilçisi ilə bağlı olması və bunu *yaman qəribləmişəm/yaman qəribləmişəm, çörək kifsəyib // çörək kişənib* paralelliyinin təsdiq etməsi də⁴ qeyd olunan məsələ barədə düşünməyə əsas verir.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.154

² Yenə orada. s.155

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada

11. *-ilda* (*-ildə*, *-ulda*, *-üldə*) şəkilçisi yamsılamalardan (təqlidi sözlərdən) düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *zarilda*, *cırdılda*, *pıçıldla*, *hırıldla*, *vıyıldla*, *cingıldə*, *şaqqıldla* və s.

12. *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*); *-ix* şəkilçisi isim, sifət, say və zərfdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *darıx*, *karıx*, *qanıx*, *birik*, *gecik*, *pisik* və s.

H.Mirzəyev F.Q.İsxakova, A.A.Palmbaxa əsaslanaraq qeyd edir ki, bu şəkilçi tuva, karaim, qazax, türk, qaraçay-balkar dillərində adlardan və feillərdən feil əmələ gətirə bilir¹. Eyni zamanda E.N.Hacıbə, B.Çarıyarova, D.Q.Tumaşevaya, N.P.Direnkovaya istinad edərək bu şəkilçinin uyğur, türkmən, tatar, oyrot dillərinə aid qrammatika kitablarında adlardan feil düzəltməsindən bəhs olunduğu halda, feildən feil əmələ gətirməsindən danışılmamışdır.²

Azərbaycan dilində *-ix*, *-ik*, *-ux*, *-ük* şəkilçisi feildən feil də düzəldə bilir. Məs.: *sınıx*, *azıx*, *dolux*, *solux*, *durux*, *uyux*, *büyük*, *bezik*, *yapıx*, *qızıx*.

13. *-aş* (*-əş*); *-ş* şəkilçisi isim, feil və yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *yanaş*, *daraş*, *toqqaş*// *toqquş*, *sarış* və s.

14. *-an* (*-ən*) şəkilçisi isim, sifət və yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *gücən*, *şitən*, *hoppan*, *hıqqan* və s.

15. *-sı*, *-si*, *-su*, *-sü* şəkilçisi isimdən, sifətdən feil yaradır. Məsələn: *tamahsımaq*, *heyifsimək*, *kıfsimək*, *günsümək*, *quraqsımaq* və s.

Qeyd: *-sı⁴* şəkilçisi ilə *-sa²* şəkilçisi bir-birini əvəz edə bilir: *quraqsımaq* // *quraqsamaq*, *qəribsimək* // *qəribsemək*, *kıfsimək* // *kıfsəmək* və s.

16. *-ız* (*-iz*) şəkilçisi: bərk-iz.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.144

² Yenə orada. s.144

Qeyd: *tərg etmək* mürəkkəb feilinin birinci tərəfi olan *tərg* sözünə *-iz* şəkilçisi qoşulur: *tərgiz* (*mək*).

17. *-ırğa*: *yadırğa*.

18. *-rə*, *-ri*, *-rən*: *çiyrə* // *çiyri* // *çiyrən*, *iyrən*.

19. *-qır*, *-xır*, *-qur*, *-xur*, *-kir*, *-kür*, *-ür* şəkilçisi, əsasən, təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir: *asqır*, *öskür*, *fısqır*, *hısqır*, *qısqır*, *finxır*, *püskür*, *qısqır*, *üfür*, *hovxur* və s.

20. *-ğa*, *-ğala*: *çulğa*, *çulğala*.

21. *-ilda* (*-ildə*, *-ulda*, *-üldə*) şəkilçisi təqlidi və vokativ sözlərdən feil düzəldir: *xışıldla*, *qarıldla*, *qaqqıldla*, *taqqıldla*, *marçıldla*, *qığıldla*, *çıqqıldla*, *dınqıldla*, *ufıldla* və s.

22. *-sın* (*-sin*, *-sun*, *-sün*) şəkilçisi isim və sifətdən feil əmələ gətirir: *vay-sın*, *tam-sın*, *heyf-sin*, *dik-sin* və s.

Feildən düzələn feillər. Feildən düzələn feillər feil köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə yaranır. Feildən düzələn feillər barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, orta məktəb dərslərlərində feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi kimi izah olunmuşdur.¹ Yəni məchul növün şəkilçisi *-ıl⁴*; *-in⁴*; *-n* (məs.: (yer) *ək-il-di*, (zəng) *çal-in-di*, (kitab) *oxu-n-du*), qayıdış növün şəkilçisi *-in⁴*; *-ıl⁴*; *-n* (məs.: *qız-in-di*, *dara-n-di*, *yıx-ıl -di*), qarşılıqlı növün şəkilçisi *-ış⁴*; *-aş²*; *-ş* (məs.: *yaz-ış*, *sev-ış*, *qucaq-la-ş*), müştərək növün şəkilçisi *-ıs⁴*; *-aş²*; *-ş* (məs.: *uç-uş-ur*, *mələ-ş-ir*), icbar növün şəkilçisi *-dır⁴*; *-t* (məs.: *yaz-dır-di*, *yaz-dır-t-di*, *oxu-t-du*) heç bir əsas olmadan feildən feil əmələ gətirən şəkilçilər sırasında verilmişdir. Ali məktəbin dərslərlərində də bu cür mövqe demək olar ki, əsas götürülmüş-

¹ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. Azərbaycan dili 6-7. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.170

dür¹. Halbuki, feilin növ şəkilçiləri sözün leksik mənasında dəyişiklik yaratmır. İşin icrasında iştirak edən qrammatik subyektlərin sayını (işin icrasına münasibətdə) dəyişir. Bu funksiya da yeni söz yaratmanın, sözyaradıcılığının, sözdüzəldici şəkilçi olmağın tələblərinə cavab vermir.

Z.Budaqova haqlı olaraq növ şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçi hesab etmir. O, bu bərdə yazır: “Növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyildir, bu şəkilçilər yeni lüğəti mənalı söz əmələ gətirmir.² Bizə görə, feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqə tutan formadüzəldici şəkilçilər cərgəsində olmalıdır.³ Feildən feil düzəldən şəkilçilər isə, əsasən, aşağıdakılardır:⁴

1. *-an* şəkilçisi: *dadan*.
2. *-qan, -qun*: *qısqan, udqun* və s.
3. *-ala, -ələ*: *qovalala, itələ, ovalala, səpələ, silkələ, sürtələ, eşələ, ütələ* və s.
4. *-xa* // *-xala*: *ovxa* // *ovxala, yayxa* // *yayxala, çalxa* // *çalxala* və s.
5. *-xul*: *burxul*.
6. *-nux*: *vurnux*.
7. *-uz*: *uduz*.
8. *-qla, -klə*: *oynaqla, sürüklə*.
9. *-ca* // *-cala*: *sıxca* // *sıxcala, ovca* // *ovcala*.
10. *-əclə*: *döyəclə*.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.141

² Z.Budaqova. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., 1960, s.107-109

³ Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, “Elm”, Bakı, 2000, s.99-100

⁴ Feildən feil düzəldən şəkilçilər bərdə geniş məlumat almaq üçün bax: H.Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.87-156

11. *-kə* // *-kələ*: *ovkə* // *ovkələ*.

12. *-marla*: *basmarla*.

13. *-lə*: *əylə, qovla, salla* və s.

14. *-i⁴*: *qazı, qarısı, sürü* və s.

15. *-sa²*: *qapsa*.

16. *-si⁴*: *qapsı*.

Qeyd: *-sa²* şəkilçi ilə *-si⁴* şəkilçisi arasında məzmunca o qədər də fərq yoxdur. Ona görə də müəyyən məqamlarda bu şəkilçili sözlər bir-birini əvəz edə bilər. Məs: *qarib-səmək-qaribsimək, kifsəmək-kifsimək* və s.

17. *-na²*: *qısna, əsnə, göynə, kişnə*.

Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. H.Mirzəyev yazır: “... Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar olan bu formal əlamət, yəni *-na, -nə* şəkilçisi həm sifət (göy-nə), həm feil (qıs-na, əs-nə), həm də səs təqlidi, vokativ sözlərə (kiş-nə) artırılıb feil əmələ gətirə bilər”¹.

Bu şəkilçinin qeyri-məhsuldarlığı işləndiyi türk dillərində də özünü göstərir. H.Mirzəyev E.Sevortyana əsaslanaraq yazır ki, bu şəkilçi “türk dillərinin hamısında deyil, bir qismində, əsasən, Azərbaycan, türk, özbək, karaim, qaraçay-balkar dillərində tək-tək hallarda söz düzəltməyə xidmət edir”².

-na, -nə şəkilçisi bəzi sözlərdə *-ş* ünsürü ilə qaynayıb-qarışmışdır və nəticədə *-naş, -nəş* şəkilçisini yaratmışdır. Məsələn, *gərnəşmək, çaxnaşmaq* sözlərində *-naş, -nəş* şəkilçidir. Bu sözlərdə *-na, -nə* və *-ş* hissələrini bir-birindən ayırmaq olmur.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.115

² Yəne orada

Qeyd: Bu şəkilçi yamsılamalardan da feil yaradır: *kişnə*.

18. *-mala, -mələ: cızkala, yaykala, bürmələ, eşmələ* və s.
 19. *-lan, -lən: vaysılan, tamahsılan, heyfsilən* və s.
 20. *-ix, -ik, -ux, -ük: sınıx, azıx, solux, durux, bezik, görük, çevik (< çevir), donux, yapıx* və s.
 21. *-sın, -sin, -sun, -sün: doluxsun, umsun.*
 22. *-ımsın, -ümsün, -msın: alımsın, aqlımsın, gülümsün* və s.
 23. *-aş, -əş: tut-aş, çat-aş.*
 24. *-əzi: öl-əzi.*
 25. *-ümsə: gülümsə.*
 26. *-irgə: əsirgə.*
 27. *-tala: yontala, təptələ.*
 28. *-arla: qomarla, toparla, yumarla*
 29. *-şə: dinşə.*
 30. *-za: qımza, qovza*
- Məs.: *Bənna daşı yerdən güclə qımzadı.*

Mürəkkəb feillər

Mürəkkəb feillər barədə fikirlərin xülasəsi. Türkologiyada, xüsusən Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər (V.M.Nasilov, N.P.Direnkova, N.A.Baskakov, N.T.Sauranbayev, A.A.Palmbax və b.) birinci komponenti feili bağlama, ikinci komponenti köməkçi (və ya müstəqil) feildən ibarət olan yalnız feil (iki və ya daha artıq) birləşməsinə mürəkkəb feil hesab edirlər.

Türkoloqların əksəriyyəti (A.N.Kononov, V.V.Reşetov, A.Q.Qulamov, V.N.Xanqildin, S.Ə.Cəfərov, Z.İ.Budaqova və b.) ad və köməkçi feilin, həm də feili bağlama ilə müstəqil (və ya kö-

məkçi) feilin birləşməsindən əmələ gələn feilləri mürəkkəb feil adlandırırlar.¹

Z.İ.Əliyeva-Budaqova mürəkkəb feilləri nitq hissələrinə görə dörd növ üzrə təsnif edir²: adla təsriflənən feildən ibarət olan, feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan, yönlük halda olan məsdərlə təsriflənən *başlamaq* feildən ibarət olan və *-a, -ə; -ya, -yə* şəkilçili feillə təsriflənən *bilmək* köməkçi feildən ibarət olan mürəkkəb feillər.

H.Mirzəzadə mürəkkəb feilləri komponentlərin müxtəlifliyinə görə iki başlıq altında (köməkçi feillərlə düzələnər, müstəqil feillərlə düzələn mürəkkəb feillər) verir. O, adlara qoşulan *eylə, et, ol, qıl, durur* köməkçi feilləri ilə yanaşı *erdi, irdi* (idi-nin qədim forması) köməkçi feillərini də qeyd edir.³ Deməli, H.Mirzəzadə adla *erdi // irdi* (idi) və ya *ermiş // irmiş* (imiş) -dən ibarət olan tərkibləri də mürəkkəb feil hesab edir. Adla *idi*-dən (və ya imiş-dən) düzələn tərkibləri digər dilçilər də mürəkkəb feil adlandırırlar.

Qeyd: Müasir ədəbi dilimizdə işlənən *idi*-nin qədim forması *erdi, irdi* köməkçi feilləri olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə sözün tərkibindən *r* səsi zəifləyib düşmüş və müasir dildə *idi* (-dı, -di, -du, -dü) forması sabitləşmişdir.

Azərbaycan dili materiallarından məlum olur ki, bu sözün ilk ünsürü olan *-er, -ir* müstəqil feil olan *irişmək* feilində qalmışdır.

¹ Əlavə məlumat almaq üçün bax: R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, 1965, s.136-137

² Z.İ.Əliyeva-Budaqova. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. – Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, Dilçilik seriyası, VIII c., B., 1957, s.129-160

³ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.136

H.Mirzəzadəyə görə, Azərbaycan dilində *erdi*, *irdi* köməkçi feili çox az işlənmişdir, buna yalnız Kişvərinin dilində rast gəlinir. Məs.:

Mayil erdi könqli ol şuxın vəfavü mehrə leyk, Bir neçə bəd mehlər ani pəşiman qıldılar.

Erdi, *irdi* köməkçi feilinin müasir forması *idi* feillik xüsusiyyətini itirmişdir. O da ibtidai forması kimi həm feillərə, həm də isim və isimləmiş sözlərə qoşulur və mürəkkəb söz əmələ gətirir.

H.Mirzəzadəyə görə, bəzən səhv olaraq *idi*-nin *imək* məsdərindən törədiyi iddia olunur ki, bu fikri təsdiq edəcək heç bir materiala dilimizin tarixində rast gəlinmir. Bu mənada *idi*-nin *erdi* köməkçi feili ilə bağlı olmasına şübhə etmək olmaz.

Ermiş-irmiş dilimizdə olan *imiş*-in qədim şəklidir. *İdi*-nin keçirdiyi tarixi inkişafı *imiş* də tamamilə keçirmişdir.¹

Bəzən *idi*, *imiş*-in tam qrammatikləşməsindən danışılır.² Düzdür, bu köməkçi feillərin qrammatikləşməsini inkar etmək mümkün deyildir. Ancaq, belə bir prosesin *idi*, *imiş*-in quruluşuna aidiyyəti yoxdur. *İdi*, *imiş*-in quruluşu sadədir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə ad və feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin xüsusi bir tipi də vardır. Bu tip mürəkkəb feillərin bir qismində ikinci komponentlər isimdən əmələ gəlmiş düzəltmə feillərdən ibarətdir. Məs.: *su sulamaq*. Başqa bir qismində isə birinci komponentlər feillərdən əmələ gəlmiş düzəltmə isimdən ibarət olur. Məs.: *əkin əkmək*.³

¹ Bu məsələlər barəsində bax: H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.136

² Ş.Q.Hüseynov. İdi, imiş bağlamalarının tam qrammatikləşməsi. – Azərbaycan dili tarixi məsələləri. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1989, s.83-86

³ R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, 1965, s.181

V.Aslanov *su sulamaq* tipli mürəkkəb feilləri bəzi dilçilər kimi “daxili obyektli feillər” adlandırmış, bunun (bu tipli) qədim türk və uyğur abidələrində mövcud olmasından da danışmışdır.¹

Bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da da geniş şəkildə işlənir. Məs.: Dədə (m) Qorqud *boy boyladı*, *söy söylədi*, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu...; Dəli Domrul yüz qırx il dəxi yoldaş ilə *yaş yaşadı*. Ə.Dəmirçizadə də *boy boylamaq*, *yaş yaşamaq* və sairəni mürəkkəb feil hesab edir.²

Qeyd: *ol*, *et*, *bil*, *qıl* və s. köməkçi sözlərinin müxtəlif sözlərlə birləşməsini (məs.: oxuya bilmək, yaxşı olmaq, göz etmək, namaz qılmaq və s.) və frazeoloji birləşmələri mürəkkəb feillərin içərisində mürəkkəb feilin bir növü kimi *tərkibi feil* adlandıranlar vardır³. Burada *tərkibi feil* deyəndə heç bir elmi əsası olmadan bölgü aparılmışdır. Birincisi, *tərkibi* sözü ərəb mənşəli *tərkib* sözündən əmələ gəlmişdir. *Tərkib* sözünün mənaları isə bunlardır⁴: 1) bir neçə şeyi quraşdırıb birləşdirməklə mürəkkəb bir şey vücuda gətirmə; 2) bir neçə hissədən əmələ gəlmiş mürəkkəb cisim; 3) bir neçə kəlmədən ibarət cümlə. *Tərkib* sözünün mənalarından da görünür ki, burada “mürəkkəb bir şey”, “mürəkkəb cisim”, “bir neçə kəlmədən ibarət cümlə” deyəndə mürəkkəb formadan söhbət gedir. Az qala *tərkibi* sözü *mürəkkəb* sözünün sinonimi,

¹ V.İ.Aslanov. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. – Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, Dilçilik məcmuəsi, XIV c., Bakı, 1960, s.155-157

² Ə.M.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., 1959, s.154

³ Şəmil Sadiq, Elxan Nəcəfov, Arif Əsədov. Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2010, s.81

⁴ Ərəb və fars sözləri lüğəti. “Yazıcı”, Bakı, 1985, s.625

qarşılığı kimi başa düşülür. Forma mürəkkəbliyini adlandırmaq üçün *tərkibi* sözündən istifadə etməyə heç bir əsas yoxdur. Burada köməkçi sözlərin müxtəlif sözlərlə birləşməsi və frazeoloji birləşmələr mürəkkəb feillərin əmələgəlmə yollarından biridir. Bu yola isə *tərkibi* feil adını vermək düzgün deyildir. İkincisi, sözlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb olurlar. Bu bölgədə (sözlərin quruluşuna görə bölgədə) *tərkibi* termini yoxdur. Yəni sözlər quruluşuna görə *tərkibi* sözlərə bölünmür.

Mürəkkəb feillərin yaranma yolları. Mürəkkəb feillər aşağıdakı yollarla yaranır:

I. *Ol, et, elə* qismən müstəqil, qismən də köməkçi feili isim, bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaradır. Məs.: *hazır ol, təftiş et, qəbul elə, xoş olar, şad olar, daxil et* və s.

Olmaq feili həm mürəkkəb feilin ikinci komponenti, həm də müstəqil feil kimi işlənə bilər. Əgər *olmaq* feilindən əvvəl işlənen söz onun obyektı olursa, onda *olmaq* sözü köməkçi feil olur. Bu zaman *olmaq* sözü özündən əvvəlki sözlə birlikdə mürəkkəb feil olur. Məs.: Qədirin ürəyi *xarab oldu*. (M.Cəlal);

Əql gedir başdan, *fəramuş olur*

Səni sevən çox bəlaya *tuş olur*. (M.P.Vaqif);

Melodiya axıb getdikcə qıza elə gəlirdi ki, bu həlimlik artır, yüksəlir və *munis olur*. (İ.Əfəndiyev);

Vaxtın dəyirmanında daş əridi, *qum oldu*,

Tarixə atdığımız qayıtdı *lüzum oldu*.

Dünən düz sandığımız bu gün tərs *yozum oldu*,

Niyə də yozulmasın, axı dünya fırlanır. (B.Vahabzadə);

Fırlandıqca bu dünya yox da dönüb *var olur*.

Quruyan çeşmələrdən sular yenə *car olur*,

Bu dünyanın xeyri də, şəri də *təkrar olur*,

Niyə təkrar olmasın, axı dünya fırlanır. (B.Vahabzadə);

Düşünən bir beyin bir *torpaq olur*. (S.Vurğun) və s.

Olmaq feili müstəqil işlənərkən heç bir daxili obyektə ehtiyacı olmur və cümlədə müstəqil vəzifə daşıyır. Həm də özündən əvvəl işlənen isimlə müxtəlif qrammatik əlaqələrdə (uzlaşma, idarə) olur. Məs.:

Nə eşq *olaydı*, nə aşiq.

Nə xəlv *olaydı*, nə xaliq;

Nə dərd *olaydı*, nə dərman;

Qızların taqsırı *olmaz*, günah oğlunda *olur*;

O gözəllər ki, bizim Azərbaycanda *olur*. (Ə.Vahid)¹

Olmaq sözü köməkçi feil kimi işləndikdə aşağıdakı hallar diqqəti cəlb edir²:

a) *olmaq* sözü köməkçi feil kimi ixtisas, peşə, sənət mənası bildirən isimlərdən sonra gəlir, həmin ixtisasa, peşəyə, sənətə yiyələnməyi və onunla məşğul olmağı bildirir. Məs.: *müəllim olmaq, həkim olmaq*. – Fırəngistanda birisi ki istəyir *alim ola*, gərək gecələr yatmayıb zəhmət çəkə, elm oxuya... (C.Məmmədquluzadə).

b) isim, sifət, saylardan sonra gələrək mürəkkəb feil yaradır. Bu mürəkkəb feillər isim, sifət və saylardan *-lan//-lən, -laş// -ləş* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feillərin sinonimi olur. Məs.: *xəstə*

¹ Misallar M.Hüseynzadənin kitabından götürülmüşdür: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.143

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, III cild, "Şərq-Qərb", Bakı, 2006, s.521

olmaq (xəstələnmək), *yaxşı olmaq* (yaxşılaşmaq), *qoşa olmaq* (qoşalaşmaq), *yoxsul olmaq* (yoxsullaşmaq), *şən olmaq* (şənlənmək) və s.

c) bir sıra sözlərdən sonra gələrək mürəkkəb feil və ifadələr əmələ gətirir. Məs.: *bənd olmaq*, *xaraba olmaq*, *daxil olmaq*, *aşiq olmaq* və s.

Müasir dilimizdə *olmaq* feilinin müstəqillik xüsusiyyəti də vardır. Bu cəhəti nəzərdən qaçırmayan M.Hüseynzadə yazır: “Bəzən *olmaq* feili tam müstəqil işlənərək *yaşamaq* (qalmaq), bəzən də *baş vermək* feilinin sinonimi olur.

Qardaşım Bakıda *olur*. Sən nə vaxtdan kənddə *olursan*? Gör dünyada nələr *olur*? (M.İbrahimov)”¹

Olmaq feilinin müstəqil söz kimi çıxış edərkən ifadə etdiyi mənaları geniş tədqiq edənlər də olmuşdur.² Bütün bunları nəzərə alaraq *olmaq* feilinin müstəqil işləndikdə ifadə etdiyi mənaları belə qruplaşdırmaq olar:³

a) “yaşamaq” (qalmaq) , “sakin olmaq”, “ömür sürmək” mənası: Asəfgil bu həndəvərdə *olurdular* (Anar); İki il Bakıda *oldum*; O, yataqxanada *olur*; Siz hansı küçədə *olursunuz*? – Mərcan xanım uzaqda *olmurdu* (T.Ş.Simurq).

b) “baş vermək”, “üz vermək”, “vaqə olmaq”, “əmələ gəlmək” mənası: Görürsənmi nələr *oldu*?; Dünən balaca yanğın *olmuşdu*. – Azad çırpınacaq bütün vicdanlar; Nə hicran *olacaq*, nə də intizar (S.Vurğun); Qonşu, yenə nə *olub*? – deyə soruşdum (S.Rüstəm).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, III cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006, s.521

² M.Mirzəliyeva. Ol(maq), et(mək), elə(mək) feillərinin müstəqillik xüsusiyyəti. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 1980, №4, s.71-75

³ Misallar M.Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsindən və Azərbaycan dilinin izahlı “lüğəti”ndən (III cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006, s.521) götürülmüşdür.

c) “doğulmaq”, “dünyaya gəlmək”, “anadan olmaq” mənası: Yaşı altmışdan keçməsinə baxmayaraq, axırıncı arvadından bir qızı *olmuşdu* (Ə.Vəliyev); – Onun nəyi *olub*? – Bir qızı *olub*. Uşaqlar əkiz *olub*. – Münəvvər xanımın binadan – başdan uşağı *olmurdu* (Mir Cəlal); Cavadla Zöhrə Aslan *olandan* sonra bir-birini daha da çox sevməyə başladılar (Ə.Vəliyev).

ç) “mövcudiyyət”, “mövcud olmaq”, “var olmaq” mənası: Bəlkə də, heç mal-qara *olmadı*, onda neyləyəcəksən? (R.Rza); İnsan *olmasaydı*, nəyə gərəkdi; Sənin gözəlliyin, ana təbiət! (M.Dilbazi).

d) “çatmaq”, “yetişmək” mənası: Sağlıq olsa, gün əyləndə “İşıqlı” dağda *olarsan* (Ə.Vəliyev); Səhər *oldu*. Gecə yarı *oldu*. – Bayram *oldu*, heç bilmirəm neyləyim? Bizim evdə axta zoğal da yoxdur (M.P.Vaqif); Axşam hələ *olmamışdı* (S.Hüseyn).

e) *olmaq* feili müstəqil işləndikdə məlum növdə olur. Feilin növlərinin şəkilsini qəbul etdikdə isə müstəqilliyini itirərək köməkçiləşir.

ə) *olmaq* feili qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkarında sual intonasiyası ilə işlənir, bu zaman “icazə”, “mümkün olmaq”, “icazə verilmək” mənasını bildirir: *olar?* (icazə mənasında), *olmaz?* (icazə mənasında); Gəlmək *olarmı?* İçəri girmək *olar?*

f) bəzən *olmaq* feili şühudi keçmiş zamanda olur və işin gələcəkdə mütləq icra olunacağını bildirir: Yaxşı, *oldu*.

g) bəzən *olmaq* feili arzu şəklində olsa da, şərt mənasını ifadə edir: Sənin imkanın *ola* (//olsa), kömək edərsən.

h) “iştirak etmək” mənasında işlənir: Dərsdə *olmaq*. Qonaqlıqda *olmaq*. İclasda *olmaq*.

x) “bir yerə gəlmək (getmək)”, “bir yeri gedib görmək” mənasını bildirir: Saat ikidə məktəbdə *olacağam*. – [Maya] hələ ömründə çobanların yaşadığı alaqda *olmamışdı* (M.İbrahimov).

1) “yerləşmək”, “sığmaq” mənasında işlənir: Şeylər çamadana *olmur*. Papaq başına yaxşı *oldu*.

i) “malik olmaq” mənasını bildirir: Pulu *olmaq*. Bağı *olmaq*. Maşını olmaq. – Cəmi yeddi illik təhsili *olan* Gülaçar qızğın mütalibə həvəskarı idi (İ.Əfəndiyev).

j) “bir haldan başqa hala keçilmək, dəyişmək” mənasında işlənir: Su donub *buz oldu*. Od söndü *kül oldu*. – [Gilənin] axtarımdan basdırdığı qaratan kötüyü lülə *köz olmuşdu* (Ə.Vəliyev)

Qeyd: *Olmaq* müstəqil feilindən *-um* şəkilçisi ilə isim (məs.: *olum*), *olan-olmaz* // *olan-olmazlar* substantivləşmiş söz, *-maz* və *-in* şəkilçisi ilə sifət (məs.: *olmazın oyun*), *-an* və *-muş* şəkilçiləri ilə feili sifət (məs.: *olan iş*, *olmuş əhvalat*), *-duqca* şəkilçisi ilə ədat (məs.: *olduqca*) yaranır. Bundan başqa, *olmaya*, *olmaya-olmaya* ədatı, feilin şərt şəklində olan *olsa-olsa* və *bir nəfər də olsun*, *bir dənə də olsun* modal sözləri, *olduğu kimi*, *olduğu halda*, *ola-ola* zərfi, həm də *olan oldu* (olub) (olub keçmiş, düzəlməsinə, islahına vaxt, imkan olmayan hadisə haqqında), *ay oldu ha!* (işin baş tutmayacağını bildirmək üçün işlədilən istehzal ifadə), *bir dəfə (kərə) də olsun* (heç qətiyyənlə, əsla tamamilə), *bu olmadı* (bir fikir və ya təkliflə razılaşmadıqda etiraz ifadəsi kimi işlədilir), *hər necə (cür) olursa olsun* (heç bir şeyə baxmayaraq), *hər necə olsa* (hökmən, mütləq, heç bir şeyə baxmayaraq), *olmalı* (olması, həyata keçirilməsi, varlığı, iştirakı lazım sayılan, arzu edilən, istənilən), *olmaya* (“bəlkə”, “yaxşı” mənalarında ara söz), *olmaz* (imkan yoxdur, mümkün deyil), *olsun* (yaxşı, razıyam, etirazımı yoxdur) söz və ifadələri yaranır.¹

Etmək, *eləmək* (eyləmək) köməkçi feilləri mürəkkəb feilin tərkibində işlənir. Həm alınma sözlərdən, həm də öz

¹ Əlavə məlumat almaq üçün bax: M.Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsi. s.73-74

sözlərimizdən sonra II komponent kimi mürəkkəb feili yaratmağa xidmət edir. Qoşulduğu sözün mənası ilə bağlı olan hərəkəti bildirir. Məs.: *razılıq etmək*, *zəng etmək*, *əməl etmək* və s.

Getdin, mən həsrətlə üzbəüz oldum,
Sənsizlik *hökm etdi*, ölümsüz oldum,
Ağrıya, acıya dözümsüz oldum
Həsrətim sinəmdə *qubar eyelədi*;

Elməddin gözlərini yumub xəyal aləmində yeni qurduğu ailə həyatının ilk günlərini xoş bir duyğu ilə *götür-qoy eləyirdi* (Ə.Hacızadə); Hacı Çələbi oğlu Həsən ağanı sərdarın qabağına göndərir, deyir, onunla *dava eləsin*.

XVIII əsrin ortalarında yazıya alınmış “Şəhriyar” dastanında *etmək* feili əksər hallarda ümumxalq danışıq dili tərzində – *eyləmək* və *eləmək* şəklində işlənir: *dərman eyeləmək*, *al eyeləmək* (hiyləgərlik etmək), *kəbab eləmək* (nədənsə son dərəcə kədərilmək), *qovğa eləmək* (hay-küy salmaq, haray-həşir salmaq) və s.¹

Etmək, *eləmək* (eyləmək) feilləri az da olsa, müstəqil feil kimi işlənir:² Çox çalışdı, əlindən nə gəlirsə, *elədi*. Nə qədər ona dedim ki, *etmə*, *eləmə*, sözümə baxmadı.

Bu misallardan da göründüyü kimi, *etmək*, *eləmək* (eyləmək) feilləri işin icrası mənasında müstəqil olur.

Etmək sözü müstəqil feil kimi işləndikdə “bir işi yerinə yetirmək, əmələ gətirmək, görmək, eləmək” mənalarını bildirir:³ Qurbani der: könlüm bundan sayrıdır; Nə *etmişəm*, yarım məndən

¹ S.H.Mehdiyeva. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). “Elm”, Bakı, 1991, s.66-67

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.144

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006, s.42

ayrıdır? (Qurbani). [Mehriban] buna baxmayaraq, soyuqqanlıqla cavab verdi: – Necə istəyirsiniz, *ediniz!*.. (S.Hüseyn). [Yaqub]. Əgər mən də oxuyub təhsil etsəydim, onda gərək mən də bir mədən sahibinin qabağında sürünüb, ona nökrəçilik edəydim. (B.Talıblı).

Qeyd: Bəzən dialoqlarda təkrara yol verməmək üçün *kömək etmək, yardım etmək* əvəzinə *etmək* işlənir:
– Sən dostuna *kömək etdinmi?*
– *Etdim.*

Etmək, eləmək (eyləmək) feillərinin müstəqilliyi olmaq feilinin müstəqilliyindən azlıq təşkil edir.¹

Azərbaycan dilində *eləmək* və *eyləmək* feilləri *etmək* feilinin üslubi variantı kimi işlənir²: Məclisi alud elər; Züflərinin hər burması (Molla Cümə). Elə, Heyran, bu şükri nə qədər ömrün var. (Heyran xanım). ... Atam heç şəhərli də deyil idi ki, bəylərə bazarlıq eləyə-eləyə axırda bir yalançıq bəylik qazana idi (C.Məmmədquluzadə).

Eşq sövdəsindən, ey naseh, mənə mən eylədin; Yox imiş əqlin, mənə yaxşı nəsihət vermədin. (Füzuli). Hər tərəf xain edir zülm; Eyləyir xəlqi həsrəti-tale. (C.Cabbarlı).

Qeyd: *olmaq, etmək* (eyləmək) feillərinin iştirakı ilə yaranan bəzi mürəkkəb feillərin birinci tərəfinə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla ikinci tərəfin (yəni, olmaq, etmək, eləmək) iştirakı mümkün olmur. Məsələn: *sağlam olmaq-sağ-al* (maq), *xəstə olmaq-xəstə-lən* (mək), *arzu etmək-arzu-la* (maq), *söhbət etmək-söhbət-ləş* (mək) və s. Bu zaman *sağalmaq* sağlam

olmaq, *xəstələnmək* xəstə olmaq, *arzulamaq* arzu etmək, *söhbətləşmək* söhbət etmək mürəkkəb feillərinin sinonimi olur.

II. Birinci tərəfi isimlərdən, ikinci tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər iki yerə ayrılır:

a) birinci tərəfi sadə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin isimdən düzəlmiş feildən ibarət olanlar. Məs.: *ov ovlamaq, ip ipləmək, sap saplamaq, quş quşlamaq, su sulamaq* və s.

b) birinci tərəfi düzəltmə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin düzəltmə ismin əmələ gəldiyi sadə feildən ibarət olanlar. Məs.: *tikiş tikmək, biçin biçmək, əkin əkmək, səpin səpmək, ölü ölmək, söyüş söymək, yamaq yamamaq* və s.

Qeyd: Bu qəbildən olan mürəkkəb feillərə daxili obyektli feillər də deyilir. Daxili obyektli belə feillərin hər iki tərəfi (isim və feil) birlikdə leksik-qrammatik vəhdət təşkil edir. Belə olmayan *yağmadı yağış, yağış yağanda, qar qarlayanda* və s. nümunələri mürəkkəb götürmək mümkün deyil. Ona görə ki, bu nümunələrin komponentləri leksik-qrammatik vəhdət yaratmır.

III. Birinci tərəfi feili bağlama (-*ib*⁴ şəkilçili), ikinci tərəfi feildən ibarət mürəkkəb feillər. Məs.: *yandırır-yaxmaq, aşıb-daşmaq, qorxub-qaçmaq, yanıb-bişmək, qurub-yaratmaq, gəlib-çatmaq, saralıb-solmaq* və s.

Düz sözə çoxları incidi, küsdü, yayıldı, açıldı sirtinin üstü, oda od demişəm, tüstüyə tüstü, *yandırır-yaxmasa* göz deməmişəm (Z.Yaqub); Sözlər fikrimizdə dəstəbədəstə, düzülür, dağılır, *aşıb-daşırdı* (B.Vahabzadə); Yuxum qaçaq düşüb yatamıram mən, yuxum *qorxub-qaçıb* fikirlərimdən... (B.Vahabzadə) Xəbərin yox imiş öz əmələndən, mən sənə oduna *yanıb-bişmişəm* və s.

¹ M.Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsi. səh.74-75

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006, s.21,49

Qeyd: *-ib⁴* şəkilçili feili bağlama ilə feil leksik-qrammatik vəhdət təşkil etdikdə mürəkkəb feil kimi çıxış edir. Belə olmadıqda isə *-ib⁴* şəkilçili feili bağlama cümlə üzvü kimi ya həmcins xəbər, ya da zərflilik olur. Məs.: Yusif hasarı *aşib gəldi* (Q.İlkin). O, kitablarını şkafa *qoyub getdi*.¹

IV. Frazoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məs.: *başla düşmək, xəcalət çəkmək, qulaq asmaq, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək* və s.

Bu, xüsusi bir baxış idi və Əbdül bunun nə demək olduğunu yaxşı *başla düşürdü* (Ə.Hacızadə); Mənə ikiniz də elə qayğı göstərirsiniz ki, düzü lap *xəcalət çəkirim* (Ə.Hacızadə); Qədər in hökmünə *baş aydı* istək. Bu köhnə döyüşdə üstələnmişik. Biz ömrümüz boyu iki kösöv tək, tutuşa bilməyib tüstülənmişik. (B.Vahabzadə); Dənizə tamaşa edən Nüsrət çatma qaşlarını qaldırıb diqqətlə *qulaq asırdı* (Ə.Babayeva).

Frazoloji vahidlərlə ifadə olunan mürəkkəb feillərdə, əsasən, aşağıdakı xarakterik hallar özünü göstərir:

a) birinci tərəfi ismin adlıq halında olanlar: *cavab verdi, ah çəkdi, dərd çəkdi, xəcalət çəkdi, ar eylədi, baş çıxarmaq, kef eyləmək* və s.

Baş çıxarmaq həm çətindir, həm asan, iblisindən, mələyindən dünyanın (B.Vahabzadə); Bəxtiyar ahıllıq məhəbbətindən, nə *xəcalət çəkdi*, nə *ar eylədi*; Saçlarıma *dən düşür*, dən düşür, yaman düşür, hər baxanda anamın ürəyinə *qəm düşür* (B.Vahabzadə).

b) birinci tərəfi ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olanlar: *yola çıxmaq, dərdə düşmək, başına dönmək, həvəsdən düş-*

mək, gözdən itmək, (söz) *ağızlardan çıxır*, (sözünü) *ağzında qoydu* və s.

Çoxları *başına döndü, dolandı*, Gördün ki, əsirin tək mənəm sən; Havalanıb nə *həvəsə düşmüşəm*, Şair olmaq deyil asan, ürəyim (Z.Yaqub); Şosseyə dönəndə Qara “Volqa”nın ahəngdar siqnalı bir də eşidildi, sonra gözdən itdi (Ə.Babayeva).

Qeyd: Bəzən şeir dilində *həvəsdən düşür, ürəkdən süzür* əvəzinə *düşür həvəsdən, süzür ürəkdən* işlənir: Elə ki, *qocalıb düşür həvəsdən*, Zirvəyə çəkilir səssiz-səmirsiz (H.Arif).

V. Birinci tərəfi feilin müxtəlif formalarında və ikinci tərəfi *idi, imiş* köməkçi feilləri ilə ifadə olunan mürəkkəb feillər. Məs.: *getmiş imiş, saxlar idi, görmüş idi, yazan imiş* və s.

İdi köməkçi feili qoşulduğu sözü keçmiş zamana bağlayır və ona hekayə mənası verir¹: Onun bir məqsədi *var idi*. Mən *dözməli idim*. Bura *sahil idi*. Bərk *çovğun idi*. – Qızın paltarını qiymətli parçadan olmasa da, *təmiz idi, səliqəli idi*. (M.S.Ordubadi) [Kərim baba:] *Qışlaqda idik*, payızın aydınlıq *gəcəsi idi*. (A.Şaiq) [Muradın] saçlarını ağardan yarım əsrlik bir *həyat idi*. (S.Hüseyn)

İmiş köməkçi feili qoşulduğu sözü keçmiş zamana bağlayır və ona rəvayət mənası verir²: Şəhər çox *böyük imiş*. Onun qisməti *belə imiş*. – Hər kəs [Zeynala] adı bir idarə məmuru kimi *baxır imiş*. (S.Hüseyn). C.Məmmədquluzadənin təsvirinə və tarixi sənədlərə görə o zaman Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq çox çətin *məsələ imiş*. (M.İbrahimov) – Ancaq indi Kərimə əyan oldu ki, bura *nə imiş*. (Mir Cəlal)

¹ Bu cümlələr M.Hüseynzadənin adı göstərilən kitabından (səh.145) götürülmüşdür.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild, “Şərq – Qərb”, Bakı, 2006, s.504

² Yenə orada. s.538

Qeyd: Müasir dilimizdə feilin vacib şəklində (məs.: qayıtmalı oldu), feilin bacarıq şəklində (məs.: tapa bilmədi, ola bilmədi, dayana bilmədi), birinci tərəfi məsdərdən, ikinci tərəfi təsriflənən formada olan feildən (məs.: düşünməyə başladı) ibarət mürəkkəb feillər də var.

Bir yuvaya *sakin ola bilmədik*, Hissimizə *hakim ola bilmədik*, Bir olardıq, lakin *ola bilmədik*, Ağıl bunu dərk elədi deyəsən. (N.Kəsəmənli); Düzü, otuz illik məhəbbətindən, Son illər yüz dəfə sən *dönə bildin*, Səni yalvarışla qaytarmışam mən, Sənsə dönməyinlə *öyünə bildin*; *Can atmaq*, ucalmaq, *çata bilməmək!* Budur sevgimizin ölməzliyi!; Mürşüd bu gün özündən *baş açma bilmirdi*; Kərim elçi göndərəndə Şirin birinci dəfə olaraq sevgi və ailə həyatı haqqında *düşünməyə başladı*. (İ.Əfəndiyev) və s.

Feilin növləri

İndiyə qədər feilin növləri mövcud dərslük, dərs vəsaiti və monoqrafiyalarda sistemli və aydın şəkildə verilməmişdir. Feilin növləri dedikdə bəzən lüğəvi məna qrupları (məs.: iş, hərəkət, nitq və s.), bəzən isə qrammatik məna növləri (məs.: məlum, məchul, qayıdış və s.) nəzərdə tutulmuşdur. Bəzən isə feilin növləri adı altında təsirli və təsirsiz feillərdən bəhs edilmişdir. Əslində feilin növləri adı altında daha konkret növlər vardır. Bu baxımdan feilin növlərini belə qruplaşdırmaq olar: feilin lüğəvi məna növləri, feilin qrammatik məna növləri, feilin əsas məna növləri (təsirli və təsirsiz feillər).

Bu cür bölgü əsasında feilin növlərinin orta və ali məktəblərdə tədris olunması daha səmərəli nəticə verə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində feilin növlərinin yuxarıda göstərilən qruplara bölünməsi barəsində bəzi qeydlər mövcuddur.¹

Feilin lüğəvi məna növləri

Feilin lüğəvi məna növləri barədə mövcud fikirlər. N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və İ.Z.Bakeyevanın (“*Очерки по методике преподавание руского и родного языков в татарской школе*”) əsərində feillər dörd lüğəvi məna qrupuna bölünmüşdür: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri.

L.N.Xaritonovun (“*Типы глагольной основы в якутском языке*”) əsərində feilləri üç böyük lüğəvi-qrammatik qrupa ayırmışdır: 1) iş-vəziyyət feilləri; 2) səs təqlidi feillər; 3) obrazlı feillər. Halbuki, bu qruplar lüğəvi-qrammatik deyil, lüğəvi məna qruplarıdır.

Azərbaycan dilçiliyində də feilin məna qruplarından birbaşa və dolaylı yolla bəhs olunmuşdur.² Eyni zamanda aşağıdakı məna qrupları göstərilmişdir:

- 1) Psixi vəziyyət ifadə edən feillər: *utan, şadlan, sevin, inan, qorx, çəkin, şübhələn, qəzəblən və s.*
- 2) Səstəqlidi feillər: *dızılta, taqqılda, gurulda, vızılta və s.*
- 3) Obrazlı feillər: *diyirlən, fırlan, dalğalan və s.*
- 4) Təbiət hadisələrini ifadə edən feillər: *yağ, doğ, çax və s.*

Qeyd: Səstəqlidi, obrazlı, təbiət hadisələrini bildirən feilləri müvafiq lüğəvi məna qruplarında vermək olar. Məsələn, obrazlı və

¹ B.Sadıqov. Feilin məna növləri haqqında bəzi qeydlər (I məqalə). – Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. B., 2002, № 1-2 (20-21), s.99-103

² R.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə qrupları (nam. dis.). Bakı,1960, səh.128; S.Ə.Rzayev. Müasir Azərbaycan dilində feilin semantikasi (nam.dis.), Bakı, 1970

təbiət hadisələrini bildirənlər hərəkət və iş feillərinin içərisində, səstəqlidi feillər isə hal-vəziyyət feillərində yarımqrup təşkil edir.

Müxtəlif dillərdə feillərin lüğəvi məna qruplarından bəhs olunmuşdur. Məsələn, V.F.Veşilova türk dilində feilləri dörd məna qrupuna ayırmışdır: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) həyat hadisələrini bildirən feillər (məs.: görmə, eşitmə, hissetmə, təfəkkür, nitq prosesi ilə və s. ilə bağlı feillər); 4) təbiət hadisələrini bildirən feillər.

Türkoloq N.Hacıeminoğlu türk dilində feillərin lüğəvi məna qruplarını dörd yerə ayırmışdır: hərəkət feilləri (məs.: yürü), iş feilləri (məs.: bişir), hal-vəziyyət feilləri (məs.: bəyən), mövcudluğu bildirən feillər (məs.: böyü).

Türkologiya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feilin lüğəvi məna qruplarını geniş tədqiq edib öyrənənlərdən biri H.K.Quliyevdir. Onun bu istiqamətdəki tədqiqatları olduqca əhəmiyyətlidir.¹

L.M.Vasilyev rus dilində feilləri on üç lüğəvi məna qrupuna ayırmışdır: 1) duyğu, hiss feilləri; 2) arzu, dilək, istək feilləri; 3) qavrayış, qavrama, dərkətmə feilləri; 4) diqqət feilləri; 5) əhval-ruhiyyəni bildirən feillər; 6) emosional sıxıntıni bildirən feillər; 7) emosional münasibəti bildirən feillər; 8) təfəkkür feilləri; 9) idrak feilləri; 10) yaddaş feilləri; 11) nitq feilləri; 12) səs təqlidi feilləri; 13) davranış, əxlaq, rəftar feilləri.

¹ Бах: Г.К.Кулиев. Семантические группы глаголов (на материале юго-западной группы тюркских языков). – Советская тюркология. Баку, 1975, №3, с.7-16; Г.К.Кулиев. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках Огузской группы. – Советская тюркология. Баку, 1976, №4, с.3-11; Г.К.Кулиев. Лексико-семантическое развитие глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков). – Советская тюркология. Баку, 1982, №5, с.3-12; Г.К.Кулиев. Лексико-семантическое развитие глаголов мышления в тюркских языках (на материале огузских языков). – Советская тюркология. Баку, 1983, №4, с.3-12. Г.К.Кулиев. Семантика глагола в тюркских языках. «Элм», Баку, 1998

Azərbaycan dilindəki feilləri, başlıca olaraq aşağıdakı məna qruplarına bölmək olar: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə, eşitmə, hissetmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri.

Hərəkət feilləri. Hərəkət feilləri insan və ya başqa canlı, cansızların, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti ilə bağlı olur. Məs.: *gəzmək, çıxmaq, oynamaq, keçmək, ötmək, girmək, düşmək, uçmaq, qonmaq və s.*

Qeyd: Adətən feillərin hamısı hərəkət bildirir. Lakin hərəkət feilləri konkret olaraq bu lüğəvi mənanın birbaşa daşıyıcılarıdır.

Hərəkət feillərinin əksəriyyətini sadə (məs.: *dönmək, uçmaq, qaçmaq, düşmək, üzmək, çapmaq, dırmanmaq, səndələmək, yüyürmək*), bir qismini (az bir qismini) - *la²*, - *al²*; - *laş²*; - *lan²* şəkilçili düzəltmə feillər (məs.: *izləmək, addımlamaq, damcılamaq, dalğalanmaq, yollanmaq, yönəlmək və s.*), böyük bir qrupunu isə adlıq və yönlük halda olan isimlə işlənən: *vurmaq, çəkmək, olmaq, qalxmaq, atmaq, qoymaq, gəlmək, düşmək* köməkçi feillərindən ibarət mürəkkəb feillər təşkil edir. Məs.: *səyahət etmək, hücum etmək, qiyam etmək, qaz vurmaq, dövr vurmaq, irəliləməyə başlamaq, yola düşmək və s.*

Radişşev Peterburqdan Moskvaya *səyahət etmiş* və bu səyahəti hər bir incəliyinə qədər qələmə almışdır; Enişə gələndə sürətini azaldan qatar deyəsən yavaş-yavaş gücdən düşüb, çalxalandı və aramla *irəliləməyə başladı*. (M.Hüseyn)

Bu qrupa daxil olan feillər hərəkətin müxtəlif cəhətlərini göstərə bilir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Hərəkətin istiqamətini göstərənələr. Məs.: *enmək, yollanmaq, çatmaq, dönmək, getmək, qalxmaq, çıxmaq, daxil olmaq, yaxınlaşmaq, girmək, irəliləmək və s.*

Araba dar bir yolla, daha doğrusu, kəndli kirşələrinin saldığı izlə *gedirdi*; O, ağalıq mülkünə *yaxınlaşdı*; Bir də qapı açıldı və içəriyə ortaboylu, sarışın, dedikcə zərif bir xanım *girdi*. (Y.V.Çəmənəmənli).

2. Hərəkətin tərzini göstərənələr. Məs.: *yavaşmaq, veyillənmək, səndələmək, addımlamaq, sürünmək, iməkləmək, tərpanmək, axsamaq, yüyürmək, qaçmaq, vurnuxmaq və s.*

Uşaq vaxtı onu maşın vurduğundan hələ də *axsayırdı*; O, itik axtarırmış kimi qapı-bacada xeyli *vurnuxdu*. (V.Babanlı); Bir tikə çörəklə, bir qurtum suyla, boş ciblə, ürək dolusu arzuyla, *yüyürdüm* sabahıma. (N.Kəsəmənli)

Hərəkətin tərzini göstərən feillərdən bəziləri tam sürətli (məs.: *qaçır, qovur, yüyürür və s.*), bir qismi adi sürətli (məs.: *addımlayır, yeriyir və s.*), müəyyən bir qismi isə adi sürətdən aşağı sürətli (məs.: *iməkləmək, axsamaq, sürünmək və s.*) olur.

Hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir. Məs.: *axmaq, qalxmaq və s.* Bir qismi isə təsirli feillərdir. Məs.: *qaçırmaq, dolandırmaq, ötmək və s.*

Hərəkət feilləri içərisində qayıdış növdə olanı da vardır. Məs.: *sürünmək, fırlanmaq, tullanmaq və s.*

İş feilləri. İş feilləri insanların, digər canlıların, cansızların, əşyanın müəyyən hal və vəziyyətə salınmasını, təsirə, dəyişikliyə uğramasını, məşğuliyyətini, sənətini və s.-ni bildirir. Məs.: *bükmək, yumaq, biabır etmək, yoldan etmək, müəllimlik etmək və s.*

Qeyd: Adətən dilimizdəki feillərin əksəriyyəti iş bildirir. Buna baxmayaraq, iş feilləri konkret lüğəvi məna qrupudur.

İş feillərinin bir qismini sadə feillər (məs.: *boğmaq, əymək, oymaq, boyamaq, taxmaq, yanmaq, qazmaq, yazmaq, yonmaq, çəkmək, doğramaq, vermək, yormaq, yığmaq, burmaq, biçmək, bölmək, kəsmək və s.*), bir qismini $-la^2$ şəkilçili düzəltmə feillər (məs.: *nallamaq, yağlamaq, ayaqlamaq, xırdalamaq, dimdikləmək və s.*), əksər hissəsini isə başlıca olaraq adlıq, yönlük və ya çıxışlıq halda olan adla *vermək, vurmaq, götürmək, gəlmək, çəkmək, salmaq, qoymaq, sürmək, aparmaq* və s. köməkçi feillərindən ibarət mürəkkəb feillər təşkil edir. Məs.: *üstünlük vermək, od vurmaq, yara vurmaq, başa vurmaq, dara çəkmək, yuva salmaq, zəhmətə salmaq, dövrən sürmək, hazırlıq aparmaq* və s.

Qeyd: Bəzən şeirdə bu tipli iş feillərinin tərəfləri yerini dəyişir: *üstümə çəkdi, qəsdinə durdu əvəzinə çəkdi üstümə, durdu qəsdinə işlənir.* Məs.: Yenə qılıncını *çəkdi üstümə*, Qurbanı olduğum o ala gözlər, Yenə cəllad olub *durdu qəsdinə*, Qələm qaş altında piyalə gözlər. (S.Vurğun)

Yer qazaq, su çəkək boz səhralara, Daş yonaq, söz yazaq iki əl kimi... (S.Vurğun); Eynək üçün biçin, kəsin, bölün siz, Gözünüzmə məni eynək bilin siz. (N.Kəsəmənli); Saçlarına sancaq taxdı, Burdu, yığdı bir qalaq. (Ə.Kürçaylı)

İş feillərinin qrammatik xüsusiyyətləri də maraqlıdır:

a) bu feillərin əksəriyyəti təsirlidir. Məs.: *curmaq, qırmaq, məhkəməyə vermək, suya çəkmək, əmələ gətirmək* və s.

b) mürəkkəb iş feillərinin içərisində həm təsirsizi, həm də təsirlisi vardır.

c) iş feillərinin əksəriyyəti məchul və icbar növ üzrə dəyişir. Məs.: *kəsmək-kəsilmək-kəsdirmək; qırmaq-qırılmaq-qırxdırmaq* və s.

ç) qarşılıq növün əlamətini qəbul edirlər: *yığmaq-yığışmaq; toplamaq-toplaşmaq* və s.

d) qayıdış növün əlamətini qəbul edirlər: *yumaq–yuyunmaq; boğmaq–boğulmaq, qorumaq–qorunmaq və s.*

İş feilləri aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

a) qurmaq, yaratmaq, tikmək mənalı iş feilləri: *yazmaq, qurmaq, yaratmaq, tikmək və s.*

b) sökmək, dağıtmaq mənalı iş feilləri: *kəsmək, sökmək, doğramaq, biçmək, pozmaq, yırtmaq, dağıtmaq və s.*

c) əşyanın, predmetin müəyyən bir hissəsindəki dəyişikliyi bildirən iş feilləri: *bəzəmək, boyamaq, yonmaq, kərtmək, yamamaq və s.*

ç) əşya, predmet və varlıqlara təsirlə bağlı olaraq onları hərəkətə gətirən iş feilləri: *götürmək, aparmaq, gətirmək, tökmək, itirmək, sürümək, dartmaq və s.*

d) yemək, içmək prosesini bildirən iş feilləri: *yemək, içmək, çeynəmək, udmaq və s.*

Nitq feilləri. Nitq feilləri nitq prosesi ilə bağlı olur. Nitq feillərinin əksəriyyəti sadə (məs.: *bağırmaq, danışmaq, söyləmək, sormaq, çığırmaq, demək və s.*) və mürəkkəbdir (məs.: *mübahisə etmək, tərif etmək, xəbərdarlıq etmək, müsahibə etmək, ifadə etmək, salam vermək, əmr vermək, layla demək, dil tökmək, dilə tutmaq, söhbətə tutmaq, səs-küy qaldırmaq və s.*).

Bu iki yoldaş həmişə kiçik bir şeyə görə *mübahisə edirlər*; Sirlə əfsanələr, şirin nağıllar *söylədi*: göylərin 7 qatı var (Ə.Kürçaylı) və s.

Düzəltmə nitq feilləri *-lan², -laş², -la², -ilda⁴* şəkilçili bir qrup sözlərlə bağlıdır. Məs.: *dillənmək, şikayətlənmək, gileylənmək, pıçıldamaq, salamlamaq və s.*

Nitq feilləri nitq prosesinin müxtəlif xüsusiyyətlərini göstərir. Ona görə də aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Yüksək tonlu nitq feilləri. Məs.: *qışqırmaq, çığırmaq, böyürmək, haylamaq, səs-küy salmaq, hay-küy qaldırmaq və s.*

Xanım Baharın üstünə elə *qışqırdı* ki, tövlədə iş görənlər nökər dik atıldı.

2. Alçaq tonlu nitq feilləri. Məs.: *donquldamaq, deyinmək, inləmək, pıçıldamaq, mırıldamaq, mızıldamaq, xosunlaşmaq və s.*

Uşaqlar *pıçıldadı*lar, daha artıq bir diqqət və ehtiramla Mayaya baxdılar, aralarından tək-tük səs çıxdı. (M.İbrahimov); Əllərində çatı, buzovı mala qatan arvadlar bir-birini görənlər kimi *xosunlaşdı*lar. (İ.Şıxlı); Liza xanımın bu sözlərinə etiraz əlaməti olaraq dodaqaltı *mızıldandı*.

3. Nitq feillərinin bir hissəsi davamlı şəkildə olan prosesi bildirir. Məs.: *söhbət etmək, höcətləşmək, mübahisəyə başlamaq, deyinmək, donquldanmaq, çərənləmək, laqqırtı vurmaq və s.*

Rüstəm kişi dikəlib döşəyin üstündə bardaş qurdu, içərisində oturub onu dümsükləyən, zərbələr vuran adamla *mübahisəyə başladı*. (M.İbrahimov)

4. Sual vermək məqamında işləyən nitq feilləri: *sormaq, sorğu-sual etmək, xəbər almaq, sual vermək, müraciət etmək və s.*

Dişi dişinə dəyib şaqıldadı. Kəlmələri höcələyə-höcələyə *soruşdu*. (V.Babanlı); Əzəmət qarşısında dayanan sədrə bu səfər *sual verdi*.

5. Cavab vermə məqamında işləyən nitq feilləri: *hay vermək, səs vermək, cavab vermək və s.*

Səkinə ərinin yarızarafatla deyilmiş sözlərinə ciddi *cavab verdi*. (M.İbrahimov)

6. Təsdiq bildirən nitq feilləri: *təsdiq etmək, bəli-bəli demək və s.*

7. İnkər bildirən nitq feilləri: *inkar etmək, rədd etmək, etiraz etmək və s.*

Nitq feillərinin qrammatik xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Bu mənada nitq feillərinin xarakterik qrammatik xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar:

a) nitq feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir. Məs.: *qarğamaq, inləmək, pıçıldamaq, deyilmək* və s.

b) nitq feilləri içərisində qarşılıq növü bildirənlər də vardır. Məs.: *höcətləşmək, vidalaşmaq, sözləşmək, dilləşmək, şərtləşmək, mübahisə etmək* və s.

c) nitq feillərinin az bir qismi qayıdış növ şəkilçisi qəbul edir. Məs.: *söyləmək–söylənmək, demək–deyinmək* və s.

ç) nitq feilləri məchul və icbar növdə də işlənir. Məs.: *danlanmaq–danlatmaq, təkrarlanmaq–təkrarlatmaq* və s.

Qeyd: Lüğəvi mənalarında müstəreklik olan nitq feilləri qoşmalı obyekt tələb edir və *kim ilə?* sualına cavab olur. Məs.: *höcət etmək, mübahisə etmək, söhbət etmək* (kim ilə?) və s.

Təfəkkür, görmə, eşitmə, hissetmə ilə bağlı olan feillər. Bu qrupa daxil olan feillər aşağıdakı yarımqruplara bölünür.

a) təfəkkür feilləri: *anlamaq, düşünmək, dərk etmək, güman etmək, xatırlamaq, qanmaq, zənn etmək* və s.

Təfəkkür feilləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə təfəkkür feilləri: *tanımaq, öyrənmək, düşünmək, duymaq, bilmək, qanmaq, bəyənmək, qavramaq, unutmaq* və s.

Şair qələmə aldığı bütün hadisələri görür, *duyur* və *fikir süzgəcindən keçirir*; Əllərin nə yaman soyuqdur, gülüm, Niyə bu soyuqluğu indi *duymuşam*. (N.Kəsəmənli); İnsan yatan zaman dərdi *unudur*, Qəm, kədər gecənin payına düşür. (V.Əziz)

Düzəltmə təfəkkür feilləri, əsasən, *-la²*; *-ırğa*; *-imsə* şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.: *xatırlamaq, yadırğamaq, mənimsəmək* və s.

Birdən-birə ev sahiblərinin qonaq otağında bir dolab kitabı olduğunu *xatırladı*. (Y.V.Çəmənəminli)

Mürəkkəb təfəkkür feilləri, əsasən, adlıq, yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan adlara *etmək, çıxmaq, çıxarmaq, getmək, qalmaq, düşmək, saxlamaq, olmaq, almaq, gətirmək, dönmək* kö-

məkçi feillərinin qoşulması ilə yaranan feillərdən ibarətdir. Məs.: *zənn etmək, ehtimal etmək, fikir etmək, anlaya bilmək, yaddan çıxmaq, yadda saxlamaq, fikrindən dönmək* və s.

Onun Mollayevə nə üçün belə təəccüb elədiyini *anlaya bilmirdi*. (M.Hüseyn)

b) eşitmə feilləri: *eşitmək, dinləmək, qulaq vermək* və s.

c) görmə feilləri: *görmək, boylanmaq, gözə dəymək, tamaşa etmək, göz dikmək, seyr etmək* və s.

Açıq qalan gözlərimə *görəcəm*, Qapamayın gözlərimi, aman-dır. (N.Kəsəmənli); Alnıma yazılan taleyi *gördüm*, Başımda fırlanan ələyi *gördüm*. Mənə bic-bic baxan kələyi *gördüm*, Özümü tanıya bilmədim, anam. (N.Kəsəmənli); O ceyran baxışlı *baxdı* uzaqdan, Canımı odlara yaxdı nahaqdan. (S.Vurğun)

ç) dadı və iybilməni bildirənlər: *dadmaq, hiss etmək, iyləmək, qoxlamaq* və s.

Qeyd: Bu yarımqrupları ümumiləşdirən cəhət onunla bağlıdır ki, təfəkkür prosesi təkcə təfəkkür feillərində deyil, görmə, eşitmə, hissetmə feillərində də iştirak edir. Ona görə də bu yarımqrupları bir ümumi qrupda vermək daha düzgündür.

Hal-vəziyyət feilləri. Bu feillər əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti, insanın hiss-həyəcanını ifadə edir. Məs.: *gözəlləşmək, xəstələnmək, ağrımaq, azarlamaq, güclənmək, ağarmaq, ah çəkmək, artmaq* və s.

Hal-vəziyyət feillərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Əşyada keyfiyyət, kəmiyyət, əlamət, xasiyyət dəyişkənliyini göstərənlər. Bunlar əsasən *-la²*; *-laş²*; *-lan²*; *-al²*; *-l*; *-ar²*; *-t⁴*; *-m⁴*; *-iş⁴*; *-ix* (*-ik*, *-ux*, *-ük*) şəkilçili feillərdir. Məs.: *arzulamaq, tərləmək, arıqlamaq, yerləşmək, titrəmək, yavaşlamaq, bərkimək, çəkişmək, bozarmaq, boşalmaq, alovlanmaq, sınıxmaq, diyiünlənmək, keyikmək, duruxmaq, sədəqətli çıxmaq, xəstə düşmək, uzaq düşmək, qalib çıxmaq, boyun qaçırmaq, kök salmaq, ayazımaq* və s.

Güləsər evlərinin xiffətini çəkir, gündən-günə *saralib* solurdu; Başı az qala tavana dəyən, pəhləvan cüssəli Cahandar ağanın qara sifəti tunc kimi *bozardı*, iri həbəşi dodaqları *titrədi*, qalın çatma qaşlarının arası *düyünləndi*. (İ.Şıxlı) Elə bil sərxoşluqdan *ayazıdım*. (V.Babanlı)

2. Qəzəb, hiddət, kin-küdurət, təəssüf, peşmançılıq, ağrı bildirənlər. Məs.: *hürkmək, incimək, qorxmaq, göynəmək, cırnamaq, acımaq, qəzəbi tutmaq, özündən çıxmaq, qarğıış etmək, fikrə dalmaq* və s.

Ana bu sözü eşitcək *qəzəbləndi*, lakin oğluna olan məhəbbəti bu qəzəbi bürüzə verməyə imkan yaratmadı; Fətəli keçmiş müəlliminin taleyinə *acıyırdı*. (Əlisa Nicat); Qəzəb və ağrıdan bütün bədəni *gizildədi*. (Əlisa Nicat)

3. Sevinc, razılıq, şadlıq bildirənlər: *şadlanmaq, vurulmaq, həzz almaq, gülməyi tutmaq, gülməyə başlamaq, kefi gəlmək* və s.

Gül ki, şeirlərin gülüşlərindən, Yorulmaq bilməyən bir ahəng alır. (M.Müşfiq)

4. Qohumluq, yaxınlıq və ya qarşılıqlı münasibət bildirənlər. Bunlar *-laş²*; *-iş* şəkilçili feillərdən və komponentlərindən biri *olmaq* sözlü mürəkkəb feildən ibarət olur: *dostlaşmaq, çəkişmək, qohum olmaq, qardaş olmaq, bacı olmaq* və s.

Professor, sizinlə *qohum olmaq* mənə böyük şərəfdir, lakin hər şeydən əvvəl bizim oğlanlarımız bir-birilə *dost olublar*.

5. İnsan, heyvan və ya cansız əşyaların səslərinə təqliddən yaranan hal-vəziyyət bildirənlər. Buraya, əsasən, *-ilda⁴*; *-la²*; *-qır//-xır//-yür//-kür* və ya *-nə* şəkilçili düzəltmə feillər daxildir. Məs.: *xırıldamaq, qırıldamaq, fısıldamaq, uğuldamaq, ulamaq, fınxırmaq, böyürmək, kişnəmək* və s.

Qarının yaşadığı uçuq komanın qapısını külək möhkəm *taqqıldadırdı*.

FEİLİN ƏSAS MƏNA NÖVÜ: Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası

Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası barədə mövcud fikirlər.

1936-cı ilə qədər yazılmış qrammatika kitablarında, dərslıklərdə təsirli və təsirsiz feillərdən çox az bəhs olunmuşdur. 1936-cı ildəki qrammatika kitablarında isə təsirli feillər feilin icbar növünün tərkibində verilmişdir. Göründüyü kimi, bu ildə də təsirli və təsirsiz feillər müstəqil bir kateqoriya kimi öyrənilməmişdir. Nəhayət, 1950-ci ildən sonra təsirli və təsirsiz feillər müstəqil bir kateqoriya kimi dərslıklərə daxil edilmişdir.

H.Mirzəyev türkoloqları təsirli və təsirsiz feillərə münasibətinə görə üç qrupa ayırır.¹ Birinci qrup türkoloqlar (məs.: N.P.Direnkova, N.A.Andreyev) təsirli və təsirsiz feillər məsələsinə toxunmamış və bu məsələdən bəhs etməmişlər.

İkinci qrup türkoloqlar (məs.: N.A.Baskakov, L.A.Pokrovskaya, A.A.Palmbax, K.M.Musayev, D.Q.Tumaşeva, M.A.Xabiçev, A.M.Şerbak) təsirlilik və təsirsizliyi növ kateqoriyasına daxil etmiş, növ kateqoriyasının içərisində əritmişlər.

Üçüncü qrup türkoloqlar isə (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, V.Q.Yeqorov, A.Qulamov, E.N.Nadjip, A.T.Kaydarov, Y.Tursunov, J.Muxtarov, B.Çarıyarov, A.K.Xasenova, N.T.Sauranbayev, A.Y.Boziyev, N.N.Canaşia və digərləri) təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasını növ kateqoriyasından ayıraraq müstəqil kateqoriya kimi təqdim etmiş, hər iki kateqoriyanı ayrı-ayrılıqda şərh etmişlər.

Üçüncü qrup türkoloqlardan bəziləri (məs.: N.K.Dmitriyev, V.Q.Yeqorov, A.Q.Qulamov, N.T.Sauranbayev, A.K.Xasenova,

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.32-34

A.Y.Boziyev və digərləri) feildəki təsirliliyi və təsirsizliyi kateqoriya hesab etmiş, bəziləri isə (məs.: A.N.Kononov, B.Çarıyarov və digərləri) bunun kateqoriya olub-olmamasına toxunmamışlar.

Azərbaycan dilçiliyində də feildəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsi barədə yekdil fikir olmamışdır.¹ Məsələn, A.Tahirov, Mirzə Məhəmməd Axundov, N.Nərimanov feildəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsindən bəhs etməmişdir. M.A.Kazımbəy, L.Budaqov, M.A.Vəzirov, S.M.Qəniyev, S.Məhəmmədzadə, H.Z.Hacıyeva və başqaları feildəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsini növ kateqoriyasının içərisində əritmişlər. X.M.Əfşar, Q.R.Mirzəzadə, M.S.Axundov, İ.Hikmət, A.Şaiq, S.Mirqasımsadə, C.Axundzadə, C.Əfəndizadə. M.Tofiq, X.Səid, İ.Həsənov, Ə.Babazadə, İ.Əfəndiyev, M.Hüseynzadə, E.V.Sevortyan, Z.Budaqova, Z.Tağızadə, A.Axundov, B.Əhmədov, N.Məmmədov, F.Zeynalov, Ə.Cavadov, V.Əliyev və başqaları feildəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsini ayrıca şərh etmişlər, onu növ kateqoriyasından ayırmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində feildəki təsirlilik və təsirsizlik məsələsini növ kateqoriyasından ayıraraq ayrıca şərh edənlərdən biri də H.İ.Mirzəyev olmuşdur. H.İ.Mirzəyev bu məsələdən bəhs edənlərin tədqiqatlarına xüsusi yer ayırmaqla yanaşı, kateqoriyanın özünün də şərhinə geniş yer vermişdir. Həm bu kateqoriyanın morfoloji göstəricilərini, həm də sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizlik məsələsini geniş, ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.²

Obyektə olan təsirin dərəcəsi. Təsirlilik kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Bu münasibət zamanı feil özündən əvvəlki sözü ismin təsirlilik halında idarə edir.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.35-36

² Yəni orada. s.24-164

Təsirlilik halda olan isim *kimi?*, *nəyi?*, *haranı?*, *nə?* suallarından birinə cavab verir.

Obyektə olan təsir və onun dərəcəsi çoxcəhətli və müxtəlif xarakterli olur. Obyektə olan təsirin dərəcəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Obyektə olan təsir tam qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məs.: *daş yonaq, söz yazaq; xarrat taxtanı yonurdu* və s.

2. Obyektə olan təsir qismən qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məs.: *Əllərini öpür dağlar küləyi; O, dişini qıcayır; Tahir dostunun əlini sıxdı* və s.

3. Obyektə olan təsir nəticəsində obyekt meydandan yox ola bilər. Məs.: *Əhməd işığı söndürdü; O, sükutu pozdu; Qonaq çayını içdi* və s.

4. Obyektə olan təsir nəticəsində yeni bir obyekt yaranır. Məs.: *Mühəndislər yeni bir proyekt cızdılar; Zabitlər yeni plan qurdular* və s.

5. Obyektə olan təsir nəticəsində obyekt yerini dəyişir. Məs.: *Pambıqçılar yaş pambıq qozalarını yerə sərdilər; Yaqut su gətirdi* və s.

6. Obyekt təsir altında olsa da, ona olan təsir nəzərə çarpmır. Məs.: *(məni) anla, (məsələni) duy, (hadisəni) sez, (kitabı) oxu* və s.

Həm təsirli, həm də təsirsiz feillər. Təsirlilik kateqoriyası həm sözlərin öz leksik-semantik mənasında, həm də şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir qrup feillər vardır ki, onlar həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edir. Məsələn, *başla, işlə, gəz, oxu* və s. feillər bu qəbildəndir: *məqaləni başladım–işləməyə başladım, məqaləni işlədim–parkda–işlədim, səni gəzdim–şəhərdə gəzdim, əsəri oxudum–məktəbdə oxudum* və s.

H.İ.Mirzəyev həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edən feilləri "eyni fonetik qabıqda" olan feillər kimi xarakterizə edir.

Uzun bir inkişaf yolu keçmiş feillərin mənasında az və ya çox dərəcədə dəyişiklik olmuşdur. Bu dəyişiklik obyektə olan münasibətdə də, yəni feillərin təsirli və təsirsiz olmasına da təsir göstərmişdir. H.Mirzəyev yazır: “E.V.Sevortyan çox haqlı olaraq göstərir ki, feildəki “təsirlilik və təsirsizlik tarixi kateqoriyadır”. Dilimizdə hal-hazırda təsirsiz feil kimi tanınan *acımaq, bənzəmək, bürüşmək, qırışmaq, qurtarmaq, dolmaq, ərinmək, incimək, hopmaq* sözlərinin tarixən başqa mənaları da ifadə edərək təsirli olması faktı bu fikrin doğruluğuna şübhə yeri qoymur”.¹

Bunu təsdiq edən dil faktları dilimizdə indi də mövcuddur. Məsələn, yorğamı *atdı* (təsirli)–xəstənin nəbzi *atmur* (təsirsiz); qapını *açdı* (təsirli)–güllər *açdı* (təsirsiz); quzunu *kəsdi* (təsirli)–yağış *kəsdi* (təsirsiz); meyvələri *daddı* (təsirli)–xörək acı *daddı* (təsirsiz); dərəni *keçdi* (təsirli)–ocaq *keçdi* (təsirsiz); həyatı *öyrən* (təsirli)–alqışa *öyrən* (təsirsiz) və s.

Yazılı abidələrimizdə də eyni feil həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işlənmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da *sı-* feili həm *sınmaq*, həm də *sındırmaq* mənasında işlənmişdir. *Sınmaq* mənasında təsirsiz, *sındırmaq* mənasında təsirli olmuşdur: Oğlan anasının sözün *sımadı*–Oğlan anasının sözünü sındırmadı; Atam Qazan namusunu *sımayasan*–Atam Qazanın namusunu sındırma.

Tarixən təsirli feilin təsirsiz feil yerində işlənməsi, feilin bir qrammatik məna növünün digərinin yerində işlənməsi hallarını təsdiq edən dil materialları vardır. Məsələn, *əymək* feili təsirli, *əyilmək* feili isə təsirsizdir. “Yük *əyməsə*, daş qəribçiliyə düşməz” məsəlində *əymək* feili *əyilmək* feilinin yerində işlənmişdir.² Məlum növdə olan *əymək* feili qayıdış növdə olan *əyilmək* feilinin

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.167

² Məmmədli Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2002, s.98

müqabilində təzahür etmişdir. Yaxud XVIII əsr Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin “Pəri” qoşmasından bir nümunəyə diqqət yetirək: “Nə gözəl *doğubsan* anadan, Pəri”. Bu nümunədə *doğubsan* sözü *doğulubsan* mənasında başa düşülür.¹ Burada *doğubsan* təsirli, *doğulubsan* təsirsizdir və *doğubsan* məlum, *doğulubsan* qayıdış növdədir. Nümunədə məlum növ qayıdış növ yerində işlənmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dilində “Günəş doğdu” deyirik və bu, “Günəş doğuldu” mənasındadır. Bu cür təzahür formaları türk dilləri arasında da özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “Nizami 1141-ci ildə Gəncədə doğuldu” cümləsi türk dilində “Nizami 1141 yılında Gencede doğdu” şəklindədir.²

Qeyd: Tarixən bir qrammatik formanın digərinin yerində işlənməsi hal kateqoriyasında da olmuşdur. Məsələn, yazılı abidələrdə (“Orxon-Yenisey” yazılı abidələrində və digərlərində) ismin adlıq halı ismin digər hallarının yerində də işlənmişdir. Y.Məmmədov bu cəhəti diqqətdən qaçırmamış və bunu belə izah etmişdir: “Bunun əsas səbəbi odur ki, qədim türk dillərində, əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələri və cümlənin yaradılmasında qrammatik kateqoriyaların (o cümlədən hal kateqoriyasının) formal əlamətləri müasir türk dillərindəki qədər geniş iştirak etməmişdir. Daha doğrusu, qrammatik məfhum heç də hər zaman həmin məfhumun dildə təzahür vasitəsi olan şəkilçi ilə ifadə olunmamışdır. Abidələrdə heç bir hal şəkilçisi qəbul etməmiş söz (yəni formaca adlıq hala uyğun gələn söz), demək olar ki, ismin bütün hallarının yerində işlənmişdir”³. Məsələn⁴, *adlıq hal təsirlik hal yerində*: Tokuz oğuz begleri,

¹ Məmmədli Qıpçaq. Söz aləminə səyahət. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2002, s.99

² Yenə orada

³ Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlilik). I hissə, APl-nin nəşri, Bakı, 1979, s.36

⁴ Yenə orada. s.38-41

budunu bu *sabun* edgüti esid– Doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu *sözümü* yaxşı eşit. (“Orxon-Yenisey” yazılı abidələrində).

Adlıq hal yiyəlik hal yerində: Bəri gəlgi *başum* baxtı, *evim* taxtı. (“Kitabi-Dədə Qorqud”). *Gözlərim* yaşı axar, aləmi tufan götürər. (Nəsimi). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən misallar: *Bəhlul Danəndə* qardaşı Bağdada gəlirdi.

Adlıq hal yönlük hal yerində: Biriye Çuğay yış tügül, Tün *yazı* konayın–Bəriyə Çuğay meşəsində deyil, Tün *çölünə* qonaq-məskən salaq. (“Orxon-Yenisey” yazılı abidələrində). Bir dəxi varım o *xəstə* sarı (Xətai). Üz çevirmiş yenə *Mədinə* sarı (Vaqif).

Adlıq hal təsirlik hal yerində: *Bildiyim* unudtum, *eylərəm* fəryad (Xətai). *Könlüm* qəm *eylədin*, *gözüm* nəm (Xətai).

Adlıq hal yerlik hal yerində: Üç *elig yaşım* adırıldım ben – Mən qırx üç *yaşımda* sizdən ayrıldım–öldüm (“Orxon-Yenisey” yazılı abidələri)

Adlıq hal çıxışlıq hal yerində: ... er *küdegülərim*, kız *helinlərim* bekmedim – igid *kürəkənlərimdən*, qız-*gəlinlərimdən* həzz almadım (“Orxon-Yenisey” yazılı abidələri).

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının dildə rolu. Təsirlilik kateqoriyası dilçilikdə bir sıra vacib məsələlərin aydınlaşmasında da mühüm rol oynayır:

a) ismin təsirlik halını müəyyənləşdirməkdə bu kateqoriyanın rolu var;

b) sintaksisdə vasitəli və vasitəsiz tamamlığın müəyyənləşməsində bu kateqoriyanın əhəmiyyəti az deyil. Belə ki, ismin təsirlik halında olan sözlər sintaksisdə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir;

c) təsirlilik kateqoriyası sintaksisdə şəxssiz cümlənin müəyyənləşməsində də mühüm rola malikdir. Məs.: *Dünən iclasda*

sənin məsələyə baxıldı cümləsindən göründüyü kimi, xəbər vasitəsi ilə (təsirsiz feillə) şəxssiz cümləni müəyyən etmək olur;

ç) təsirlilik kateqoriyasının köməyi ilə feilin növlərinin hansının təsirli, hansının isə təsirsiz olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu kateqoriyanın köməyi ilə aydın olur ki, məlum növ feillər həm təsirli, həm də təsirsiz, məchul, qayıdış, qarşı-lıqlı, müştərək növ feillər təsirsiz, icbar növ feillər təsirli olur.

d) təsirlilik kateqoriyası ilə müəyyənləşdirmək olur ki, *olmaq* feili təsirsiz, *etmək*, *eləmək* feilləri isə təsirlidir.

Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında olan obyektə tələb edən həqiqi mənanı bildiren feillərlə yanaşı, məcazlaşmış feillər də təsirli və təsirsiz ola bilirlər. Təsirli olanlar: *O kitabı aldı–Həsərin səbrimi əlimdən aldı* (məcazlaşmışdır); *Dərzi parçanı dönə-dönə ölçdü –Ramazan hirsli-hirsli əl-qolunu ölçdü* və s.

Təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələgətirən şəkilçilər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələgətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-*t* şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçidir. Aşağıdakı hallarda təsirli feil əmələ gətirir:

a) *-la*² şəkilçili təsirsiz düzəltmə feillərdən təsirli feil yaradır: *irəlilə–irəlilət*, *gerilə–gerilət* və s.

b) sonu *-a*² şəkilçisi ilə qurtaran təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: *oyna–oynat*, *yaşa–yaşat*, *göynə–göynət* və s.

Son payızın ovcunda, Bir çiçəyi *yaşatdım* (N.Kəsəmənli). Bağrımın başını *göynətdin* yenə, Könlüm ayrılıqdan, yox kəsən deyil (N.Kəsəmənli).

c) sonu *-i*⁴ şəkilçisi ilə qurtaran təsirsiz düzəltmə feillərdən təsirli feil əmələ gətirir: *acı–acıt*, *böyü–böyüt*, *çürü–çürüt*, *quru–qurut*, *bərki–bərkit*, *turşu–turşut*, *qarsı–qarsıt* və s.

Hələ *qarsıtmayıb* kirpiklərini,

Gözündən tökülən alovlar, odlar (N.Kəsəmənli).

ç) *-ilda*⁴ şəkilçili sözlərin sonuna qoşularaq təsirsiz feildən təsirli feil yaradır: *vızıl-da-vızıl-dat, şaqqıl-da-şaqqıl-dat* və s.

*-it*⁴ şəkilçisi: *qorx-qorxut, hürk-hürküt, ax-axıt* və s. Bu şəkilçi nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bəzən *-it*⁴ şəkilçisi *-ız*⁴ şəkilçisi ilə də əvəz olunur. Müqayisə et: *qorxut-qorxuz, hürküt-hürküz* və s.

*-dır*⁴ şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. Təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: *gül-güldür, yağ-yağdır, əs-əsdür, sını-sındır, yan-yandır, öl-öldür, sol-soldur, sus-susdur, alıx-alışdır, çaş-çaşdır, din-dindir* və s.

Bütün çovğunları, qasırğaları, *susdurur* baharı doğan qəlbi-miz (N.Kəsəmənli). Bir halımı soruş, könlümü *dindir*, Axşamlar yadıma düşür səhərin (Ə.Kərim). Məni *çaşdırmışdı* sözün, söhbətin, Sən demə hər şeyin bir həddi varmış.

Qeyd: *-dır*⁴ şəkilçisi omonim şəkilçidir.

- *ar*² şəkilçisi: *qop-qopar, çıx-çıxar* və s.

Qeyd: *-ar*² omonim şəkilçidir.

*-ır*⁴ şəkilçisi: *daş-daşır, biş-bişir, yet-yetir, uç-uçur, öt-ötür, bat-batır, art-artır, qaç-qaçır, it-itir, bit-bitir, köç-köçür, çaş-çaşır* və s. Bu şəkilçi nisbətən məhsuldardır.

Qeyd: *-ır*⁴ omonim şəkilçidir.

*-dar*² şəkilçisi: *çön-çöndər, dön-döndər, qon-qondar* və s.

-ız, -uz, -ğuz şəkilçisi: *qalx-qalxız, qorx-qorxuz, dur-durğuz.*

-ızdır, -izdir, -uzdur, -üzdür şəkilçisi: *doy-doyuzdur, dam-damızdır, yat-yatızdır, çim-çimizdir, çat-çatızdır, çök-çöküzdür, köp-köpüzdür* və s.

Qeyd: Təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilərin tərkibində *t, d, r, z* samitləri iştirak edir. Bunlardan “*t*” samiti predmeti, əşyanı, subyektı, hərəkəti müəyyən məkandan uzaqlaşdırmaq fonematik yükünü daşmışdır. Bu mənada E.Z.Kajibekov *t*-ni “mərkəzdənqaçan” element adlandırmış-

dır¹. “*T*” samitinin daşdığı fonematik yük barədə B.Xəlilov yazır: “Sonu “*t*” samiti ilə qurtaran feillərin əksəriyyəti təsirlidir. Bu, “*t*” samitinin hərəkəti uzaqlaşdırması ilə bağlıdır. “*T*” samitinin fonematik yükü sayəsində hərəkət uzaqlaşaraq obyektə doğru yaxınlaşır və nəticədə ona təsir etmiş olur”². “*T*” samitinin fonematik yükü sonu “*t*” samiti ilə qurtaran bir qrup feillərdə hiss olunur³: *at, et, it, öt, sat, yat, bat, bit, get, yet, çat, tut, dart, pırt, oyat, unut, aldat, dağıt, sovut* və s.

B.Xəlilov yazır: “... təsir zamanı iki tərəfi əsas götürmək lazımdır. Tərəflərdən birincisi hərəkəti özündən uzaqlaşdıran, yəni təsir edən tərəfdir. Buna subyekt də demək olar. Tərəflərdən ikincisi isə hərəkəti özünə yaxınlaşdıran, yəni təsir altına düşən tərəfdir. Buna obyekt də demək olar. “*T*” elementinin fonematik yükü hərəkəti, təsiri obyektə doğru yaxınlaşdıraraq onun üzərində işin icra olunmasını təmin edə bilir. Sonu “*t*” samiti ilə qurtaran əksər feillərin təsirli olmasının səbəbi də məhz elə budur. Bundan başqa, təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələ gətirən bir sıra şəkilçilərdə də “*t*” samitinin güclü mövqeyini hiss etməmək mümkün deyildir”⁴. Məsələn, *-it*⁵ şəkilçisində: *qorx-qorxut, hürk-hürküt, ax-axıt* və s.

Təsirli feilləri feildən feil əmələ gətirən, eyni zamanda başqa nitq hissələrindən feil düzəldən şəkilçilərdə də, mürəkkəb feillərdə də izləmək olar (bax: düzəltmə və mürəkkəb feillərə).

¹ E.З.Кажибеков. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с.101

² Buludxan Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri (müqayisəli-tarixi istiqamətdə).

Azərbaycan Respublikası “Təhsil” elm-istehsalat mərkəzi, Bakı, 1998, s.120

³ Yəni orada. s.119-120

⁴ Yəni orada. s.120-121

Təsirli feillərdən təsirsiz feil əmələgətirən şəkilçilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaranır:

a) feilin məchul növünün şəkilçisi *-il⁴, -l; -in⁴, -n*: *yaz– yazılmaq, de–deyilmək* və s.

b) feilin qayıdış növünün şəkilçisi *-il⁴, -l; -in⁴, -n*: *de–deyinmək, gör–görünmək, dara–daranmaq* və s.

c) feilin şəxssiz növünün şəkilçisi *-il⁴, -l*: *bax–baxılmaq* və s.

ç) feilin qarşılıqlı növünün şəkilçisi *-ış⁴, -aş², -ş*: *yaz– yazışmaq, vur–vuruşmaq* və s.

d) feilin müştərək növünün şəkilçisi *-ış⁴, -aş², -ş*: *hür–hürüşmək, mələ–mələşmək* və s.

e) *-ik, -ux, -ük* şəkilçisi vasitəsilə təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gəlir: *duy–duyux, gör–görük, sür–sürük, büz–büzük, çevir–çevrik*.

ə) *-qan, -xan* şəkilçisi təsirli feillərdən təsirsiz feil əmələ gətirir: *qıs–qısqan, yay–yayxan*.

f) *-qun* şəkilçisi təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirir: *ud–udqun*.

g) *-sun* şəkilçisi təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirir: *um–umsun*.

ğ) *-xul* şəkilçisi təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirir: *bur–burxul*

h) *-nux* şəkilçisi təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirir: *vur–vurnux*.

Qeyd: Təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilçilərin tərkibində *l, n, ş, k, x* samitləri iştirak edir. Bunlardan “l” samiti “mərkəzəçalışan” (yəni “mərkəzəqaçan”) fonematik yükünü daşımışdır¹. Bu barədə B.Xəlilov yazır: “... türk dillərində *-l* və *-t*

¹ E.З.Кажибек.в. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986, с.101

elementləri hərəkətin istiqamətini bir-birindən fərqləndirən fonematik yük daşımışdır. Belə ki, *-t* elementi hərəkətin istiqamətini məkandan uzaqlaşdırmış, *-l* elementi isə onun əksini bildirmişdir¹. “*T*” və “*l*” elementlərinin bir-birinə zidd fonematik yük daşımalarını *gəl–get, gəlib–gedən, gəlib–getmə, gəlib–getmək, gəlimli–gedimli, gəliş–gediş* və s. sözlərinin tərəfləri də təsdiq edir. *Gəl, al, bil, qal, bul, dol, ol, sol* və s. feillərdə “*l*” samitinin daşdığı fonematik yük qorunmuşdur. “*L*” samitinin fonematik yükü feilin məchul növünün (*-il⁴, -l*), qayıdış növünün (*-il⁴, -l*), şəxssiz növünün (*-il⁴, -l*) şəkilçilərində də öz mövqeyini qoruyur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirsiz feilləri həm də düzəltmə və mürəkkəb feillərdə izləmək lazımdır. Əgər düzəltmə və mürəkkəb feillər özündən əvvəl ismin təsirlik halında olan obyekt tələb etməsə, onda feil təsirsiz olur. Əksinə olduqda isə feil təsirli olur. Deməli, geniş götürdükdə təsirli-təsirsiz feilləri feillərin quruluşunda da izləmək lazımdır. Yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərdə, təsirlilik və təsirsizlik məsələsi özünü göstərir.

Feilin qrammatik məna növləri

Feilin qrammatik məna növləri barədə fikirlərin xülasəsi.

Feilin növ kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Obyekt və subyekt arasındakı münasibət feildə müəyyən qrammatik formalarla ifadə olunur. Bu qrammatik formalar feilin qrammatik məna növlərini yaradır. Feildəki qrammatik formalara feilin qrammatik məna növünün şəkilçiləri də demək olar.

¹ Buludxan Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri (müqayisəli-tarixi istiqamətdə). Azərbaycan Respublikası “Təhsil” elm-istehsalat mərkəzi, Bakı, 1998, s.126

Feilin qrammatik mənə növlərinin şəkilçiləri barəsində aşağıdakı fikirlər mövcuddur:

a) bəzi türkoloqlar (E.V.Sevortyan və başqaları) belə hesab edirlər ki, növ şəkilçiləri tarixən sözdüzəldici şəkilçi olub, indi isə sözdəyişdirici şəkilçidir.

b) bir qisim türkoloqlar (N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, B.A.Serebrennikov və başqaları) isə növ şəkilçilərinin qədimlərdə sözdəyişdirici, indi sözdüzəldici şəkilçi olduğunu söyləyirlər.

c) bəzi dilçilər növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər hesab edirlər. Bu fikirdə olanların mövqeyi daha düzgündür. Belə ki, növ şəkilçiləri sözyaradıcılığının tələblərinə cavab vermir, yeni mənalı feillər əmələ gətirmir. Sadəcə olaraq, feildə qrammatik formaları (qrammatik subyektləri) dəyişir. Nəticədə isə iş, hal, hərəkətin icrasında (yəni feildə) subyektin məlumluq, məchulluq, qayıdışlıq, qarşılıqlılıq, müştərəklik, icbarlıq münasibətlərini üzə çıxarır.

Bəzən feilin qrammatik mənə növlərini təsirli-təsirsiz feillərin içərisində əritməyə çalışmışlar. Lakin feilin qrammatik mənə növlərinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi vardır. Eyni zamanda bunların hər biri dildə müstəqil kateqoriyalar kimi sabitləşmişdir.

Feilin qrammatik mənə növlərini təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına daxil etmək elmi cəhətdən qeyri-məqbuldur. Çünki onları bir-birindən fərqləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətlər vardır:

1. Təsirlilik və növ dildə sabitləşmiş müstəqil qrammatik kateqoriyalardır. Ona görə də növləri yalnız təsirliliyə görə bölmək növ kateqoriyasını inkar etmək deməkdir.

2. Bütün feillər obyektə olan münasibətinə görə ya təsirli, ya da təsirsiz olur. İşin icrası prosesində hər bir feil subyekt və ob-

yektə müxtəlif münasibətə girir. Bu münasibət növləri meydana çıxarır.

3. Hər iki kateqoriyanın özünəməxsus şəkilçisi vardır. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını yaradan şəkilçilərdən fərqli olaraq, növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm feilin növlərinə, həm də təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına xidmət edir.

4. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının şəkilçiləri hərəkətin subyekt və obyekt arasında münasibəti dəyişmir. Bunu yalnız növ şəkilçiləri edə bilir.

Feilin qrammatik mənə növlərində iş, hal, hərəkətlə subyekt arasındakı münasibət. İş, hal və hərəkəti icra edən subyekt ilə obyekt arasında münasibətin qrammatik forması feildə ifadə olunur. Bu zaman növ kateqoriyası yaranır.

İş, hal və hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyektə əvəz etməsi və subyektlə obyekt arasında münasibət növ kateqoriyasını yaradır.

Azərbaycan dilində feilin məlum növündən başqa, yerdə qalan növlərin hər birinin özünəməxsus qrammatik forması (morfoloji göstəricisi) vardır.

Feilin növ kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində iş, hal, hərəkətlə subyekt arasında aşağıdakı münasibətlərə fikir vermək lazımdır:

1. İş, hal, hərəkətlə obyekt arasındakı münasibət;
2. İş, hal, hərəkətlə subyekt arasındakı münasibət;
3. İş, hal, hərəkətlə obyekt və subyekt arasındakı münasibət;
4. İş, hal, hərəkətin subyektə və obyektə arasında olan münasibət.

Bunlardan birincisi ancaq məchul növü, ikincisi məlum, qayıdış, şəxssiz, icbar növləri, üçüncüsü və dördüncüsü isə məchul, qayıdış növləri müəyyənləşdirə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində feilin qrammatik məna növləri bunlardır: **1) Məlum növ (aktiv növ); 2) Məchul növ (passiv növ); 3) Şəxssiz növ; 4) Qayıdış növ; 5) Qarşılıqlı növ; 6) Müştərək növ; 7) İcbar növ.**

A.M.Şerbak türk dillərində feilin qrammatik məna növlərini belə qruplaşdırmışdır¹: məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı-birgəlik növ, icbar növ.

Qeyd: Orta məktəb dərslərində feilin qrammatik məna növləri belə göstərilir: *məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ, qarşılıqlı-birgəlik növ, icbar növ.*

Məlum növ. Məlum növ iş görəni (subyekt) məlum olan növdür. Bu növdə işin icrasında iştirak edən subyekt məlum olur. Ona görə də orta məktəb dərslərində bu növə iş görəni məlum olan növ də deyilir. Həm də məlum növ iş görəni aktiv olan növ də adlanır. Məsələn, *yazıram, gedirəm* (Azərbaycan dilində), *jazdım* “*yazdım*” mənasında, *oturdım* “*oturdum*” mənasında (qazax dilində), *tuydim* “*duydum*” mənasında (özbək dilində) və s.

Məlum növ feillər təsirli və təsirsiz olur. Təsirli olduqda işin icrasında subyekt, obyekt və feil iştirak edir. Məs.: **Maşın** (subyekt) **sürətini** (obyekt) **artırdı** (feil).

Məlum növ təsirsiz olduqda isə işin icrasında subyekt və feil olur. Məs.: **Maşın** (subyekt) **gedirdi** (feil).

Dilimizdəki sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər digər növ şəkilçilərini qəbul etmədikdə məlum növdə olurlar. Buradan aydın olur ki, məlum növün morfoloji göstəricisi yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məlum növdə subyekt fəal iştirak edir. Bu növdə olan feillərdə subyektin iştirakı aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) bəzən subyekt söz şəklində iştirak etmir. Lakin bu zaman subyekt şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Subyekt şəxs sonluqları ilə üzə çıxarmaq olur. Məs.: *Arzumuzu vermədilər, Bizə atam döz, dedilər. Elə bildik düz dedilər* (B.Vahabzadə); *Dünənki hadisəni eşitdik; Getdin..., Ləpələninib titrədi çaylar, Onda gedişinin yasını qaldı?* (N.Kəsəmənli); *Otağa qayıtdı, amma iş stoluna yaxın düşə bilmədi* (V.Babanlı).

b) əksər vaxtlar işin icrasında subyekt söz şəklində iştirak edir. Məs.: *Aynur* (subyekt) *evə girən kimi hönkürüb özünü çarpayıya atdı* (F.Qoca); *Vələd* (subyekt) *əlini stəkandan çəkdi* (İ.Məlikzadə). *O*, (subyekt) *bu düşüncələrlə vərəqləri təkrar-təkrar çevirdi* (V.Babanlı). *Söhrab* (subyekt) *danışmadı, sakitcə mətbəxə keçdi* (V.Babanlı).

c) məlum növdə subyekt başqa üzvlərlə ifadə olunur. Yəni məlum növdə iştirak edən subyekt cümlədə müstəqil söz şəklində işlənmir, lakin onu asanlıqla hər hansı bir üzvün köməyi ilə bərpa etmək olur. Məs.: *Ürəyi ağrıyırdı; Sözü eşidildi; İşi qurtardı* və s. Bu tipli misallarda subyekt zahirdə olmasa da, feil məlum növdə olur. Asanlıqla istənilən vaxt subyekt işlənilə bilər və cümlənin məzmununa xələl gəlməz. Məs.: *Onun ürəyi ağrıyırdı; Onun sözü eşidildi; Onun işi qurtardı.*

Qeyd: Azərbaycan dilində **geyindi, soyundu** tipli sözlər zahirən qayıdış növə bənzəsə də, məzmunca məlum

¹ A.M.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.100-122

növüdədir. Çünki qayıdış növ feillər təsirsiz olduğu halda **geyindi**, **soyundu** sözləri təsirlidir.

Bu tipli feillər bəzi türk dillərində qayıdış növ feillər kimi verilir. Məsələn, *kettin* “geyinmək” mənasında (tuvin dilində), *eçin* “soyunmaq” mənasında (özbək dilində), *kiyin* “geyinmək” mənasında (qırğız dilində) və s.¹

Məchul növ. Orta məktəbin dərslərlərində məchul növə iş görəni məlum olmayan növ də deyilir. Məchulluğu belə başa düşmək olmaz ki, işin icrasında subyekt yoxdur. Əksinə, işin icrasında subyekt var. Lakin bu subyekt məchul şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq mümkün olmur. Yəni işi icra edən subyekt gizli qalır. Ona görə bu növə bəzən passiv növ də deyilir. Məchul növdə passiv olan feil deyil, subyektdir. Subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onun rolunu ifa edir. Yəni obyekt subyekti əvəz edir.

Məchul feillər təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Təsirli feillərə məchul növ şəkilçisi qoşulduqdan sonra feil təsirsiz feilə çevrilir. Məs.: *yaz–yazıl*, *at–atıl*, *qaz–qazıl*, *çək–çəkil*, *vur–vurul*, *süz–süzül*, *böl–bölün*, *bəslə–bəslən*, *de–deyil*, *ye–yeyil* və s.

Məchul növün özünəməxsus morfoloji göstəricisi var: *-il⁴*; *-l*; *-in⁴*; *-n*. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və məchul növdə olan təsirsiz feil əmələ gətirir. Məs.: *vur–vurul*, *yor–yorul*, *qır–qırıl*, *yığ–yığıl*, *sıx–sıxıl*, *tök–tökül* və s.

O qarıda ümidlərin *vuruldu*, Səbr eyelədin, dözdün, səbrin *yoruldu*, Yorğun düşdün, qanadların *qırıldı*, Ağlama, ceyran balası, ağlama (N.Kəsəmənli); O küləkli payız günü Bakının asfalt döşəməsinin küçələrinə nə qədər sarı yarpaq *töküldü*.

-la² şəkilçili düzəltmə təsirli feillərə *-n* şəkilçisi qoşulmaqla məchul növ yaranır; *yağla–yağlan(maq)*, *payla–paylan(maq)*, *bağla–bağlan(maq)*, *işlə–işlən(mək)* və s. Bu tipli sözlərdə *-n* şəkilçisindən sonra yenidən məchul növün *-il⁴* şəkilçisi qoşula bilir: *yağlan–yağlanıldı*, *paylan–paylanıldı*, *bağlan–bağlanıldı*, *işlən–işlənildi* və s. Bu zaman ikiqat məchulluq yaranır. Birinci məchulluğu *-n* şəkilçisi, ikinci məchulluğu isə *-il⁴* şəkilçisi yaradır.

Qeyd: Əgər cümlənin mübtədası varsa, onda *paylanıldı*, *yağlanıldı* tipli sözlərdə ikiqat məchulluq var: *kitab paylanıldı*; *maşın yağlanıldı* və s. Cümlənin mübtədası yoxdursa, onda *-n* şəkilçisi məchul növün, *-il⁴* şəkilçisi şəxssiz növün şəkilçisi olur.

Türk dillərində məchul növün şəkilçisi bunlardır: *-il*, *-ul*, *-l*; *-iln*, *-ulun* (yakut dilində); *-ilil* (altay dilinin dialektlərində); *-in*, *-un*, *-n¹*. Məsələn, *kezil* “kəsilmək” mənasında (altay dilində), *açılil* “açılmaq” mənasında (altay dilinin dialektlərində), *biçil* “biçilmək” mənasında (qaqauz dilində), *okul* “oxunmaq” mənasında (qaraçay-balkar dilində), *içil* “içilmək” mənasında, *bilin* “bilinmək” mənasında (kumuk dilində), *baylan* “bağlanmaq” mənasında (noqay dilində), *bihılın* “biçilmək” mənasında (yakut dilində) və s.

Şəxssiz növ. Şəxssiz növ təsirsiz feildən əmələ gəlir və təsirsiz də olur. Bu növün morfoloji göstəricisi *-il⁴* şəkilçisidir: *baxıldı*, *gedildi*, *diqqət edildi*, *yanaşıldı* və s.

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.111

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.104-105

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı oxşar cəhətlər vardır:

a) həm şəxssiz növ, həm də məchul növ təsirsiz olur. Müqayisə edək: *yazıldı* (məchul növ), *gedildi* (şəxssiz növ).

b) məchul və şəxssiz növlərin morfoloji göstəriciləri eynidir: *-il⁴* şəkilçisi.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı fərqlər də mövcuddur:

a) məchul növ feillər təsirli feildən yaranır və təsirsiz olur. Şəxssiz növ isə təsirsiz feildən əmələ gəlir, təsirsiz olaraq qalır.

b) məchul növün morfoloji göstəricisi *-il⁴*; *-l*; *-in⁴*; *-n* şəkilçiləridir. Şəxssiz növün morfoloji göstəricisi isə yalnız *-il⁴* şəkilçisidir.

c) məchul növün mübtədası olur. Məs.: Kitab *paylandı*; Maşın *yağlandı*. Şəxssiz növün isə mübtədası olmur: Sizin ərizənizə *baxıldı*; İmkanlardan istifadə *edildi*; İşə vaxtında *başlanıldı*; İntizama ciddi *fikir verilməlidir*; Belə faktlara diqqətlə *yanaşılmalıdır*.

Qayıdış növ. Feilin qayıdış növündə subyekt (iş görən) obyektə əvəz etmiş olur. Belə ki, subyekt həm subyekt, həm də obyekt rolunda çıxış edir. Bu cəhətdən qayıdış növ məchul növdən fərqlənir. Əgər məchul növdə obyekt subyektə əvəz edirdisə, qayıdış növdə isə subyekt obyektə əvəz edir.

Qayıdış növün morfoloji göstəricisi *-in⁴*; *-n*; *-il⁴* şəkilçiləridir. Məs.: (ürəyi) *sıxılmaq*, (hava) *açıldı*, (duman) *çəkildi*, (döyüşçülər) *göründü* və s.

Xəstənin qəlbi *sıxılır*; Hava getdikcə *açıldı*, duman *çəkildi*; Pambıq yığanlar yenidən tarlada *göründü*.

Qayıdış növ feillər təsirli feillərdən düzəlir və təsirsiz olur. Məs.: *üzüldü*, *darandı*, *göründü*, *açıldı*, *çırpındı*, *qısıldı*, *çəkildi*, *əyildi* və s.

Təpələrin dalından qızartı *görünürdü*; Salatının ürəyi *çırpınırdı*; Elə bil taxtın üstünə salınmış gəbələrin də rəngi *açılmışdı*; Yalnız qalın kolların sıx yarpaqları əvvəlki kimi bir-birinə *qısılaraq* ay işığının qabağını kəsir, qatı kölgələri daha da tündləşdirməyə çalışırdı (İ.Şıxlı); Dağlar endi, çən *çəkildi*, üzgözünə dağın-daşın, dağlar məni tanımadı (M.Araz); Nənəm deyərdi: baban boydan uca deyildi, Nə bəylərə baş əyib, Nə xanlara *əyildi*.

Qeyd: Qayıdış növlə məchul növ morfoloji göstəricilərinə görə bir-birinə oxşayır. Lakin məchul növdə obyekt subyektə, qayıdış növdə isə subyekt obyektə əvəz etmiş olur. Müqayisə et: *deyildi* (məchul) – *deyindi* (qayıdış), *yuyuldu* (məchul) – *yuyundu* (qayıdış), *çəkildi* (məchul) – *çəkindi* (qayıdış), *döyüldü* (məchul) – *döyündü* (qayıdış) və s.

Türk dillərində qayıdış növün morfoloji göstəricisi kimi *-in*, *-un*, *-n*; *-il*, *-ul*, *-l* şəkilçiləri işlənir¹. Məsələn, *yollan* “yollanmaq” mənasında (qaqauz dilində), *yuvun* “yuyunmaq” mənasında (qaraçay-balkar dilində), *yun* “yuyunmaq” mənasında (qırğız dilində), *tazalan* “təzələnmək” mənasında (kumuk dilində), *sürtün* “sürtünmək” mənasında (noqay dilində), *bulun* “bulunmaq” mənasında, *qezin* “gəzinmək” mənasında (türk dilində) və s.

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.111

Tuvin dilində qayıdış növün morfoloji göstəricisi kimi *-tın*, *-tun*, *-dın*, *-dun* şəkilçisi işlənir.¹ Məsələn, *aldın* (al-dın) “alınmaq” mənasında, *kettın* (ket-tın) “geyinmək” mənasında və s.

Qayıdış növlə bağlı bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bu növ təkcə qayıdış növ şəkilçiləri ilə deyil, həm də düzəltmə feilləri yaradan şəkilçilərin məzmununda ifadə olunur:

a) *-lan*² şəkilçili feillərdə: *qanadlan* (maq), *qüvvətlən* (mək), *ruhlan* (maq), *evlən* (mək), *dillən* (mək), *ağıllan* (maq), *xəstələn* (mək) və s.

b) *-al*²; *-l* şəkilçili feillərdə: *yüksəl* (mək), *ucal* (maq), *qısal* (maq), *gödəl* (mək) və s.

c) *-laş*² şəkilçili feillərdə: *gözəlləş* (mək), *sakitləş* (mək), *sağlamlaş* (maq) və s.

Qeyd: *qalan* (maq), *qazan* (maq), *islan* (maq), *dağıl* (maq), *utan* (maq), *qısqaq* (maq) feilləri qayıdış növ məzmunundadır.

Dilçilikdə bəzən qayıdış növlə yanaşı, qayıdıqlıq kateqoriyası ifadəsindən də istifadə olunur.² Bu ifadələrin bir-birindən fərqi ondan ibarətdir ki, qayıdıqlıq kateqoriyası geniş anlayış olduğu halda, qayıdış növ bu kateqoriyanın ifadə vasitələrindən biridir. Ona görə də qayıdış növün *-ıl*⁴, *-im*⁴, *-n* morfoloji göstəricilərindən başqa, bütün digər şəkilçilər qayıdıqlıq kateqoriyasının şəkilçiləri hesab olunur. Qayıdıqlığın bir kateqoriya kimi mövcudluğunu nəzərə alaraq onu yalnız morfoloji deyil, morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi qəbul edirik.

¹ А.М.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.111

² Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin qayıdıqlıq kateqoriyası. – Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2007, s.10

Tədqiqatlarda qayıdış feilləri xüsusi qayıdıqlıq, ümumi qayıdıqlıq və orta qayıdıqlıq mənasında olan mənə qruplarına ayırırlar.¹

Xüsusi qayıdıqlıq mənasında olan feillərin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilir:²

a) Subyektin fiziki varlığı ilə bağlı olan xüsusi qayıdıqlıq feilləri. Məs.: *özünü məhv etdi*, *bürünmək*, *özünü öldürmək*, *özünü yandırmaq*, *özünü asmaq*, *özünü zəhərləmək*, *özünü şahid etmək* və s.

b) Subyektin daxili aləmi, ruhi, mənəvi həyatı ilə bağlı olan xüsusi qayıdıqlıq feilləri. Məs.: *özünü danlamaq*, *özünü ələ almaq*, *özünü tərifləmək*, *özünü qorumaq*, *özünü apara bilmək* və s.

Ümumi qayıdıqlıq mənasında olan feillərin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilir:³

a) sevinc, şadlıq, həzz, məmnunluq, qəm, kədər, hüzn, müsibət və s. ifadə edənlər. Məs.: *sevinmək*, *kədərəlmək* və s.

b) qorxu, ehtiyac, çəkinmə, vahimə, nigarançılıq, acıq, hirs, qəzəb və s. ifadə edənlər. Məs.: *vahimələnmək*, *qəzəblənmək*, *təəccüblənmək* və s.

c) təəccüb, heyrət, şübhə, narazılıq və s. ifadə edənlər. Məs.: *təəccüblənmək*, *şübhələnmək*, *deyinmək* və s.

Orta qayıdıqlıq mənasında olan feillərin aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilir:⁴ fiziki, bioloji, sosial dəyişikliklərlə bağlı olanlar. Məs.: *əyilmək*, *özünü bayıra atdı*, *gözləri genişləndi*, yanaqları *allanmaq*, *arıqlamaq*, *gözəlləşmək*, *varlanmaq*, *işıqlanmaq* və s.

¹ Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin qayıdıqlıq kateqoriyası. – Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2007, s.13

² Yenə orada. s.14

³ Yenə orada. s.15

⁴ Yenə orada. s.16

Azərbaycan dilində qayıdışlığın ifadə vasitələri sırasında leksik, morfoloji yolla yanaşı, “olmaq” sözünün iştirakı da mühüm yer tutur. Məs.: *pərt olmaq, dilxor olmaq* və s. A.M.Şerbak ilk dəfə qayıdış feilləri üç mənə qrupuna (xüsusi qayıdışlıq, ümumi qayıdışlıq, orta qayıdışlıq) ayıraraq hər birinə aid xeyli misallar vermişdir.¹

Qarşılıqlı növ. Bu növdə iş azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı surətdə icra olunur. Subyektlərin heç birinin obyekt üzərinə təsiri olmur. Məs.: *görüş(mək), yazış(maq), vuruş(maq)* və s.

Qarşılıqlı növün morfoloji əlaməti *-ış⁴; -aş²; -ş* şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və qarşılıqlı növdə olan təsirsiz feil yaradır. Məs.: *gör-görüş (mək), döy-döyüş (mək), vur-vuruş (maq)* və s.

A.M.Şerbak V.Banqa əsaslanaraq qeyd edir ki, *-ış⁴, -ş* şəkilçisi qədim türkcədə ad-feil kimi işlənən *eş* sözündən formalaşmışdır.² *Eş* sözü feil kimi “dalınca getmək, ardınca getmək, təqib etmək”, “ötürmək, yola salmaq, yanınca getmək”, “müşayiət etmək”, “yanaşı getmək”, “birgə getmək”, “bərabər getmək”, “eyni zamanda icra etmək, eyni zamanda olmaq (baş vermək, cərəyan etmək)” mənalarında qədim türkcədə işlənmişdir.³ Bundan başqa, bu sözün qədim türkcədə “dost, aşna”, “yoldaş,

¹ A.M.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.112

² A.M.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.113

³ A.M.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.113

silahdaş, tərəfdar, arxadaş” mənaları da olmuşdur.¹ *Eş* sözünün ad mənasına Qaracaoğlan yaradıcılığında da rast gəlirik.²

Aladır gözlərin, siyahdır qaşın

Aradım cahanı, bulunmaz eşin.

Türk dillərində qarşılıqlı növü *-ış⁴, -ş; -ış, -us, -s; -ış, -sus* şəkilçiləri əmələ gətirmişdir. Məsələn, *kuçuş* (karaim dilində) “qucaqlaşmaq” mənəsində, *yaşaş* (türkmən dilində) “birgə yaşamaq” mənəsində, *işlaş* (uyğur dilində) “birgə işləmək” mənəsində, *koris* (xakas dilində) “görülmək” mənəsində, *ahas* (yakut dilində) “birgə yemək” mənəsində, *barsıs* (yakut dilində) “birgə getmək” mənəsində işlənir.³

Feillərdən isim düzəldən *-ış⁴* şəkilçiləri ilə qarşılıqlı növün şəkilçilərini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

a) *-ış⁴* şəkilçili sözlər feilin zaman şəkilçilərini qəbul edərsə, onda qarşılıqlı növdə olur: *görüşdük, yazışdıq* və s. Bu şəkilçi feildən isim əmələ gətirdikdə isə ondan sonra zaman şəkilçisi işləmə bilmir.

b) *-ış⁴* şəkilçili sözlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etdikdə feildən isim əmələ gətirir: *görüşün* (hal şəkilçisi) *vaxtı; görüşlər* (kəmiyyət şəkilçisi) *başladı; onların görüşü* (mənsubiyyət şəkilçisi) və s. Qarşılıqlı növü əmələ gətirən *-ış⁴* şəkilçilərindən sonra hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq mümkün olmur.

Qeyd: Dilimizdə *sovuş(maq), sürüş(mək), giriş(mək), qızıış(maq), əziş(mək), dolaş(maq), üzüş(mək), yapış(maq),*

¹ Yenə orada; Древнетюркский словарь. «Наука», Ленинград, 1969, с.184

² Buludxan Xəlilov. 224 qədim türk sözü. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2010, s.31

³ A.M.Щербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.113

çalış(maq), alış(maq) və s. tipli sözlər qarşılıqlı feillərə oxşasalar da, bu növə aid deyildir.

Qarşılıqlı feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Bu cür təsirsiz feilləri təsirliyə çevirmək mümkündür. Məs.: *görüŝ(mək) –görüŝdür(mək), döyüş(mək)–döyüşdür(mək)* və s.

Belə təsirli feillərdən isə icbar növü yaratmaq asandır: *döyüş–dür (mək) –döyüşdür(mək), görüşdür(mək) –görüŝdür(mək)* və s.

Müştərək növ. Müştərək növdə işin icrası çox saylı subyektlər tərəfindən müştərək icra olunur. İcra zamanı çoxlu subyekt çıxış edir. İş eyni vaxtda, birgə və paralel surətdə yerinə yetirilir. Müştərək növün morfoloji əlaməti - *ış⁴*; -*aş²*; -*ş* şəkilçiləridir.

Bu növ feillər təsirsiz feillərdən əmələ gəlir və yenə də təsirsiz olur. Məs.: *hürüş(mək), bağıruş(maq), ağlaş(maq), qaynaş(maq), mələş(mək), vızıldaş(maq), gülüş(mək), uçuş(maq), dağılış(maq)* və s.

Xoruzlar banladı, toyuqlar tardan töküldü, qapılarda mal-qara *mələşməyə* başladı, ancaq o oyanmadı (İ.Şıxlı); Alatorandan işə çıxsalar da, qaranlıq qarışan kimi evlərinə *dağılışırdılar*; Biz kəndə çatanda artıq kəndin itləri *hürüşürdü*; Çən çəkildi, bulud ötdü, quş uçdu, Qərənfillər, yasəmənələr *uçuşdu*, Tut dərildi, giləs dəyib sovuşdu, Ağ almaya, qızıl nara yol verin.

Qarşılıqlı və müştərək növ feillər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə oxşayır:

- a) hər iki növün şəkli əlaməti eynidir;
- b) hər iki növdə olan feil təsirsiz olur;
- c) hər ikisində bir neçə subyekt olur.

Qarşılıqlı və müştərək növ feillər həm də bir-birindən fərqlənirlər:

a) qarşılıqlı növ əksərən təsirli, müştərək növ isə təsirsiz feildən düzəlir.

b) qarşılıqlı növdə subyektlərin hərəkəti bir-birinə qarşı istiqamətdə, müxtəlif zamanlarda icra olunur, müştərək növdə isə subyektlərin hərəkəti eyni istiqamətdə, eyni zamanda paralel yerinə yetirilir.

c) qarşılıqlı növ feillərin iki subyektli olur, müştərək növ feillərin subyektli çox olur.

ç) qarşılıqlı növ feilin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə ilə qoşması ilə işlənir. Müştərək növün subyektləri bir leksik vahidlə ifadə olunur. Müqayisə et: Toğrul ilə Tuğra *yazışıdı* (qarşılıqlı növ); Qoyunlar *mələşdi* (müştərək növ).

d) qarşılıqlı növ -*ış⁴*; -*aş²*; -*ş* şəkilçiləri, müştərək növ isə, əsasən, -*aş²*; -*ş* şəkilçiləri ilə yaranır.

e) qarşılıqlı növ feillərin subyektli daha çox insan məfhumu ilə, müştərək növünkü isə quş, həşərat, heyvan və digər məfhumlarla bağlıdır.

İcbar növ. İcbar növdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. Bu növ həmişə təsirli feillərdən yaranır və təsirli də olur. Məs.: *anla–anlat (maq), oxu–oxut (maq)*.

İcbar növ təsirli feillərdən yarandığına görə *gəl, get, qaç* və s. kimi təsirsiz feillərdən icbar növ düzəltmək olmur. Bu qəbildən olan sözlərdən təsirli feil yarandıqdan sonra icbar növ düzəltmək mümkündür. Məs.: *qaç(maq)–qaçır(maq)–qaçırt(maq)–qaçırt–dır(maq)* və s.

İcbar növün morfoloji əlaməti -*dir⁴*; -*t* şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və icbar növü yaradır. Məs.: *sil(mək) –sildir(mək), yaz(maq) –yazdır(maq)*.

İcbar növdə bəzən işin icrasında çox subyekt çıxış edə bilər. Məs.: *yaz-yaz-dır, yaz-dır-t, yaz-dır-t-dır* və s. Bu zaman iqiqat icbarlıq yaranır. Məsələn, *yazdır(tmaq)* feilində birinci qat icbarlığı *-dır*, ikinci qat icbarlığı *-t* şəkilçisi yaradır.

İcbar növün şəkilçilərinə aid xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar:

a) icbar növün şəkilçiləri təsirli feil köklərinə artırılır. Məs.:

yaz(maq) → yaz-dır(maq)

oxu(maq) → oxu-t(maq)

al(maq) → al-dır(maq) və s.

Qeyd: *-dır⁴* şəkilçisi təsirsiz feil köklərinə əlavə edilə bilər. Bu zaman feil təsirsizdirsə, ondan təsirli feil yaranır. Deməli, *-dır⁴* şəkilçisi təsirli feil yarıdan şəkilçi olur. Məs.:

dayan(maq) → dayan-dır(maq)

çalış(maq) → çalış-dır(maq) və s.

b) İcbar növün şəkilçiləri təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilərdən sonra artırıla bilər. Məs.: *köç-köç-ür-köç-ür-t(mək), qaç-qaç-ır-qaçır-t(maq)* və s.

c) icbar növün şəkilçiləri müasir dilimizdə kökü müstəqil mənaya malik olmayan, köklə şəkilçi bir-birinə birləşmiş təsirli feillərə artırıla bilər. Məs.: *saxla-saxlat, ağla-ağlat, bəslə-bəslət* və s.

ç) qayıdış növün şəkilçilərindən sonra işlədilən *-dır⁴* şəkilçisi təsirli feil yaradır. Bu zaman *-dır⁴* şəkilçisi təsirsiz feili təsirli feilə çevirir. Məs.: *döy-döyün-döy-ün-dür; çırp-çırp-ın-çırp-ın-dır; xoşla-xoşla-n-xoşla-n-dır* və s.

d) icbar növ şəkilçisindən sonra məchul növün şəkilçisi qoşula bilər. Ona görə ki, məchul növ təsirli feillərdən yaranır. İcbar növ feillər də təsirli olduğuna görə onlardan məchul feillər əmələ gəlir. Məs.: *yazdır (maq) – yazdırıl(maq)*.

Türk dillərində icbar növü yarıdan şəkilçilərin işlənmə dairəsi genişdir:¹

-t şəkilçisi: *işlat* (qədim türk dilində) “işlətmək” mənasında, *kaçıt* (qədim türk dilində) “qaçırtmaq” mənasında, *yığlat* (qədim özbək dilində) “ağlatmaq” mənasında, *kenit* (altay dilində) “genitmək” mənasında, *biçit* (altay dilində) “yazdırmaq” mənasında, *annat* (qaqauz dilində) “anlatmaq” mənasında, *tanıt* (qaqauz dilində) “tanıtmaq” mənasında və s.

A.M.Şerbak *-t* şəkilçisinin icbar növ yaratmaq funksiyası ilə təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirmək funksiyasını bir-birinə qarışdırmışdır.² Məsələn, o, aşağıdakı sözləri icbar növ kimi vermişdir, halbuki həmin sözlərdə *-t* şəkilçisi təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirmişdir: *koqort* (altay dilində) “göyert” mənasında, *benzet* (qaqauz dilində) “bənzət” mənasında, *oturt* (qaqauz dilində) “oturt” mənasında, *toxtat* (karaim dilində) “toxtat” mənasında, *soyut* (yakut dilində) “soyut” mənasında, *xoynat* (xakas dilində) “qaynat” mənasında və s.

-tır, -tur, -tar, -dır, -dur, -dar şəkilçisi: *açtur* (qədim türk dilində), “açdır” mənasında, *bildur* (qədim türk dilində) “bildir” mənasında, *urdur* (qədim özbək dilində) “vurdur” mənasında, *kordir* (altay dilində) “gördür” mənasında, *saldır* (kumuk dilində) “saldır” mənasında, *aştır* (noqay dilində) “açdır” mənasında və s.

A.M.Şerbak türk dillərində *-ır, -ur, -ar, -r; -kur, -kır, -kar, -ğır, -ğur; -kız, -kuz, -kaz, -ğız, -ğuz, -ğaz* şəkilçilərini də icbar növ şəkilçisi hesab etmişdir.³ Ancaq bu şəkilçilər təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilərdir. A.M.Şerbakın verdiyi bəzi nümunələrə diqqət yetirək: *kaçur* (qədim türk dilində) “qaçır”

¹ А.М.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.116-118

² Yənə orada .s. 116-117

³ Yənə orada. s.117

mənasında, *kaytar* (başqırd dilində) “qaytar” mənasında, *batır* (qırğız dilində) “batır” mənasında, *tırğuz* (altay dilində) “durğuz” mənasında, *tamğız* (qazax dilində) “damızmaq” mənasında və s.

Qeyd: Feilin qrammatik məna növlərində təsirlilik və təsirsizlik məsələsini belə ümumiləşdirmək olar: Məlum növ feillər özündən əvvəl ismin təsirlilik halında olan obyekt tələb edəndə təsirli, əksinə olduqda isə təsirsiz olur. Yəni məlum növ feillərin bir qismi təsirli, digər bir qismi isə təsirsizdir. Məcəhul, qayıdış, qarşılıqlı feillər təsirli feildən yaranır, təsirsiz olur. Şəxssiz, müştərək növ feillər təsirsiz feildən əmələ gəlir və təsirsiz olaraq qalır. İcbar növ feillər təsirli feildən yaranır, təsirli də olur.

Feilin zaman kateqoriyası

Obyektiv və qrammatik zaman anlayışı. Zaman anlayışı obyektiv və qrammatik zaman olmaqla iki yerə ayrılır. Obyektiv zaman fəlsəfə elminin tədqiqat obyektinə daxildir. Qrammatik zaman isə dilçilikdə öyrənilir. Obyektiv zamanla qrammatik zamanın aşağıdakı fərqləri vardır:

1. Obyektiv zaman hissələrə ayrılır, nə başlanğıcı, nə də sonu vardır. O, bütöv və tam haldadır. Qrammatik zaman isə hissələrə ayrılır: keçmiş, indiki, gələcək zamanlara. Onun başlanğıcı və sonu vardır.

2. Obyektiv zaman ümumbəşəridir. Bu zaman bütün xalqlara, millətlərə eyni dərəcədə xidmət edir. Qrammatik zaman isə fərdidir. Belə ki, hər bir xalqın öz dilinə məxsus qrammatik zamanı vardır.

3. Obyektiv zamanın heç bir ifadə vasitəsi yoxdur. Qrammatik zamanın isə qrammatik ifadə formaları vardır.

Qeyd: Qeyd edək ki, qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir.

Zaman kateqoriyası və bu barədə mövcud fikirlər. *Zaman kateqoriyası keçmişdə icra olunmuş, indi icra olunan, gələcəkdə icra olunacaq işin zamanı ilə, icra olunmuş, icra olunan və icra olunacaq iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.*

Feilin zamanları barədə dilçilikdə müəyyən fikir və mülahizələr mövcud olmuşdur. A.Axundov feilin zamanlarının tədqiqi tarixindən bəhs edərkən bu məsələləri geniş şərh etmişdir¹. Feildə zamanın olması hələ antik yunan filosofu Aristotelin “Şərh haqqında” əsərinin üçüncü fəslində və “Poetika” əsərinin iyirminci fəslində diqqətdən yayınmamışdır. Hər halda Aristotelin adları qeyd olunan əsərlərində feilin zaman ifadə etməsindən, onun hazırkı və keçmiş zamanları bildirməsindən az da olsa, bəhs olunmuşdur. A.Axundov Aristotelin belə bir fikrini qeyd edir: “... o sağlam idi” və “o sağlam olacaq”–feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı (indiki zamanı–B.X.), hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir².

A.Axundov feilin zamanlarının tədqiqi tarixində Varronun, “İsgəndəriyyə” qrammatika məktəbinin nümayəndələrinin fikirlərini də nəzərdən keçirir. Məsələn, Varron “Latın dili haqqında” əsərində feilin üç zamanından–keçmiş, indiki, gələcək zamanından danışır³. “İsgəndəriyyə” qrammatika məktəbinin nümayəndələri zaman haqqında mülahizələrini irəli sürür və keçmiş zamanın müxtəlif növlərindən bəhs edirlər. Frakiyalı Dionisi bu mənada zamanın üç olduğunu (indiki, keçmiş, gələcək) və keçmiş zamanın dörd növünü (davamlı, əvvəlcədən olmuş, əvvəlcədən icra olunmuş, qeyri-məhdud) qeyd etmişdir⁴.

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1961, s. 8-38.

² Yenə orada. s. 8-9.

³ Yenə orada. s.9.

⁴ Yenə orada. s.9.

Türkologiyada P.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, N.P.Direnkova və digərləri feilin zamanları barədə öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər¹. Bu fikir və mülahizələrin hər birində feilin zamanlarının sayı barədə yekdil münasibət yoxdur. Feilin zamanlarının formaları, demək olar ki, müxtəlif saydadır. Hətta L.Z.Budaqovun, Xələfi Mirzə Əfşarın feilin zamanları haqqında olan fikirləri yekdil olmamışdır. Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında da feilin zamanlarının sayı müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yalnız 1954-cü ildə M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında feilin üç zamanının olduğu göstərilir: *keçmiş, indiki, gələcək zaman*.

A.Axundov *idi, imiş* köməkçi sözlərinin müstəqil feil zamanları əmələ gətirməsi məsələsinə aydınlıq gətirir. Haqlı olaraq qeyd edir ki, *idi, imiş* köməkçi sözləri feilin müstəqil zamanlarını əmələ gətirmir. Bir sözlə, *idi, imiş* sözləri feilin təsriflənən formaları ilə işlənərkən (məs.: vacib, arzu, lazım və s.) xüsusi feil zamanları əmələ gətirmir². Doğurdan da, *idi, imiş* sözləri xüsusi feil zamanları yaratmır.

Müasir Azərbaycan dilində feilin zamanının sayı barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, dilimizdə feilin üç zamanı məqbuldur: *keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman*.

Keçmiş zaman

Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş işin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.

1937-1940-cı illərə qədər yazılmış qrammatika kitablarında keçmiş zaman iş, hal, hərəkətin uzaq və yaxın keçmişdə icra

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1961, s.12-22

² Yenə orada. s.36-37

olunmasına görə iki yerə ayrılmışdır. Yaxın keçmişdə icra olunmuş işin zamanına şühudi keçmiş zaman, uzaq keçmişdə icra olunmuş işin zamanına isə nəqli keçmiş zaman deyilmişdir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmur. Ona görə ki, keçmiş zaman işin uzaq və yaxın keçmişdə icra olunmasına görə yox, şahidlik dərəcəsinə görə iki yerə ayrılır. İşin icrasında şahid iştirak etdikdə şühudi keçmiş zaman, şahid olmadıqda isə nəqli keçmiş zaman yaranır. Dünya dillərinin, o cümlədən türk dillərinin bəzilərində keçmiş zamanın növləri və formaları müxtəlifdir. Məsələn, fransız dilində feilin keçmiş zamanı beş müxtəlif formaya malikdir¹. Yaxud ingilis dilində keçmiş zamanın dörd, fars dilində dörd, alman dilində üç, gürcü dilində dörd növü vardır². Keçmiş zamanın türk dillərində növləri də müxtəlifdir. Məsələn, qırçaq qrupu türk dillərində oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq keçmiş zamanın növləri, formaları daha çoxdur. Qazax dilində keçmiş zamanın beş forması, qırğız dilində dörd forması təzahür edir³. Məsələn, qırğız dilində keçmiş zamanın təzahür edən dörd forması aşağıdakı kimidir⁴:

1. Qəti-keçmiş zaman. Bu keçmiş zaman *-dı* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: *Atam arı jaqındaqı koondordon alın kelin, kese baştadı.* – *Atam o taydakı yemişlərdən gətirib, kəsməyə başladı.*

2. Qeyri-müəyyən keçmiş zaman. Bu keçmiş zaman *-qan* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: *Bul, kelindin tabışmaktab ayt pay koyron atın yana sırım bülününü muruntadan oylosom da sözdün kıyşını kelbeqin.* – *Bu gəlinin anlaşılmaz və məchul adını və sir-rini çoxdan bilmək istəsəm də, söhbətdə buna imkan olmamışdır.*

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. ADU-nun nəşri, Bakı, 1961, s.43

² Yenə orada. s. 44

³ Yenə orada. s. 44

⁴ Yenə orada. s. 44-45

3. Subyektiv keçmiş zaman. Bu keçmiş zaman *-ip+ -tır* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: Asankul atdan *yıxılıbdır*.

4. Sürəkli keçmiş zaman. Bu keçmiş zaman *-çu* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: Azoodeqendi uşitin *karmaçubuz*. – Bax, xam atı belə *tuturduq*.

Şühudi keçmiş zaman. Bu zaman iş, hal, hərəkətin şahidlik yolu ilə icra olunduğunu bildirən zamandır. İş, hal, hərəkətin şahidlik yolu ilə icrasını mütləq mənada başa düşməliyik. Ona görə ki, "... məsələ yalnız şahidlikdə deyil, eyni zamanda danışanın keçmişdə icra olunmuş və olunmamış bir iş haqqında dediklərinin qəti olmasındadır"¹. Doğrudan da şühudi keçmiş zamanda şahidliyi nisbi başa düşmək lazımdır. Məhz buna görədir ki, yüz il, min il bundan əvvəl baş vermiş işi, halı, hərəkəti şühudi keçmiş zamanla ifadə edə bilirik. Şühudi keçmiş zamanda iki iş vardır. Biri keçmişdə icra olunmuş iş, digəri isə həmin iş barəsində şahidlik yolu ilə məlumat verilən iş. Məsələn: *Müəllim gəldi* cümləsində iki iş var. Birinci iş, müəllimin icra etdiyi iş, ikinci iş isə həmin işə şahid olan şəxsin məlumat verdiyi iş.

Şühudi keçmiş zamanla bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. Şühudi keçmiş zaman *-di^d* şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: *yazdı, oxudu* və s. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.N.Kononov həmin fikirləri qruplaşdırmış və öz mövqeyini bildirmişdir. Məhz A.N.Kononovun tədqiqatı əsasında A.Axundov da məsələyə aydınlıq gətirmək

üçün inandırıcı izahlar vermişdir¹. A.Axundov A.N.Kononovun tədqiqatlarına əsaslanaraq yazır: "V.Şott bu şəkilçinin (*-di* şəkilçisinin–B.X.) macar dilindəki *ir-t* şəkilçisinin başqa növü olan *-d* elementindən əmələ gəldiyini göstərir. P.M.Melioranski bu formanın *-di, -tı* ilə, O.N.Botlinq *-dik* ilə, K.Brokkelman *-it* ilə, V.Banq *-at* ilə bitən feili addan törəməsi fikrini irəli sürürlər.

Y.Deni və A.P.Potseluyevski öz əsərlərində həmin formanın *-dik* ilə, V.M.Nasilov və H.K.Dmitriyev *-it* ilə bitən feili addan əmələ gəlməsi fikrinə tərəfdardırlar"². Hətta A.Axundov E.E.Malovun *-di* şəkilçisinin qədim türk yazılı abidələrində işlənən *-ti* feili bağlamasından əmələ gəlməsini, A.N.Kononovun bu şəkilçini yakut dilində indi də işlənən *imi (imin)* işarə əvəzliyindən və onun oyrot dilində (*tu*), başqa türk dillərində (*şu, su*) olan fonetik variantlarla bağlılığını haqlı olaraq inandırıcı hesab etmir³. Daha sonra şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin necə təşəkkül etməsinə aydınlıq gətirir. Belə hesab edir ki, *-di* şəkilçisinin əsasında K.Brokkelmanın, V.M.Nasilovun, N.K.Dmitriyevin dediyi kimi *-it// -it// -ut// -üt// -t* şəkilçili arxaik feili isim durur⁴. A.Axundova görə, tarixən *al-it, kil-et...* və s. feili adlar olmuşdur. Sonra bunlar mənsubiyyət kateqoriyasına xas olan formaları qəbul etmişlər. Azərbaycan dilində sonu *-id// -it// -t* ilə bitən bir neçə feili isim indi də özünü göstərir: *keçid, qurut, bulud* və s. Belə bir fonetik qanun vardır ki, sonu samitlə bitən *ağız, oğul* və s. tipli ikihecalı sözlər nisbət (mənsubiyyət) şəkilçisi qəbul etdikdə ikinci hecadakı sait səs düşür: *ağız-ağzı, oğul-oğlu* və s.

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.46-50

² Yenə orada. s.46-47

³ Yenə orada. s.47

⁴ Yenə orada. s.48

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. ADU-nun nəşri, Bakı, 1961, s.46-52

Deməli, *-id* ilə bitən feili adlar mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçilərini şəxslər üzrə qəbul edib dəyişərkən onlar (bu qəbildən olan sözlər) feilin zaman kateqoriyasına keçmişdir, feilin şühudi keçmiş zamanının şəkilçisini əmələ gətirmişdir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I şəxs keç (i)d -im	keç (i)d -ik
II şəxs keç (i)d-in	keç (i)d -iniz
III şəxs keç (i)d -i	keç (i)d -ilər

Burada I şəxsin cəmində *-imiz* şəkilçisinin əvəzinə *-ik*, III şəxsin cəmində *-ləri* şəkilçisinin əvəzinə *-ilər* formasının işlənməsi səbəbini də A.Axundov izah etmişdir¹. Belə hesab etmişdir ki, I şəxsin cəmindəki *-ik* şəkilçisində *-k* topluluq mənasında, məzmununda olan və mənsubiyyət, nisbət şəkilçisi qəbul etmiş formantdır (*k*→*ik*). III şəxsin cəminə gəldikdə isə *-l⁴*; *-sl⁴* şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçiləri kimi həm III şəxsin təkinə, həm də III şəxsin cəminə xidmət edir: *onun dəftər-i, onların dəftər-i*. Ancaq sonralar *keçid* tipli sözlər *keç (i) d-i* formasında çıxış edərkən mənsubiyyət kateqoriyasından feilin zaman kateqoriyasına keçmişdir. "... III şəxsin cəmini bildirən xüsusi morfoloji əlamətə ehtiyac olmuş və "keçdi" sözünə sonralar feillərdə istinasız olaraq III şəxsin cəmini ifadə edən "lər" şəkilçisi artırılmışdır"². A.Axundova görə "*ilər*" şəkilçisinin əmələ gəlməsi belə olmuşdur: *keç(i)d-ilər*.

2. Şühudi keçmiş zamanda olan iş bütün şəxslər üzrə dəyişərək aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir:

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I. - m	-q, -k
II. -n	-nız ⁴
III. yoxdur	-lar ²

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.49

² Yəni orada. s.50

3. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məsələn: Qaş qaralan zaman bir dəstə atlı gəlib tərənin yanında *durdu*. Burada işin, hərəkətin qəti şəkildə icra olunduğu onu deməyə imkan verir ki, şübhə yoxdur ki, şühudi keçmiş zamanda iş icra olunmuşdur. Bununla da işin icrasının bir il, üç il, beş il, yüz və min il bundan əvvəl icra olunduğunu gözü ilə görmək, müşahidə etmək, o qədər də əhəmiyyət daşımır. Əsas məsələ odur ki, iş qəti şəkildə icra olunmuşdur. Deməli, şühudi keçmiş zamanda danışanın işin icrasını gözü ilə görüb-görməməsi bizə məlum olmur. Ancaq burada məlum olan odur ki, iş qəti şəkildə icra olunur, yerinə yetirilir, baş verir.

4. Şühudi keçmiş zamanda iş bir dəfə icra olunur, ya da əksinə, icra olunmur. Ona görə də işin icra prosesində birdəfəlik özünü göstərir. Məsələn: *Usta Cəmil öz kiçik qızı və qoca arvadı ilə bizim həyətdə köçdü*.

5. Şühudi keçmiş zamanda bir işin icrası nəticəsində yeni bir işin icra olunması üçün şərait yaranır. Beləliklə, bir işin icrasının nəticəsi kimi yeni bir iş meydana çıxır. Həmin işin nəticəsi kimi başqa bir iş yaranır. Proses bu şəkildə ardıcıl olaraq növbələşir. Məsələn, *Birdən onun ağzı əyildi, dodaqları əsməyə başladı, göz bəbəkləri qapandı*. Bir bildirçin *qalxdı*, ox kimi süzüb kola doğru *uçdu*, oradan da otluğa *düşdü*. Səməd *ayağa qalxdı*, adi stəkanlara çaxır *tökdü*, stəkanın birini əmisinə verib, o birini özü *götürdü* (İ.Hüseynov); Zeynəb bir xeyli yerində *dayandı*, onun dodaqları *səyridi*, gözləri *yaşardı*, güclə hirsini boğub *özünü ələ aldı*, şalını *düzəldə-düzəldə* xəstəxananın yanından *ötüb idarəyə yaxınlaşdı* (İ.Əfəndiyev). Bu gün mən səni *gördüm*, salam vermək *istədim*, üzünü yana *tutdun*, söylə illərdən bəri, qəlbimizin bir duyub, bir vurduğu illəri axı nə tez *unutdun?* (B.Vahabzadə)

İşin növbələşmə yolu ilə şühudi keçmiş zamanda icra olunmasında bir məsələyə aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Bu da odur ki, növbələşmə yolu ilə baş verən işin bir-biri ilə vaxt fərqi olsa da, yəni həmin işlər müxtəlif vaxtlarda icra olunsa da, həmin işlərin arasında heç bir qrammatik fərq yoxdur. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda növbələşmə yolu ilə icra olunan işlər bir zamanla, şühudi keçmiş zamanla ifadə olunur.

6. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin icrasının dinamikliyini (hərəkiliyini) bildirir. Məsələn: *tanıdım, bildim* və s. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, bütün feillər dinamik məzmunadadır. Düzdür, dilimizdə statik (qeyri-hərəkəti) feillər var. Məs.: *yatmaq, oturmaq* və s. Bu barədə A.Axundov yazır: "... hərəkətdən daha çox hal bildirən statik (qeyri-hərəkəti) feillər belə, şühudi keçmiş zamanda işlənərkən hərəkətin dinamikasını göstərir. Bunu "yatmaq", "oturmaq" feillərində də görmək asandır".

7. Şühudi keçmiş zamanın üslubla bağlı xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu zamanın üslubla bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir:

a) şühudi keçmiş zaman gələcəkdə qəti icra olunacaq işin məzmununu bildirir. Yəni şühudi keçmiş zaman bəzən qəti gələcək zamanı əvəz edir. Məsələn: Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə *qismət oldunuz*. Əslində bu cümlənin məzmunu belədir: Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə *qismət olacaqsınız*; Kim bilir, bəlkə hələ sabah *gəldi*, ya o biri gün *gəldi* (C.Cabbarlı). Bu cümlənin məzmunu isə belədir: Kim bilir, bəlkə hələ sabah *gələcək*, ya o biri gün *gələcək*; Kim bilir, bəlkə bu xoşbəxt elə Qarabala *oldu* (S.Qədirzadə). Yəni: Kim bilir, bəlkə bu xoşbəxt elə Qarabala *olacaq*; Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə *qalib gəldi* (S.Qədirzadə). Yəni: Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə *qalib gələcək*.

b) şühudi keçmiş zaman feilin şərt şəklinin məzmununda olur. Məsələn: Balıq sudan *çıxdı*, öldü. Yəni cümlə belə bir

məzmunadadır: Balıq sudan *çıxsa*, ölər; Dil bir dəfə yalan *danışdı*, həmişə danışar. Yəni: Dil bir dəfə yalan *danışsa*, həmişə danışar; Ürəyin döyüntüsü *dayandı*, öldü. Yəni: Ürəyin döyüntüsü *dayansa*, ölər. Bu tipli cümlələrin məzmununda güman, şübhə ola bilər.

Qeyd: Şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işləyə bilmir. Ona görə ki, *idi* köməkçi sözü hekayət, *imiş* isə rəvayət bildirdiyi halda, şühudi keçmiş zaman isə şahidlik məzmunadadır. Bu mənada hekayət və rəvayət məzmunu şahidliklə uyğun gələ bilmir.

Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmiş zaman *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işləyə bilər. Məsələn: *yazmış idi, gəlmiş imiş* və s.

Nəqli keçmiş zaman. Nəqli keçmiş zamanla bağlı türkologiyada müxtəlif fikirlər olmuşdur. A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, M.Hüseynzadə bu zamanla bağlı öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər¹. Nəqli keçmiş zamanla bağlı olan izahların böyük əksəriyyəti tam izah kimi qəbul oluna bilməz. A.Axundov haqlı olaraq qeyd edir ki, nəqli keçmiş zamanda işin icra prosesində danışanın iştirak edib-etməməsi əsas məsələ deyildir. Əsas məsələ odur ki, "nəqli keçmiş keçmişdə icra olunmuş bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirir"².

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu zaman işin icrasının uzaq və yaxında olduğuna görə deyil, şahid tərəfin iştirakına görə belə

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s. 56-58

² Yenə orada. s.59

adlanır. Nəqli keçmiş zamanda icra olunmuş iş nəql olunur. Bu zamanla bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1) Nəqli keçmiş zaman $-miş^4$, $-ib^4$ şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn: *oxumuşam*, *gəlibsən* və s. Deməli, nəqli keçmiş Azərbaycan dilində iki yolla əmələ gəlir.

2) $-miş^4$ şəkilçili nəqli keçmiş zaman şəxslər üzrə dəyişərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir:

Tək	Cəm
I. - am^2	- iq^4
II. - san^2	- $sınız^4$
III. - dir^4	- $lar^2 // -dırlar^4$

$-ib^4$ şəkilçili nəqli keçmiş zaman isə aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir:

Tək	Cəm
I. -	-
II. - san^2	- $sınız^4$
III. - dir^4	- $lar^2 // -dırlar^4$

Bu şəkilçi ilə düzələn nəqli keçmişin I şəxsin tək və cəmində olmamasının səbəbi vardır. Belə ki, $-miş^4$ şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zaman dilimizin inkişafının sonrakı dövrlərində daha çox işlənmişdir. Dilimizin tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, $-ib^4$ şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi tarixən mövcud olmuşdur¹. Məs.:

Düşməzəm könlünə zira *olubəm* eylə zəif
Təhqiq *edübəm* işim xətdir

(XVI əsr, Füzuli);

O günəş arizə heyran olalı *zar olubam*,
Əqlü huşum dağılıb surəti *divar olubam*,

(XIX əsr, Nəbati)

Deməli, $-ib^4$ şəkilçisi tarixən nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənsə də, get-gedə bu funksiyası dildə zəifləmişdir və feili bağlama şəkilçisinə çevrilmişdir. Müasir dilimizdə bu şəkilçi II, III şəxslərdə işlənərkəndir.

3) Bəzən $-miş^4$ şəkilçili nəqli keçmiş zamanın məzmununda şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Məsələn: Mən sizə *gəlmişəm*. *Arıqlamışdı*, *rəngi solmuşdu*, *qəddi əyilmişdi*, *dərdin ağırlığından ürəyi şişmişdi* (Q.İlkin). Biz dördümüzün də adını bu kağıza yazıb hörgünün bünövrəsinə *qoymuşuq* (İ.Əfəndiyev). Tiflisdə *görmüşəm*, *yaxın olmuşam*, *Tapılmaz elə bir ağıllı adam* (Ə.Kərim).

4) Nəqli keçmiş zamanda olan söz inkar şəkilçisini qəbul edir və özündən sonra *deyil* sözünün işlənməsini tələb edir. Bu zaman nəqli keçmiş zaman təsdiq bildirir. Məsələn, Mən özüm də bu nöqsanı az-çox *hiss etməmiş deyiləm*. Bu cümlənin məzmunu belədir: *Mən özüm də bu nöqsanı az-çox hiss etməmişəm*.

5) Nəqli keçmiş zamanda olan əksər cümlələrin məzmununda işin icrası nəql olunma yolu ilə xəbər verilir. Məsələn: Biz özgənin ocağına gəlib qazan *asmamışuq*; İyirminci ildə Nərimanovun mandatıyan *gəlmişik* biz bu rayona, yerli camaatla, Qılınc Qurbanla çiyin-çiyinə vuruşub hökumət *qurmuşuq* (İ.Hüseynov).

6) $-miş^4$ nəqli keçmiş zaman şəkilçisində \mathfrak{S} samiti bəzən ixtisar olunur. Müqayisə edək: *gəlmişən* – *gəlmisən*.

Ölsən, başdaşına bu söz yazılsın: “Məni *görməmişən*, *görməmişən* sən!” (N.Kəsəmənli). Yaxşı istəyibsən, yaman *tapmışan*, Günəş axtarıbsan, duman *tapmışan*, Həqiqət gəzibsən, yalan *tapmışan*, Məni *görməmişən*, *görməmişən* sən (N.Kəsəmənli).

¹ Ağamusa Axundov. Adı göstərilən əsər. s.60

İzini ömrümə düzüb *keçmişən*, keçdiyin yollardan bezib *keçmişən*, Yanımdan qanqalı üzüb *keçmişən*, Məni görməmişən, *görməmişən* sən (N.Kəsəmənli).

Bu hal dildə olan morfoloji sıxılma prosesidir. Tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə dildə baş verən bir prosesdir. Nəqli keçmiş zamanda ş samitinin ixtisarı II şəxsin tək və cəmində danışığ dilində, eləcə də bəzi hallarda ədəbi dildə özünü göstərir. Bu barədə A.Axundov yazır: “Bizcə, bu fonetik hadisənin səbəbi yalnız birincinin iki fokuslu, ikincinin bir fokuslu olması ilə fərqlənən bu samitlərin yan-yana işlənməsinin tələffüz üçün çətinlik törətməsi ilə əlaqədardır və bu hadisə heç bir etimoloji əsasa malik deyildir”¹.

7) *-miş⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zaman *imiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş *-miş* variantı ilə omonimləşir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır:

a) *-miş⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisi feil kökünə artırıldığı halda *imiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş *-miş* variantı isə zaman şəkilçisindən sonra qoşulur. Məsələn: *gəlmişəm* (zaman şəkilçisi), *gəlir imiş* (imiş köməkçi söz) və s.

b) *-miş⁴* şəkilçisi zaman şəkilçisi kimi işləndikdə işin icrasının nəql olduğunu bildirir. *İmiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş *-miş* variantı isə feil formalarının rəvayətini yaradır. Məsələn: *gələsi imiş* və s.

8) müasir dilimizdə nəqli keçmiş zamanın morfoloji göstəricilərindən biri də *-ib⁴* şəkilçisidir. Bu şəkilçi *-miş⁴* şəkilçisinə nisbətən qeyri-məhsuldardır. Lakin *-ib⁴* şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn: *salıblar*, *gəliblər*, *aparıbsan*, *veribsən* və s.

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1961, s.59

Arzuları, məqsədləri *olub*, qarğa kimi üç yüz il qarıldamaqdansa, Şahin *olub* on il yaşamaq *istəyiblər* (Q.İlkin); *Soyuyub* ocağın, *sönüb* çırağın, Ayrılıq anında *dayanıb* zaman, *Üzüşüb* hər yerdən əlim, ayağım, Könül boşluğunun ağırlığından (B.Vahabzadə); Bir də ayılıb gördü ki, yaşı *ötüb*, vaxtı *keçibdir* (Ə.Vəliyev). Mənəmi *veribsən* sənsiz küçəni? Alıb *aparıbsan* sirlə gecəmi, Yalançı yuxular *aldadıb* səni, Məni görməmişən, *görməmişən* sən (N.Kəsəmənli).

Qeyd: Bir çox dilçilik əsərlərində feilin bitməmiş davamlı, qəti, qeyri-qəti gələcək zamanlarından da bəhs olunur. Lakin feilin bu zamanları keçmiş zamana aiddir. Misallara diqqət edək: *yazar idi*, *yazar imiş* (qeyri-qəti gələcək keçmiş); *yazır idi*, *yazır imiş* (bitməmiş keçmiş zaman); *yazacaq idi*, *yazacaq imiş* (qəti gələcək keçmiş zaman); *yazmaqda idi*, *yazmaqda imiş* (davamlı keçmiş zaman).

İndiki zaman. *İndiki zaman hal-hazırkı dövrdə icra olunan işin zamanı ilə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.* İndiki zaman haqqında olan izahlar ümumi izahlar kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, indiki zaman icrası başlanmış, ancaq hələ sona çatmamış iş, hal, hərəkəti bildirməsi. Bundan başqa, indiki zamanda danışılan vaxtla iş, hal, hərəkətin baş verdiyi vaxtın üst-üstə düşməsi. Yaxud danışılan vaxtda iş, hal, hərəkətin davam etməsi və s.

A.Axundov indiki zamanın izahında ümumi-nəzəri cəhətləri qeyd etməyi vacib bilir. Bu mənada o, V.V.Vinoqradovun və N.S.Pospelovun indiki zaman haqqında fikirlərini əsas götürür. Qeyd edir ki, onların indiki zaman haqqındakı fikirləri indiki zamanın ümumi-nəzəri izahı və onun vəzifələrini aydınlaşdır-

maqda mühüm rol oynayır¹. Məsələn, V.V.Vinoqradovun fikri belədir: “İndiki zaman formasında zamandan kənarlığın obyektiv mənası indiki zamanın subyektiv mənası ilə dialektikcəsinə birləşir”. N.S.Pospelov isə yazır: “Konkret məzmunundan təcrid edilmiş indiki zaman mənası hərəkətin gerçəklikdə realizə olunmasını maksimal dərəcədə həyata keçirir, yəni xəbər formasının mənasını tamamilə ifadə edir”.

A.Axundova görə, indiki zamanın əsas vəzifəsi isə onun konkret qrammatik cəhəti ilə bağlıdır. Belə ki, o, qrammatik cəhətdən “obyektiv indiki zamanı xeyli konkretləşdirir, xüsusi məna çalarlıqlarına malik olan bir sıra müxtəlif indiki zamanlar yaradır”². Məsələn, ingilis dilində indiki zamanın dörd növü, ərəb dilində iki növü, oyrot dilində üç növü, Azərbaycan dilinin Quba dialektində iki növü və s.³. Lakin bunların hamısı indiki zamanın növlərini indiki zaman çərçivəsindən çıxara bilmir.

Müasir Azərbaycan dilində indiki zamanın yalnız bir qrammatik növü var.

İndiki zaman şəkilçisinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Həmin fikirləri A.Axundov ümumiləşdirmiş və bir sistemə salmışdır⁴. Məsələn, F.Meninsi indiki zaman şəkilçisinin “yürümək”, K.Foy “yerimək” feilindən yarandığı fikrini irəli sürmüşdür. F.E.Korş -*ır*⁴ indiki zaman şəkilçisinin -*yor* (türk dilində) şəkilçisindən bu şəkilçinin isə “yatır” sözündən törədiyini söyləmişdir. N.İ.İlminski ehtimal edir ki, -*yur*, -*yor* indiki zaman şəkilçiləri (türk dilində) xəbərlik şəkilçisi olan “-*dur*” şəkilçisindən törəmişdir. Bu fikir V.Banq tərəfindən inkişaf etdirilmişdir və

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s. 69

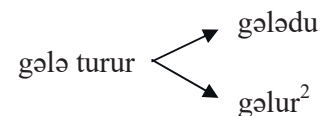
² Yenə orada. s.69

³ Yenə orada. s.69

⁴ Yenə orada. s. 70

belə güman olunmuşdur ki, “*kala-dur*”, “*kele-dur*” tipli formalar sonralar “*kala - yur*”, “*kele-yur*” formasına keçmişdir.

A.Axundov indiki zaman şəkilçisinin mənşəyi barədə M.Ş.Şirəliyevin fikrini haqlı olaraq daha məqbul sayır. O yazır: “...Şirəliyev göstərir ki, indiki zaman şəkilçisi indiki zamanın qədim forması olan -*a*, -*ə*+*tururdan* əmələ gəlmişdir”¹. A.Axundov M.Şirəliyevin belə bir fikrini olduğu kimi təqdim edir: “Müəyyən zamandan sonra *turur* köməkçi feili öz müstəqilliyini itirərək iki şəkilçiyə ayrılmışdır: 1) *tur-dur*; 2) *ur*. Buradan da indiki zamanın *gələdü*, *gəlir* şəkilləri meydana çıxmışdır:

İndiki zamanla bağlı xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. İndiki zamanın morfoloji göstəricisi -*ır*⁴ şəkilçisidir. Məsələn: *gəlir*, *gedir*, *yazır*, *oxuyur*, *bilir* və s. Bu şəkilçi türk dilində -*yor*, digər türk dillərində isə əsasən -*a*, -*ə* şəklində işlənir.

Bu şəkilçi saitlə bitən feil köklərinə qoşulduqda kök ilə şəkilçi arasına “*y*” samiti əlavə olunur.

Ulduzlar havanın bağırını *dəlir*, Qayalı dağlardan duman *yüksəlir*, Xəyalım gecəni salama *gəlir*, çapırdır atını birbaşa dünya (S.Vurğun).

2. İndiki zaman şəxslər üzrə dəyişir və aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.72

² Yenə orada. s.72-73

Tək	Cəm
<i>I. -am²</i>	<i>-iq⁴</i>
<i>II. -san²</i>	<i>-sunuz⁴</i>
<i>III. –</i>	<i>-lar²</i>

Məs.: *toplayıram, atırıq, yaradırsınız, gedirlər* və s.

3. İndiki zamanda icra olunmuş hər hansı bir işlə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt üst-üstə düşür. Məsələn: *top atılır, saat işləyir* və s.

Nəğmə canlı həyat kimi bir şeydir. O *yaşayır*, nəfəs alır, öz kədəri ilə başqalarını *qüssələndirir*, gözdən yaş axıdıb, ürəyi döyünməyə *məcbur edir* (Ə.Babayeva).

4. İş, hal və hərəkətin icrası ilə məlumat verilən işin icrası üst-üstə düşməklə yanaşı, ümumi əlamətlər qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: *dil əsir, dodaq əsir, baş əsir* və s.

Qardaşım neyləsin, mən qızılığım ilə ölmüşə *baxa bilmirəm*. Gözü *qayır-qayır qaynayır*. Bəxtəvərin qızının sümükləri *şirt-şirt şirtlayır*. Batmış elə bil qaraçı gözəlidir, qaş-gözü adamı *yandırır*, beli də ki, üzükdən keçər. Özü də deyəsən qağamdan *kəsir* (İ.Şıxlı).

5. İndiki zamanda icra olunan bəzi iş, hal və hərəkət təkcə indiki zamanı deyil, həm də bütün zamanları əhatə edir. Məsələn: Aylar, illər *ötür*, ağaclar kölgə salır, kür çayı *axır*; Bir də görürsən ki, açılan *solur*, Düşünən bir beyin bir torpaq *olur*, Bir yandan *boşalır*, bir yandan *dolur*, Sırrını *verməyir* sirdaşa dünya (S.Vurğun) və s.

6. İndiki zamanda icra olunan iş, hal və hərəkət subyektə aid olur. Məsələn: mən idmanı *sevirəm*.

7. İndiki zamanda icra olunan iş təbiətə də aid ola bilər. Məsələn: təbiət *ağlayır*, təbiət *gülür*. Bu daha çox insana məxsus xüsusiyyət təbiət üzərinə köçürülərkən baş verir.

8. İndiki zamanda üslubu cəhətlər də vardır. Belə ki, keçmişdə icra olunmuş işi daha qabarıq şəkildə vermək üçün indiki zaman keçmiş zaman yerində işlənir. Məsələn: Onun üzü mənə *tanış gəlir*. Mən onu uşaqlıqdan *tanıyıram*. Yenə də onu *istəyirəm*.

9. İndiki zamanda inkarda işləndikdə bəzən inkar şəkilçisindəki sait düşür. Məs.: *yazmayır–yazmır, oxumayır–oxumur* və s.

Mühasirə başlananda “zənginlər məhəlləsi” hələ dəqiq bir şey *bilmirdi* (Ə.Cəfərzadə). Amma o *bilmir* ki, *bilmir* ki, qəti, onun səadəti yanında durub (Ə.Kərim). Mən kiminlə vuruşuram heç *bilmirəm*, Yıxılıram *əyilmirəm* (B.Vahabzadə).

Qeyd: İndiki zaman şəkilçisi *-ır^d* omonim şəkilçidir.

Gələcək zaman. Gələcək zaman iş, hal və hərəkətin danışılan vaxtdan sonra icra olunacağını bildirir. Bu zaman hələ icra olunmamış iş, hal və hərəkəti ifadə edir. Ona görə də keçmiş və indiki zamanla müqayisədə gələcək zaman dildə az işlənir.

Gələcək zaman işin icrasının qəti və qeyri-qətiliyinə görə iki yerə ayrılır: *qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman*.

Dünyanın müxtəlif dillərində gələcək zamanın formaları müxtəlifdir. Məsələn, ingilis dilində gələcək zamanın beş forması, qazax dilində üç forması vardır¹.

Qəti gələcək zaman. Gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacaq işin vaxtı ilə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt arasındakı zamanı əhatə edir. Feilin bu zamanında işin icrası gələcəkdə qəti şəkildə yerinə yetirilir. Məsələn: *gələcək, deyəcək, görəcək* və s. Qəti gələcək zamanla bağlı xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.87-89.

1. Bu zaman *-acaq*² şəkilçisi ilə düzəlir: *alacaq, xidmət edəcək, müəllim olacaq, atılacaq, qayıdacaq, güləcək, düşünəcək* və s.

Qəti gələcək zamanın şəkilçisi zaman bildirməklə yanaşı, feili sifət və feildən isim düzəltmək vəzifəsində də çıxış edə bilər. Həm də bu zamanın şəkilçisi zaman şəkilçisi kimi XVIII əsrə qədər məhsuldar olmamışdır. Bunu XVIII əsrə qədərki yazılı mənbələr də təsdiq edir¹. XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti kimi “*isər*” şəkilçisindən istifadə olunmuşdur². Qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti *-acaq*² şəkilçisinin mənşəyi barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, V.Banq bu şəkilçinin iki hissədən ibarət olduğunu söyləyir: *-a+-jak//-canq//-can*. Burada *-a* feili bağlama, *-jak//-canq//-can* isə feili və ismi adlar əmələ gətirən şəkiçi kimi izah olunmuşdur³. J.Denin fikrincə, bu şəkilçi *-a+jak* hissələrindən ibarətdir. Bunlardan *jak* hissəsi “*çağ*” sözü ilə müqayisə olunmuş, qarşılaşdırılmışdır⁴. B.Atalay da “*jak*” şəkilçisinin “*çağ*” sözündən əmələ gəldiyini qeyd etmişdir⁵. Qəti gələcək zamanın şəkilçisinin mənşəyini zaman bildirən “*çağ*” sözü ilə (axşam çağı, səhər çağı) bağlayanlardan biri də Z.Tağızadə olmuşdur⁶. Ancaq A.Axundov bu fikirlərin hər birini mülahizə kimi qəbul edir. O qeyd edir ki, qəti gələcək zaman şəkilçisi indi bəzi şivələrimizdə (Yardımlı şivələrində) qalmış *-ey//-yey* şəkilçilərindən əmələ gəlmişdir⁷. Bu şəkilçi öz növbəsində feilin iltizam forma-

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.86

² Yenə orada. s.86

³ Yenə orada. s.91

⁴ Yenə orada. s.91

⁵ Yenə orada. s.91

⁶ Yenə orada. s.92

⁷ Yenə orada. s.92

sının şəkilçisidir¹. “Belə ki, feilin iltizam forması vaxtilə qəti gələcək zaman mənasını da ifadə etmiş, sonralar diferensiasiya getmiş və *-a//-ə > -ey//-yey* şəkilçiləri *-acaq, -əcək* şəklində qəti formalaşmışdır”². A.Axundov XV əsrə aid olan “Yusif və Züleyxa” adlı bir poemadan nümunələr gətirərək sübut edir ki, *-a//-ə* şəkilçisi *-acaq//-əcək* şəkilçisinin (zaman şəkilçisinin) mənasındadır: *gələ-gələcək, dammaya-dammayacaq, gəzələr-gəzəcəklər, bitməyə-bitməyəcək, bibar ola-bibar olacaq, həmvar ola-həmvar olacaq, torpaq ola-torpaq olacaq və s*³. Deyilən fikri təsdiq etmək üçün “Yusif və Züleyxa” poemasından bir parçaya diqqət edək:

Yusif aydır: –söylə, şah bilsin özü,
Yeddi il bolluq olur yer yüzü,
Bolluq olur yeddi il əvvəl bekam,
Yeddi ildən son *gələ* aclıq tamam
Yeddi il su *dammaya* göydən yerə,
Su üçün *gəzələr* yerdən-yerə.
Yer üzündə səbzə yarpaq *bitməyə*,
Xalq acından *zindəganlıq etməyə*.
Həm ağaclar cümləsi *bibar ola*.
Quruyub *qalxa*, qamu həmvar ola...
Göy çəmənlər cümləsi *torpaq ola*,
Yeddi il bu dünya *bibar bağ ola*⁴...

A.Axundov belə hesab edir ki, *-a//-ə* səsləri bu şeirdə uzun tələffüz edilmişdir. Uzun tələffüzlə bağlı olaraq *-a//-ə* səsləri türkmən dilində özündən sonra “*y*” yarım saitini qəbul edir: *qız-*

¹ Ağamusa Axundov. Adı göstərilən əsər. s.92

² Yenə orada. s.92

³ Yenə orada. s.93

⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1943, s.182-183

qıyız¹. Onun fikrincə, yerli şivələrdə olan *-ey//-ay//-əy* çox güman ki, bununla əlaqədardır². A.Axundov *-acaq//-əcək* şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı belə bir ümumiləşdirici fikir söyləyir: “Deməli, *-a,-ə* şəkilçisi eyni zamanda *-ey//-əy* şəkilçiləri olmuşdur. (y) səsinin (c) və (j) səslərinə çevrilməsi isə türk dilləri üçün (azərb. yorğan, qırğız. corğan, qazax.yorğan və s.) xarakterdir. Beləliklə, *-a,-ə>-ay-əy>-ac-əc* olur. Sonuncular bir çox Azərbaycan şivələrində çox geniş yayılmışdır: *alacam, gələcəm* və s.

Ədəbi dil forması olan *-acaq, -əcək* şəkilçilərinin sonrakı inkişafı belə getmişdir: *-ac,-əc* üzərinə feili sifət əmələ gətirən *-aq,-ək* şəkilçiləri artırılmış və *-acaq...* formal feili sifət əmələ gəlmiş (müqayisə edin: qorx+aq; türk+ək) və həmin feili sifət qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir. Bizcə, Azərbaycan dilində “*acaq*”... şəkilçisinin təşəkkülü belə olmuşdur³.

2. Qəti gələcək zaman şəxslər üzrə dəyişərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>I. -am²</i>	<i>-ıq⁴</i>
<i>II. -san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
<i>III. –</i>	<i>-lar²</i>

Qeyd: *-acaq²* şəkilçisi saitlə başlanan şəxs şəkilçisini qəbul edərkən müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, *-acaq* şəkilçisindəki “q” samiti “ğ”-ya, *-əcək* şəkilçisindəki “k” samiti “y”-ya keçir.

3. Qəti gələcək zaman gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacaq ardıcıl iş, hal və hərəkəti bildirir: *Ölməyəcək, sağ qalacaq, böyüyəcək, sənin xidmətində dayanacaq*. Mən bu uşaqları *oxudacağam*. Onların da hərəsi beş uşaq *oxudacaq*. Belə-belə hamı *savadlanacaq, nadanlıq aradan qalxacaq*.

4. Qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icra olunacağına kinayə, istehza münasibətlərini bildirir. Məsələn: Sən elə bilirdin ki, mən vəzifəyə keçəndən sonra qarımızda “Pobeda” maşın *dayanacaq*, dayələr, qulluqçular *xidmətimizdə dayanacaq*?

5. Qəti gələcək zamanda icra olunacaq iş feilin əmr şəklilə sinonim ola bilər. Yəni üslubla bağlı olaraq qəti gələcək zaman feilin əmr şəkliləni əvəz edir. Məsələn: Siz sağalmayana qədər heç yerə *getməyəcəksiniz*. Yəni cümlə belə bir məzmunadadır: Siz sağalmayana qədər heç yerə *getməyin*; Düz üç dəfə Kübra xanım məni Mirzə müəllimin adından çağırır dedi ki, “Hazırlaş, Moskvaya dekadaya *gedəcəksən*”. Yəni cümlə belə bir məzmunadadır: Düz üç dəfə Kübra xanım məni Mirzə müəllimin adından çağırır dedi ki, “Hazırlaş, Moskvaya dekadaya *get*”.

6. Qəti gələcək zamanın inkarında olan feil indiki zamanın inkarını bildirir. Məs.: Bu saat qayıt get evinə! –*Qayıtmayacağam, getməyəcəyəm!* (yəni, qayıtmıram, getmirəm!).

7. Cümlədə bir neçə qəti gələcək zaman iştirak etdikdə onların bəzilərindəki şəxs şəkilçiləri ixtisar oluna bilər. Məsələn: O, ailəsinə *qayıdacaq*, övladlarını *görəcəkdir*, onlara *xidmət göstərəcəkdir*. Bunu bilmədim ki, mən bilməsəydim, nəyi *uduzacaq, itirəcəkdir*; Geri çəkilənlərə hara getməli olacaqlarını *göstərəcəkdir*. Kimini *dayandıracaq*, kiminə *əmr edəcəkdir*, onları ürəklərindən olmayan tərəflərə *yollayacaqlar*. Şahinin, Nərimanın ətrafına əkdiiyimiz ağaclar *böyüyəcəkdir, boy atacaq*, onların qəbrinə *kölgə salacaq*. Bədbəxt günlərimiz *uzaqlaşacaq*, yaxşı günlərimiz *yaxınlaşacaq*, əslimiz, nəslimiz *diriləcəkdir*, Şahinimizi,

¹ A.Axundov. Adı göstərilən əsər. s.93

² Yəni orada. s.93

³ Yəni orada. s.93

Nərimanımızı *yaşadacaqdır*. İndi Mahru *içəri girəcək*, məni görə kimi öz sevgilisinin ölümünü *xatırlayacaq* və onun qatiline acı kəlmələrlə *hücuma başlayacaqdır*.

8. Bəzən qəti gələcək zaman şəkilçisi II şəxsin təkində və cəmində işləndikdə assimilyasiyaya uğrayır. Məs.: *gələcəksən–gələssən, gələcəksiniz–gələssiniz, görüşəcəksən–gürüşəssən, görüşəcəksiniz–gürüşəssiniz və s.*

Qeyd: Qəti gələcək zaman şəkilçisi *-acaq*² omonim şəkilçidir.

Qeyri-qəti gələcək zaman

Gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq zamanı bildirir. *Bu zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq işin zamanı ilə indi həmin iş barəsində məlumat verilən zamanı əhatə edir.* Qeyri-qəti gələcək zamanın mənasında iki mühüm cəhət özünü göstərir. Birincisi, iş, hal, hərəkətin icrasının qəti olmadığı, ikincisi, bütün zamanlara aid olan iş, hal, hərəkətin bildirilməsi. Qeyri-qəti gələcək zamana məxsus xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Qeyri-qəti gələcək zaman *-ar*² şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: *danışar, gələr, deyər* və s.

Apardı tatar məni, *Qul edər, satar* məni, Yarım vəfalı olsa, *Axtarar, tapar* məni.

Qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji əlamətinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, A.Axundov F.E.Korşun bu şəkilçinin mənşəyini monqol dilində feili bağlama əmələ gətirən *-run, -rün* şəkilçiləri ilə əlaqələndirdiyini qeyd edir¹. Həm də onu qeyd edir ki, A.N.Kononovun ehtimalına görə,

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.99

qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi indi bəzi əvəzlilərdə özünü göstərən *-gar//ger<-garu//geru* şəkilçilərindən yaranmışdır və assimilyasiya nəticəsində *yaz+gaz>yazzar>yazar* formasına düşmüşdür¹. Bundan başqa, A.Axundov qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji əlamətinin mənşəyini feili sifət şəkilçisi ilə bağlayan H.K.Dmitriyevin fikrini də nəzərdən keçirir və onun mövqeyinə haqq qazandırır². O yazır: “Bunu Azərbaycan dili materialları da təsdiq etməkdədir. Belə ki, *-ar, -ər*, xüsusən onların inkarı olan *-maz, -məz* formalı feili sifətlər Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır”³.

2. Qeyri-qəti gələcək zaman şəxslər üzrə dəyişərək aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I. - <i>am</i> ²	- <i>ıq</i> ⁴
II. - <i>san</i> ²	- <i>sınız</i> ⁴
III. –	- <i>lar</i> ²

Məs.: *qaçaram, sanarsan, çevirərik, çıxarsınız* və s.

Özgəni dinləsən kökdən *düşərsən*, sən özün özünə *özgələrsən* (B.Vahabzadə).

3. Qeyri-qəti gələcək zaman təkcə qeyri-qəti gələcək zamanı deyil, keçmiş və indiki zamanları da əhatə edir. Buna daha çox atalar sözlərində rast gəlinir. Məsələn: Dəmiri nəm çürüdər, igidi qəm *çürüdər*; Soruşan dağlar *aşar*, soruşmayan düzdə *qalar*; Arvadı əri *saxlar*, pendiri dəri *saxlar*; Bir nal bir atı *saxlar*, bir ər bir evi *saxlar*, bir igid bir eli *saxlar*; Cücəni payızda *sayarlar* və s.

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.100

² Yenə orada. s.100

³ Yenə orada. s.100

Qeyri-qəti gələcək zamanın digər zamanları əhatə etməsi təsadüfi olmamışdır. Bu zamanın morfoloji əlaməti dilimizin əvvəlki inkişaf mərhələlərində həm indiki, həm də gələcək zamanı bildirmişdir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın keçmiş və indiki zamanları əhatə etməsində iki cəhət diqqəti cəlb edir. İş, hal, hərəkətin bütün zamanlara aid olması və iş, hal, hərəkətin qeyri-qəti şəkildə gələcəkdə icrası.

4. Qeyri-qəti gələcək zaman bəzən assimilyasiya hadisəsinə uğrayır. Məsələn: *gələrəm–gəlləm, alaram–allam, itirərəm–itirəm* və s.

Onsuz mənim adım yetim, şöhrətim yetim, Bir bulağa gedən yolu xiyaban *sannam*; Mən yetəndə taleyimin son döngəsinə, Sənə *verrəm* bu dünyanı günəşli, aylı; Birdən təbəssümün aldadar səni, Ehtiram naminə üzünə *gülləm*; Mənə balta qıcıyandan dərs alınca, Baltan *ollam*, qolun *ollam*, Yaşat məni (M.Araz); Bir qalada donan suya *əyilləm*, İnnən belə o gözlərə baxmaram (M.Araz); Daha mənimçün də vərmiş olub ki, Düzəlsə, elə bil nəyə *itirəm* (F.Məmmədli); Dargözlər pıçıldar, –yetim “düzəlib”. Gör neçə gözdən mən həsəd *itirəm* (F.Məmmədli); Hər şeyin şitini çıxara *billik*, Duz olmayan yerdə (F.Məmmədli).

5. Qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq ardıcıl işləri bildirir. Məsələn: *Ölmərəm, sağ qalaram, xidmətində dayanaram* və s.

6. Qeyri-qəti gələcək təsdiqdə olduğu kimi inkarda da işlənir. Bu zaman inkar şəkilsində (*-ma²*) sait düşür. Həm də qeyri-qəti gələcəklə inkar şəkilsisi II, III şəxslərin tək və cəmində *-maz²* şəklində düşür. Məs.: sən *gəlməzsən*, o *gəlməz*, siz *gəlməzsiniz*, onlar *gəlməzlər*.

Hər yara sağalıb unudular da, *Sağalmaz* yarası ilk məhəbbətin.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında ikinci və üçüncü şəxslərdə “r” səsinin “z” səsinə çevrilməsi bu səslərin bir-birini əvəz etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *gör-göz, görsət-göstər*. Burada “r” səsinin “z” səsinə əvəz etməsi onu deməyə əsas verir ki, “r” səsi “z” səmindən daha qədimdir. Həm də bir sıra şivələrimizdə, o cümlədən Sabirabad şivələrində qeyri-qəti gələcək zaman “r” ünsürünü ikinci şəxsə də mühafizə edir: *almarsan* (almazsan mənasında). Məsələnin bu cür izahı ilə bağlı (yəni “r”-nin “z”-dən qədim olması ilə bağlı) qəti fikir söyləməyin çətinliyi ilə bağlı A.Axundov yazır: “...ilk baxışda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, “r” forması daha qədimdir və “r”-in ikinci və üçüncü şəxslərdə “z”-yə çevrilməsi nisbətən yeni hadisədir. Lakin dilimizin tarixi materiallarına müraciət etdikdə bu nəticənin tamamilə əksini görürük. Belə ki, dilimizin inkişafının əvvəlki dövrlərində “r” səsi “z” ilə nəinki ikinci və üçüncü şəxslərdə, hətta birinci şəxsə də əvəz olunmuşdur. Məsələn:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana *sığmazam*.

Gövhəri laməkan mənəm, dövrü-məkana *sığmazam*.

(XIV əsr, Nəsimi)

Öylə sərməstəm ki, *bilməzəm* mey nədir, mina nədir,

(XVI əsr, Füzuli)

Bu vəziyyət məsələnin düzgün izahını xeyli çətinləşdirir. Belə ki, hələlik “r” və “z” ünsürlərindən hansının daha qədim olması haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir¹.

Biz bilirik ki, qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada dəyişir:

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.100-101

TəkI şəxsdə *görmərəm*II şəxsdə *görməzsən*III şəxsdə *görməz***Cəm**I şəxsdə *görmərik*II şəxsdə *görməzsünüz*III şəxsdə *görməzlər*

Bəzən şeir dilində bu norma pozulur, *açılmaz* əvəzinə *açılmayar*, *gəlməz* əvəzinə *gəlməyər* və s. işlənir. Bu mənada A.Axundov S.Vurğunun bu misralarını misal gətirir: Dəniz kimi *bulannam mən. Açılmayar* qaş-qabağım, Ağır aylar, illər kimi... A.Axundovun fikrincə, bu vəziyyət qrammatik cəhətdən nöqsanlı olmaqla bərabər, şeir dilimizdə bir fakt kimi işlənir¹.

7. Qeyri-qəti gələcək zaman üslubla bağlı olaraq aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərini daşıyır:

a) qeyri-qəti gələcək zaman keçmişdə icra olunmuş işin məzmununa uyğun gəlir və keçmiş zamanı əvəz edir. Məsələn: Bir gün ova *çıxar*, onda qarğadan at *səksənər*, tərhanlar havaya *qalxar*, kişinin ayağı üzəngidə *qalar*. Yəni cümlənin məzmunu belədir: Bir gün ova *çıxdı*, onda qarğadan at *səksəndi*, tərhanlar havaya *qalxdı*, kişinin ayağı üzəngidə *qaldı*.

b) qeyri-qəti gələcək zaman indiki zaman yerində işlənir. Məsələn: İspaniyanın xəbərləri ürəyimi *dələr* yenə, Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər *mələr* yenə. Bu cümlə belə bir məzmundadır: İspaniyanın xəbərləri ürəyimi *dəlidir* yenə, Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər *mələyir* yenə.

Qeyd: Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi *-ar²* omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir. Bundan başqa, feili sifətlər əmələ gətirir: *axar su*, *yanar ürək* və s. *-ar²* şəkilçisinin inkarı olan *-maz²* feili sifət yaradır: *ölməz insan*, *sarsılmaz iradə*, *eşidilməz səs*, *solmaz çiçək* və s. *-ar²* şəkilçisi və onun

inkarı *-maz²* feildən insan adı bildirən xüsusi isimlər əmələ gətirir: *Anar*, *Yanar*, *Gülər*, *Solmaz*, *Qorxmaz*, *Dönməz* və s.

-ar² şəkilçisi az da olsa, adlıq halda olan feili isim və yerlik halda olan isim əmələ gətirir. Məsələn: Onlar suyun *axarı* ilə gedib gün batan vaxtı böyük bir hasarın yanına gəlib çıxdılar. (Nağıllardan)

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:

Uçarda turadır, *qaçarda* ceyran. (S.Vurğun)

¹ Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1961, s.129.

FEİLİN TƏRZ KATEQORİYASI

Tərz kateqoriyası ilə bağlı mövcud fikirlər. Türkologiyada feilin tərzləri haqqında söylənmiş fikirləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. N.K.Dmitriyev, A.N.Baskakov, İ.A.Batmanov və başqaları tərz kateqoriyası altında iş, hal, hərəkətin təkrar olunması, sürəkliliyi, davamlılığı, hərəkətin müxtəlif istiqamətləri və s. kimi mənaları izah etmişlər.

2. Ş.Xarisov, Ş.Şaripov, B.M.Yunusaliyev, A.A.Borovkov və başqalarının fikrincə, tərz kateqoriyası iş, hal və hərəkətin bitməməsi və başlanmasını bildirir. Deməli, onlar feilin tərzində feilin zamanının da olduğunu qeyd edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyasından ilk dəfə olaraq M.Xəlifəzadə bəhs etmişdir.¹ M.Xəlifəzadə yazır ki, feildə hal və hərəkətin icra vəziyyətini bildirən cəhətlərə feilin tərzləri deyilir. Onun fikrincə, feilin tərzləri aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Övzasız (təzsisiz) feillər: bütün sadə və düzəltmə feillər bura daxildir.

2. İqtidar feilləri. Məs.: *oxuya bilmək, qaça bilmək, dura bilmək, yaza bilmək* və s.

3. Qərarlı feillər. Məs.: *baxa-baxa qalmaq, gəzə-gəzə durmaq* və s.

4. Davamlı feillər. Məs.: *yazmaqda olmaq, işləməkdə olmaq* və s.

5. Bitmiş feillər. Məs.: *yazmış olmaq, oxumuş olmaq* və s.

6. Niyyyətli feillər. Məs.: *gedəsi olmaq, gəzəyən olmaq* və s.

7. Gərəkli feillər. Məs.: *yazmalı olmaq, yazasız olmaq* və s.

¹ M.Xəlifəzadə. Azərbaycan dilində feili əsaslar. Nam.dis., Bakı, 1946

M.Xəlifəzadə tərz kateqoriyasını düzgün müəyyənləşdir-məmişdir. O, əslində tərz kateqoriyası ilə feilin zamanlarını və formalarını qarışdırmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində tərz kateqoriyasına münasibət vahid şəkildə olmamışdır. Bəzi dilçilər (məs.: M.Hüseynzadə) bu kateqoriyanın heç adını da çəkməmişdir.¹ Belə bir kateqoriyanın Azərbaycan dilçiliyində mövcud olub-olmamasından bəhs etməmişdir. Bu cür mövqe morfolojiyaya dair yazılmış bəzi kitablarda da özünü göstərir.² Morfolojiyaya dair yazılmış kitabların bəzilərində isə tərz kateqoriyasının Azərbaycan dilində mövcud olduğu etiraf olunmuşdur.³ Feilin tərzləri, feilin tərz kateqoriyası ifadələri işlənmiş, feilin tərzlərinin analitik üsulla ifadə olunduğu söylənmişdir. Ancaq yenə də tərz kateqoriyasından deyil, onun ifadə vasitələrindən bəhs olunmuşdur. Əslində isə bu kateqoriya dilimizdə qrammatik-morfoloji kateqoriya kimi formalaşmışdır. Ona görə də bu kateqoriyadan qrammatik-morfoloji kateqoriya kimi bəhs olunmalıdır. Yəni bu kateqoriyanı qrammatik-morfoloji kateqoriya kimi qəbul etdikdən sonra onun ifadə vasitələrindən danışmaq lazımdır.

Tərz kateqoriyasında nəzərə çarpan əsas cəhət hal və hərəkətin bitib-bitməməsidir. Bu əlamət demək olar ki, bütün feillərə aiddir. Lakin tərz əlaməti feil kökləri ilə deyil, sonuna əlavə olunmuş söz, ortaqlı və ya xüsusi şəkilçilərlə ayırd edilir.

Tərz kateqoriyasının əməlgəlmə üsulları. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tərz kateqoriyası bir neçə üsulla əmələ gəlir: 1. *Sintaktik üsulla*; 2. *Ortaqlı şəkilçilərlə*; 3. *Xüsusi şəkilçilərlə*.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Bakı, 1983, s.133-228

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Azərbaycan EA-nın nəşri, Bakı, 1951, s.162-202

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, I hissə, Azərbaycan EA-nın nəşri, Bakı, 1960, s.150, 153 163-168

1. Sintaktik üsulla tərzin ifadəsi. Sintaktik üsul ilə ifadə olunan tərz kateqoriyasında tərəflərin leksik mənaları böyük rol oynayır. Birinci tərəf feili bağlama şəkilçili sözlər və zərflər, ikinci tərəf isə *et, al, dur, get, qal* və s. yarımüstəqil feillərlə ifadə olunur. Məsələn: *itib-getdi, gözünü dikib-dururdu, yazıb-qurtardı, məhv olub-gedir, ağlaya-ağlaya dururdu, yana-yana qaldı* və s.

Sintaktik üsul ilə qurulmuş bu cür tərz kateqoriyası həmişə quruluşca mürəkkəb olur.

Sintaktik üsulla tərz kateqoriyasının ifadə üsulunda aşağıdakı xarakterik qaydalar özünü göstərir:

a) işin davamlılığını və sürəkliliyini göstərən. Məsələn: *baxıb durmaq, gözləyib durmaq* və s.

b) işin inkişafını göstərən. Məsələn: *davam edib gəlmək* və s.

c) işin hala çevrilməsini göstərən. Məsələn: *donub qalmaq, yığılıb qalmaq, yatıb qalmaq* və s.

ç) işin tam icra olunmasını göstərən. Məsələn: *işləyib qurtarmaq, içib qurtarmaq* və s.

d) işin icra olunmağa başladığını göstərən. Məsələn: *işləməyə başlamaq, getməyə başlamaq, yatmağa başlamaq* və s.

Birinci tərəfi yalnız feili bağlamalardan ibarət olan sintaktik birləşmələrlə yaranan tərz kateqoriyası aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

a) feili bağlama ilə təsriflənən feildən düzələn sintaktik birləşmələrin tərəfləri arasına başqa söz daxil olduqda tərəflər öz lüğəvi və qrammatik mənasını saxlayır. Məsələn, *baxa-baxa rayona gəlirdi, baxa-baxa şəhəri gəzirdi* və s.

b) bəzi sintaktik birləşmələrdə feili bağlama inkarlıq kateqoriyası üzrə dəyişir: *düşünməyərək dedi, danışmayaraq susdu* və s.

c) sintaktik birləşmənin tərəfləri cümlənin ayrı-ayrı üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Otun üstündə dirsəklənib oturduq.*

Bu misalda *dirsəklənib oturduq* sintaktik birləşməsində *dirsəklənib* sözü tərz-hərəkət zərfliyi, *oturduq* isə xəbərdir.

2. Ortaqlı şəkilçilərlə tərzin ifadəsi. Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası ən çox ortaqlı şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Buraya feilin zaman şəkilçiləri və forma şəkilçiləri daxildir. Məsələn: *yazdı, yazır, yazacaq, yazar, yazmaqdadır, yazarkən, yazdığım* və s.

Feilin zaman şəkilçiləri ilə tərz kateqoriyasının ifadə olunmasında bir sıra xarakterik məqamlar vardır. Y.Seyidov feilin zamanları üzrə tərz kateqoriyasının yaranmasını qarşılaşdırır.¹ Məsələn, indiki zamanda iş, hərəkətin davam etməsi barədə məlumat verilir və bu da bitməmiş tərzin mahiyyətinə uyğun gəlir: *yazır, oxuyur, gülmür* və s. Eyni zamanda indiki zaman *idi, imiş* köməkçi feillərinin *-dı, -di, -du, -dü* və *-miş, -miş, -muş, -müş* variantları ilə işləndikdə də feil bitməmiş tərzdə olur: *yazırmış, yazırdı, oxuyarmış, oxuyurdu* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman *idi, imiş* köməkçi sözlərinin şəkilçilənmiş variantları ilə işləndikdə bitməmiş tərz meydana gəlir: *yazardı, oxuyardı, yazarmış, oxuyarmış* və s.

Feilin şühudi və nəqli keçmiş zamanı bitmiş tərzdə olur: *getdim, yazmışam* və s.

Qəti-gələcək zamanda qətilik nəzərə çarpır: *oxuyacaq, gələcək, deyəcək* və s.

Y.Seyidov tərz baxımından feilin zamanlarını qarşılaşdırır, yanaşı qoyur:²

yazdım – yazmışam

yazdı – yazacaq

yazacaq – yazar

yazmışam – yazaram və s.

¹ Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.343-345

² Yenə orada. s.345

3. Xüsusi şəkilçilərlə tərzin ifadəsi. Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasını yaradan xüsusi şəkilçilər də vardır. Bu qəbildən olan şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır:

-*ala*² şəkilçisi: *qov(maq)–qovala(maq), səp(mək)–səpələ(mək), did(mək)–didələ(mək)* və s.

-*ü* şəkilçisi: *sür(mək)–sürü(mək)* və s.

-*ı* şəkilçisi: *qaz(maq)–qazı(maq)* və s.

-*ux* şəkilçisi: *sol(maq)–solux(maq), don(maq)–donux(maq), dol(maq)–dolux(maq)* və s.

-*əclə* şəkilçisi: *döy(mək) – döyəclə(mək).*

-*işdir* şəkilçisi: *əz(mək)–əzişdir(mək), did(mək)–didişdir(mək), büz(mək)–büzüşdür(mək), tök(mək)–töküşdür(mək)* və s.

-*ik* şəkilçisi: *bez(mək)–bezik(mək).*

Tərz kateqoriyası ilə bağlı aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri söyləmək olar.

a) tərz kateqoriyasında iş, hal və hərəkətin başlanması göstərilir. Məsələn: *sovurmağa başladı, işləməyə başladı* və s.

b) iş, hal və hərəkətin başlandığı, lakin bitmədiyini göstərilir. Məsələn: *gözlərim yanır, ürəyim ağrıyır, dilim yanır* və s.

c) iş, hal və hərəkətin uzun müddət davam etməsi göstərilir. Məsələn: *deyinirdi, qızıışmaqdadır, yazmaqdadır* və s.

ç) iş, hal və hərəkətin tam bitməsi göstərilir. Məsələn: *öldü, tikdi, yazdı, qurtardı* və s.

d) iş, hal və hərəkətin bir çox dəfə təkrar olunması göstərilir. Məsələn: *döyəcləməyə başladı, sürüklədi* və s.

FEİLİN FORMALARI

Feillərin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsinə görə onun formaları iki yerə ayrılır: *təsriflənən formalar* və *təsriflənməyən formalar*.

Feilin təsriflənən formaları şəxsə, zamana, kəmiyyətə görə dəyişir. Təsriflənməyən formalar isə zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Feilin təsriflənən formalarına *əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam, bacarıq* və *sual* formaları daxildir. Feilin təsriflənməyən formalarına *məsdər, feili sifət, feili bağlama* aiddir.

FEİLİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI

Feilin təsriflənən formaları barədə məlumat. Feilin bu formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalardır. Feilin təsriflənən formalarının özünəməxsus morfoloji göstəricilərini və zaman, şəxs, kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələrini nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman şəkilçisi qəbul etməyən, yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edən forma. Buraya ***əmr forması*** daxildir.

2. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edən forma. Buraya ***xəbər forması*** daxildir.

Qeyd: Feilin xəbər formasına feilin zamanları daxildir (Bax: feilin zaman kateqoriyasına). Daha doğrusu, feilin zamanları feilin xəbər forması ilə ifadə olunur.

3.Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olan, şəxs şəkliçisi qəbul edən, yalnız zaman şəkliçisi qəbul etməyən forma. Buraya *arzu, vacib, lazım, şərt, davam, bacarıq, sual formaları* daxildir.

Qeyd: Feilin formaları həm də ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır: əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam formaları xüsusi formanı, bacarıq və sual formaları isə ümumi formanı yaradır. Bəzən sual və şərt formalarını feilin ümumi formaları hesab edənələr də (məs.: Z.Budaqova) olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, feilin formaları işin icrasına olan modallıq münasibətindən yaranır. Bu modallıq münasibəti *əmr, arzu, lazım, vacib* və s. formalarla ifadə olunur.

Feilin təsriflənən formalarından lazım (*-ast²* şəkliçisi), vacib (*-malt²* şəkliçisi), arzu (*-a²* şəkliçisi), şərt (*-sa²* şəkliçisi) formaları gələcək zaman məzmununda olur. Xəbər forması isə feilin zamanları ilə birbaşa bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər feilin formalarını (lazım, vacib, arzu, şərt formalarını) feilin zamanlarının ifadə formaları kimi götürərək, zamanın (xüsusilə, gələcək zamanın) içərisində əritməyə çalışmışlar.¹

Halbuki feilin təsriflənən formaları iş, hal, hərəkətin icrasına lazım, vacib, arzu, şərt və s. münasibətlərini bildirir. Belə bir münasibət isə modallıqdan başqa bir şey deyildir. Modallığı isə feilin zamanları ilə qarışdırmaq düzgün deyildir.

Orta və ali məktəb dərsliklərində feilin təsriflənən formaları feilin şəkilləri adı ilə də adlanır. Məs.: *əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli* və s. Lakin *şəkli* sözünə deyil, *forma* sözünə, eyni zamanda *feilin təsriflənən formaları* ifadəsinə üstünlük verərək, *əmr*

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair.– Azərbaycan dili və ya ədəbiyyat tədrisi. I buraxılış, Bakı, 1963, s.21

formasını, xəbər formasını və s. ifadələrini işlətməyi daha məqbul sayırıq.

Azərbaycan dilçiliyində feilin təsriflənəməyən formalarını feilin şəkilləri kimi tədqiq edənələr olmuşdur. Məsələn, 1967 (*T.Ağazadə. Система глагольных падежий в современном азербайджанском литературном языке*) və 1965-ci illərdə (Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi) aparılmış tədqiqatlarda feilin şəkilləri terminindən istifadə olunmuşdur. Y.Seyidov məsələyə kateqoriya səviyyəsində yanaşmış və “Feilin şəkli kateqoriyası” terminindən istifadə etmişdir.¹

Feilin əmr forması. Əmr forması əmr, məsləhət, xahiş, rica, nəsihət, çağırış, istək və s. məna çalarlıqlarını bildirir. Feilin bu formasının özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur. Ona görə də əmr formasının morfoloji strukturu belədir: feilin kökü + şəxs sonluğu + əmr intonasiyası. Məsələn: *mən yazım, biz oxuyaq, siz gəlin* və s.

Feilin əmr formasının birinci şəxsə aid olub-olmaması barədə dilçilikdə iki fikir var:

1. Birinci fikir tərəfdarları P.M.Melioranski, A.N.Samoyloviç, İ.A.Batmanov, A.M.Şerbak, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.A.Yuldaşev və başqaları belə hesab edirlər ki, feilin əmr forması birinci şəxsin tək və cəmində mövcud deyildir. Onların fikrincə, birinci şəxs özü-özünə əmr edə bilməz.

2. İkinci fikir tərəfdarları V.A.Boqoroditski, A.A.Borovkov, N.P.Direnkova, N.T.Sauranbayev, M.Ş.Rəhimov və başqaları

¹ Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2000, s.348

feilin əmr formasının hər üç şəxsin tək və cəmində mövcud olmasını qəbul edirlər¹.

Doğrudan da, bu ikinci fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha inandırıcıdır. Belə ki, birinci şəxsin tək və cəmində olan əmr formasının məzmununda əmrdən başqa, istək, arzu, çağırış və s. mənə çalarlıqları da vardır. Məsələn: Siz dayanın, mən *gedim* su *gətirim*; Məni bu gün yola sal, *gedim*; Dədə, nə lazımdırsa de, mən *eləyim*, hara getmək gərəkdirsə, mən *gedim* (M.İsmayılov) və s.

Feilin əmr formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Əmr forması şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada dəyişir:

<i>tək</i>	<i>cəm</i>
<i>I -im⁴</i>	<i>-aq²</i>
<i>II –</i>	<i>-in⁴</i>
<i>III -sin⁴</i>	<i>-sinlar⁴</i>

Qeyd 1: Feilin əmr forması ikinci şəxsin təkində ona görə şəxs şəkilçisi qəbul etmir ki, bütün feillər feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkinə uyğun gəlir: *al, oxu, de, yaz* və s.

Qeyd 2: M.Rəhimov feilin əmr formasının şəxslər üzrə formalaşması tarixi bəzədə aşağıdakı nəticələri söyləyir².

1. Əmr forması birinci şəxsin təkini bildirmək üçün tarixən bu şəkilçilər şəxs şəkilçisi kimi işlənmişdir: *a) -im⁴; b) -ayım²; c) -ayın²*. Bunlardan *-im⁴* müasir ədəbi dilimizdə qrammatik normaya çevrilmişdir. *-ayım², -ayın²* şəkilçiləri isə XVIII əsrə qədər işlək olmuş, sonra işləklidən düşmüşdür.

2. Əmr forması ikinci şəxsin təkində heç bir şəkilçi qəbul etmədən feil kökü və *-qıl, -gil; -gilən, -ginən; -a gör, -ə gör, -i gör, -i gör* (məs.: aç a gör, qıla gör, qoparı gör, sağaldı gör...) formalarında işlənmişdir. Bunlardan heç bir şəkilçi qəbul etmədən feil kökü ilə ifadə olunan forma indi ədəbi dilimizdə qrammatik normaya çevrilmişdir. *-gilən* və *-ginən* forması müasir danışıq dilində, dialekt və şivələrdə qalıbdır. Bu forma XVII-XVIII əsrlərdə daha fəal işlənibdir. Digər formalar isə XVIII əsrə qədər işlənmiş və bu əsrdən dildən çıxmışdır.

3. Əmr forması üçüncü şəxsin təkində işlənərkən (eləcə də cəmində) *-sin⁴* (III şəxsin təkində) və *-sinlar⁴* (III şəxsin cəmində) şəkilçilərini şəxs şəkilçisi kimi qəbul edərək işlənmişdir. Bu, tarixən də, müasir Azərbaycan dilində də fərqlənməmişdir.

4. Əmr forması birinci şəxsin cəmini bildirmək üçün *-avuz²; -alım²; -alı²; -aq²* şəkilçilərini qəbul etmişdir. *-aq²* şəkilçisini çıxmaqla, yerdə qalanlar XVIII əsrə qədər fəaliyyətdə olmuşdur. Bunlardan *-alım⁴* şəkilçisi XX əsrin əvvəllərinə qədər işlənmişdir. XVIII əsrdən müşahidə edilən *-aq²* şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir.

5. Feilin əmr forması ikinci şəxsin cəmində *-im⁴* və *-imz⁴* şəkilçiləri ilə işlənmişdir. Bunlar müasir ədəbi dilimizdə qrammatik norma kimi sabitləşmişdir.

Onu da qeyd edək ki, əmr forması birbaşa əlaqənin olmasını tələb edir. Yəni əmr edənə həmin əmr icra edən arasında birbaşa əlaqə olur. Buna görə də, feilin əmr forması çox vaxt ikinci şəxsə aid olan bir forma kimi götürülür. Bu mənada ikinci şəxslə müqayisədə üçüncü şəxsə əmr forması əmrdən çox arzuya çevrilir. Belə hal daha çox “alqış, dua, qarğış, lənət və bunlara yaxın mənə çalarlıqlarını ifadə edir. Məsələn: Adını mən verdim, yaşını allah *versin*. (Dədə Qorqud): ... Bələlərdən səni *saxlasın* xuda, sən tək gözəl eldən *olmasın* cida (Vaqif)”¹.

¹ Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s.8-10

² Yəni orada. s.72-73

¹ Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s.13

2. Əmr formasının inkarı morfoloji yolla $-ma^2$ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır: *oxumasın, deməsin* və s.

3. Feilin əmr forması gələcək zaman məzmunu ilə bağlı olur. Çünki əmr olunan hər hansı bir iş gələcəkdə icra olunur.

4. Əmr forması bir sıra üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır. Bu üslubi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) əmr forması şərt formasının sinonimi olur. Məsələn: Yerdə *olsun*, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında *gizlənsin*, vuranı tapıb, tutub qolu bağlı hüzurunuza gətirəcəyəm. Yəni, cümlə bu məzmundadır: Yerdə *olsa*, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında *gizlənsə*, vuranı tapıb, tutub qolu bağlı hüzurunuza gətirəcəyəm; Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında *olsun*, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında *olsun*, onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz. Yəni: Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında *olsa*, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında *olsa*, onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz.

b) əmr forması feilin vacib şəklinin sinonimi olur. Məsələn, Saleh gərək bu cür arvadın qədrini *bilsin*. Yəni, cümlənin məzmunu belədir: Saleh bu cür arvadın qədrini *bilməlidir*; Atası onun qəddarlığından *ittiham edilsin*. Yəni: Atası onun qəddarlığından *ittiham olunmalıdır*.

c) əmr forması feilin arzu formasının sinonimi olur. Məsələn: Mən istərdim ki, onlar *danışsınlar*. Yəni, cümlənin məzmunu belədir: Mən istərdim ki, onlar *danışalar*; Yox, mən istəyirəm qızlar da *eşitsinlər* (V.Babanlı). Yəni: Mən istəyirəm qızlar da *eşidələr*; Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub *alsın* (Mir Cəlal). Yəni: Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub *ala*. Onun arzusu budur ki, Xorasanda *ölsün*. Yəni: Onun arzusu budur ki, Xorasanda *ölə*.

5. Əmr formasının mənasını gücləndirmək üçün bu formadan əvvəl və sonra müəyyən qüvvətləndirici sözlər işlənir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) əmr formasından əvvəl gələn və onun mənasını qüvvətləndirən sözlər. Buraya *di, qoy, qoyun, qoysana, gəlin, təki, bircə* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *di danış, qoy bilsin, qoy gəlsin, təki gəl* və s.

b) əmr formasından sonra gələnlər: *ha, barı, da, də* və s. Məsələn: *Unutmayın ha, de də* və s.

6. Feilin əmr forması təkə əmr deyil, istək, çağırış, yalvarış, xahiş, öyüd, nəsihət və s. mənə çalarlıqlarını bildirir. Məsələn: Səlimə xala, xahiş edirəm tez *gedək*. *Ağlama*, ümidim, dərdlərini sən (S.Tahir). Ay insanlar odur ki, siz qocalmağa *tələsməyin*. ...Bu qocaman dünyanı da *qocaltmayın* (F. Mehdi).

7. Əmr forması nifrət, qəzəb və s. mənə çalarlıqlarını da bildirir. Məsələn: *itil, rədd ol, qoy ölsün* və s.

Dəf ol da get azğınları, satqınları *qandır* (H. Cavid).

Qeyd 1: Əmr formasının mürəkkəbi yoxdur. Çünki bu formaya *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərini artırmaq olmur.

Qeyd 2: Əmr formasında olan *işləyim, başlayım* və s. tipli sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur. *İşləyim* sözü *işliyəm*, *başlayım* sözü *başlıyəm* kimi tələffüz olunur.

Feilin arzu forması. Adından görüldüyü kimi, feilin bu forması arzu olunan hər hansı bir işin gələcəkdə icra olunacağını bildirir. Feilin bu formasının morfoloji strukturu belədir: *feil kökü* + *-a (-ə) şəkilçisi* + *şəxs sonluğu*. Məsələn: *görəm, oxuyam, baxam, olam* və s.

Qeyd: Feilin arzu formasının morfoloji şəkilçisi *-a (-ə)* omonim şəkilçidir.

Arzu formasının aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri vardır.

1. Arzu forması şəxslər üzrə dəyişir.

<i>tək</i>	<i>cəm</i>
<i>I -m</i>	<i>-q; -k</i>
<i>II -san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
<i>III –</i>	<i>-lar²</i>

Məs.: *eləyəsən, tökəsən, açasan* və s.

Feilin arzu forması şəxslər üzrə dəyişərkən onun qəbul etdiyi şəxs şəkilçiləri, demək olar ki, həm keçmiş dövrlərdə, həm də indi formaca fərqlənmir. Fərq yalnız I şəxsin cəmində şəxs şəkilçisinin başqa fonetik tərkibdə olmasıdır. Belə ki, I şəxsin cəmində *-q, -k* şəkilçisi XVII əsrdən fəaliyyətə başlamışdır. XVII əsrə qədər arzu şəklinin I şəxs cəmini ifadə edən şəxs şəkilçisi *-vuz, -vüz* olmuşdur. Məsələn: *qılavuz* (Xətai, XV əsr) – müasir dilimizdə *qılaq* mənasında, *oturavuz* (Şühədanamə, XVI əsr) – müasir dilimizdə *oturaq* mənasında, *alavuz* (Şühədanamə, XVI əsr) – müasir dilimizdə *alaq* mənasında və s.¹. Müasir dilimizdə arzu şəklinin I şəxsin cəmində qəbul etdiyi şəxs şəkilçisi *-vuz, -vüz* deyil, *-q, -k* şəkilçisidir. Deməli, XVII əsrdən başlayaraq dilimizdə arzu formasının I şəxsinin cəmini bildirən şəxs şəkilçisi *-q, -k* kimi sabitləşmişdir. Bundan başqa, arzu forması II şəxsin cəmini bildirən şəxs şəkilçisi kimi tarixən *-sız, -siz* şəkilçisi ilə işlənmişdir. Məs.: *Olmaya rəva kim, verəsiz* hüsni məzadə. (Q.Bürhanəddin, XIV əsr) Əldən bu işi nola *qoyasız*. (Xətai, XV əsr) İstəmənm ki, bu halətdə siz ani *görəsiz*. (Şühədanamə, XVI əsr) və s.².

Feilin arzu formasının tarixən II şəxsin cəmində qəbul etdiyi *-sız, -siz* şəxs şəkilçisinin canlı danışıq dilində, dialekt və şivələri-

¹ Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s.76

² Yənə orada. s.77-78

mizdə hal-hazırda işlənməsini M.Şirəliyev, R.Rüstəmov dil faktları ilə izah etmişdir. Onların bu izahları M.Rəhimov tərəfindən də diqqətdə saxlanmışdır¹.

Beləliklə, M.Rəhimov arzu formasının qədimdən müasir dilimizə qədərki şəxslər üzrə dəyişməsinə belə vermişdir²:

<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs <i>alam</i>	<i>alavuz</i> (XVII əsrə qədər), <i>alaq</i> (XVII əsrdən hal-hazırda kimi)
II şəxs <i>alasan</i>	<i>alasız</i> (tarixən işlənmişdir), <i>alasıınız</i> (hal-hazırda)
III şəxs <i>ala</i>	<i>alalar</i>

2.Feilin arzu formasının inkarı *-ma²* şəkilçisi ilə düzəlir. Məs.: *danışmaya, oxumaya* və s.

3.Arzu formasının mürəkkəbi vardır. Bu formanın mürəkkəbi *idi, imiş* sözləri ilə yaranır. *İdi* sözü ilə işlənən arzu forması feil formalarının hekayətini, *imiş* sözü ilə işlənən isə rəvayətini yaradır. Bu zaman arzu forması quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: *oxuya idi, gələ imiş* və s.

Arzu forması *idi* köməkçi sözünü qəbul edərkən, arzu formasının şəkilçisi ilə *idi* sözü birlikdə *-aydı²* formasına düşür. Müqayisə edək: *çala idi – çalaydı, oxuya idi – oxuyaydı* və s.

Kaş kəpəz üstündə quşa *dönəydim*, Arzum buludlardan bal alsın deyə, Öləndə bu dağda daşa *dönəydim*, Zirvəsi bir qarış ucalsın deyə; Yənə o bağ *olaydı* (M.Müşfiq). Fələkdən *kam alaydıq*, Sizə qonşu *olaydıq* (M.Müşfiq); Hər şirin çağların acı anı var, Bizim o anımız əvvəl *gələydi* (F.Qoca); Nə sən göz yaşları *tökəydin*, Nə də mən bu əzabları *çəkəydim* (F.Qoca).

¹ Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s.78

² Yənə orada. s.78

Arzu formasının *-aydı²* şəklində işlənməsi müasir dilimizdə geniş yayıldığı kimi, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də, klassiklərin yaradıcılığında da mövcud olmuşdur. Bu forma dilimizdə tarixən aşağıdakı mənaları ifadə etmək üçün işlənmişdir:

a) *-aydı²* forması ümumi gələcəyə aid olan arzu mənasını bildirir. Məs¹ .:

Yüzümdə saruvü qızıl ilə al,
Düzəydüm vəli gülşən yerinə.

(Q.Bürhanəddin. XIV əsr)

Kaş *olaydı* yüz min il sərmayeyi-ömrüm mənim,
Ta *olaydı* hər nəfəs çəkməkdə qurbanın sənin.

(Q.Təbrizi. XVII əsr)

Kababım *olaydı*, közüm *olaydı*,
Yar yanında ötkəm sözüüm *olaydı*,
Vaqif deyir iki gözüm *olaydı*,
Baxaydım bunların ikisinə də.

(Vaqif. XVIII əsr)

M.Rəhimov *-aydı²* formasının ümumi gələcəyə aid olmasını və təbii ki, arzu mənasını bildirməsini müasir dilimizdə də işlək bir hal kimi qeyd etmişdir².

Deməli, *-aydı²* formasının tərkibindəki keçmiş zamanın əlaməti *-di*, *-di (idi)* iş, hal, hərəkətin keçmişə deyil, gələcəyə aid olduğunu bildirir. Bu cəhəti nəzərə alan M.Rəhimov qeyd edir ki, tarixən *-aydı²* forması bəzən *-a*, *-ə* formasının ekvivalenti kimi işlənmişdir³. Məs.: Dilədi ki, *həlak qılaydı* (Dədə Qorqud) – Dilədi ki, *həlak qıla*; istədi kim *düşəydi* (Dədə Qorqud) – *İstədi*

¹ Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1965, s.108

² Yəni orada. s.108

³ Yəni orada. s.109

ki, düşə; *Sondum tutaydım* (Nəsimi) – *Sondum tutam*; *Umaram ki, rəhm edəydün* (Q.Bürhanəddin) – *Umaram ki, rəhm edəsən*; *Dilərdi təşbih qılaydı* (Q.Bürhanəddin) – *Dilərdi təşbih qıla* və s.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, *-a*, *-ə* forması ilə *-aydı*, *-əydi* forması arasında fərq vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, *-aydı*, *-əydi* formasında arzu mənası daha qabarıq və daha qüvvətli tərzdə ifadə olunur. Arzu mənasının qabarıq və qüvvətli tərzdə ifadə olunmasını şühudi keçmiş zamanın şəkilçisi (*-di⁴*) yaradır. Şühudi keçmiş zamandakı mütləqlik və qətilik arzu ilə birləşir, yeni keyfiyyət kəsb edir. Odur ki, *-aydı²* formasında konkret zaman olmadığı üçün (ümumi gələcəyə aid olan arzu mənasını bildirdiyi üçün) zaman məfhumu zəif olsa da, forma–məna (arzu mənası) məfhumu güclüdür. Ancaq *-a*, *-ə* şəkilçili arzu formasında həm arzu mənası, həm də zaman (ümumi gələcək zaman) məfhumu vardır¹.

b) *-aydı*, *-əydi* forması keçmiş zamana aid olan arzunu bildirir. Ancaq buradakı keçmiş zaman feilin keçmiş zamanı kimi (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş) konkret deyildir. Başqa sözlə, burada *-aydı*, *-əydi* forması iş, hal, hərəkətin danışılan vaxtdan əvvəl icra olunmasını arzu edir. Məs.: *Nolaydı kim, ana məni doğmamış olaydı*, *yoxsa doğandan sonra ölmüş olaydım*; *Nolaydı ki, hərgiz bu şəhərə gəlməmiş olaydım* və bu halı *görməmiş olaydım*. (Şühədanamə. XVI əsr)

M.Rəhimov *-aydı*, *-əydi* formasının keçmişə aid hadisəni bildirməsinin dilimizin müasir dövründə də qorunub saxlanılmasını qeyd edir və bu zaman *kaş*, *nolaydı* və s. kimi konkretləşdirici sözlərdən istifadə olunduğu da nəzərdən qaçırılmaz². Məs.: *Kaş sizi yazanın barmaqları quruya idi* və *sizi yazıb xalqı bu qədər*

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.111

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.112

bələlara salmaya idi. (C.Məmmədquluzadə); *Kaş ki, yüz il alaq eləyaydım, daş daşıyaydım*, bu cəhənnəm oduna *yanmayaydım*. (Ə.Haqqverdiyev) və s.

c) *-aydı, -əydi* forması indiki zamana aid olan arzunu bildirir. Belə olduqda iş, hal, hərəkətin söz danışılan vaxt həyata keçirilməsi arzu olunur¹. Məs.: Nolaydı kim, anamız *diri ola idi*, ta bu möhnətdə bizə *təsəlli verə idi*. (Şühədanamə. XVI əsr);

Çox zamandır yarın həsrətinəyəm,
Gələydi, bir onu barı *görəydim*.

(Vaqif. XVIII əsr);

Qapımda nöqərlər səf çəkib *duraydılar*, adım da *olaydı* Qurban bəy. (Ə. Haqqverdiyev) və s.

M.Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir ki, *-aydı, -əydi* forması indiki zamana aid olan arzunu bildirdikdə, cümləyə *indi, bu saat, bu vaxt* sözlərini artırıqda məna dəyişmir². Məs.: Nolaydı kim *indi//bu vaxt//bu saat* anamız *diri* olaydı.

Ancaq onu da qeyd edək ki, *-aydı, -əydi* formasının əsas vəziyyəti hər üç zamanda arzu mənasını ifadə etməkdir. *-aydı, -əydi* formasında zaman anlayışı (keçmiş, indiki, gələcək) şərti hesab olunmalıdır.

ç) *-aydı, -əydi* forması hər üç zamana aid olan arzunu ifadə edir³. Məs.:

Qızıl gül *olmayaydı*;
Sarılab *solmayaydı*;
Bir ayrılıq, bir ölüm;
Heç biri *olmayaydı*.

Belə olduqda–hər üç zamana aid olan arzu olduqda, arzu mənası daha qüvvətli və qabarıq ifadə olunur. Həm də təsdiqdə

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.112-113

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.113

³ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.114

həmişə, inkarda *heç vaxt* sözü əlavə olunarsa, məzmunu xələl gəlmir. Məs.: *Heç vaxt olmayaydı, heç vaxt solmayaydı – Həmişə olmayaydı, həmişə solmayaydı*.

d) *-aydı, -əydi* forması keçmişə aid olan şərt mənasını bildirir¹. Məs.: Oğul, oğul, ay oğul... ağca bürclü həsarlarda *tutulaydun*, oğul, sasi dinli kafir əlində tutsaq *olaydun*, altun aqça gücünə salubəni səni *qurtaraydun*, oğul. (Dədə Qorqud);

Billah gər *olaydı* bir xiridar,
Min gənci-nihan qılurdım izhar.

(Füzuli. XVI əsr)

Bu misallarda *-aydı, -əydi* forması *-saydı, -səydi* formasının qarşılığı kimi çıxış edir: *tutulaydun–tutulsaydın, olaydın–olsaydın, qurtaraydun –qurtarsaydım* və s.

e) *-aydı, -əydi* forması bəzi hallarla əmr-xahiş, əmr-təklif mənasını bildirir². Məs.: *Qoyaydın* yarım *qurban olaydım*. (El şairləri); Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi: – Xan, qadani alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, *qoyaydın* qıçlarını açıb, bir az burda dən *səpəydim*. (C.Məmmədquluzadə) və s.

Bu misallarda arzu yox, xahiş və təklif məzmunlu əmr var. Müqayisə et: *Qoyaydın* yarım *qurban olaydım – Qoy* yarım *qurban olum; Qoyaydın* dən *səpəydim – Qoy* dən *səpim* və s. Feilin arzu formasının məna zənginliyi onun arxetip forması olan *-ğay* şəkilçisinin məna zənginliyi ilə bağlıdır. Həm də forma və zaman kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərinin dildə tam sabitləşmədiyi dövrdə *-a, -ə* şəkilçisinin məna zənginliyinin izlərinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır.

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.114-115

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.116

M.Rəhimov *-a, -ə* şəkilçisinin yarandığı *-ğay* şəkilçisinin qax, qırğız, tuvin, qaraçay-balkar və s. dillərdə işləndiyini və qədimdə çox mənalı olduğunu diqqətdən qaçırmamaqla¹ bir daha *-a, -ə* şəkilçisinin məna zənginliyinin səbəbinin təsadüfi bir hal olmadığını diqqətə çatdırmışdır.

4. Arzu formasının mənasını gücləndirmək üçün bir sıra sözlərdən istifadə olunur. Həmin sözlər feilin arzu formasından əvvəl gəlir. Buraya *kaş, təki, bircə, gərək* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *gərək bilə, təki öyrənə* və s.

Bəzən şeir dilində əvvəlcə arzu forması, sonra isə onun mənasını gücləndirən söz gəlir. Məs.: Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram, Qolumdakı zəncirləri *qıram gərək* qram-qram (X.R.Ulutürk).

5. Arzu forması bir sıra üslubi xüsusiyyətləri də daşıyır. Arzu formasının üslubi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) arzu forması əmr formasının sinonimi olur. Məsələn: Dedim ki, *biləsiniz*. Yəni: dedim ki, *bilin*; Şair gərək anasından *doğula*, O *sevilə* bir əvəzsiz balatək, Ona gərək Allah kimi *baxıla*, El qəlbindən qopub *gələ* nalatək (C.Novruz). Yəni: Şair gərək anasından *doğulsun*, O *sevilsin* bir əvəzsiz balatək, Ona gərək Allah kimi *baxılsın*, El qəlbindən qopub *gəlsin* nalatək; Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə *oxuyasınız* (M.F.Axundov). Yəni: Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə *oxuyun*.

b) arzu forması şərt formasının sinonimi olur: Əgər bu uşağa bir əl *dəyə*. Yəni: Əgər bu uşağa bir əl *dəysə*; O məclisdə bir lovğalıq *edə*, hamı ona qarşı çıxar. Yəni: O məclisdə bir lovğalıq *etsə*, hamı ona qarşı çıxar; Adam yazda taxıl *əkə*, yayda *biçə*,

qışda da yerini isti eyləyib yatar. Yəni: Adam yazda taxıl *əksə*, yayda *biçsə*, qışda da yerini isti eyləyib yatar.

c) arzu forması indiki zamanın sinonimi kimi çıxış edir: İndi sən mənə belə sözlər *deyəsən*. Yəni: İndi sən mənə belə sözlər *deyirsən*.

Feilin vacib forması. Vacib forması işin gələcəkdə icrasına vaciblik münasibətini bildirir. Bu formanın morfoloji göstəricisi *-malı²* şəkilçisidir. Vacib formasının morfoloji strukturu belədir: *feil kökü + -malı² + şəxs sonluğu*.

-malı² forması hələ XV əsrdən dilimizdə vacib formanın şəkilçisi kimi işlənmişdir. Həm də *-malı²* forması tarixən yalnız vacib formanı ifadə etməklə məhdudlaşmamışdır¹. XVII – XVIII əsrlərdən *-malı²* şəkilçisi feili sifət şəkilçisi kimi də işlənmişdir.

Feilin vacib formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Vacib forma şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişir.

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>I -am²</i>	<i>-ıq⁴</i>
<i>II -san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
<i>III -dır⁴</i>	<i>-dırlar⁴</i>

2. feilin vacib forması inkar şəkilçisini qəbul edə bilir. Vacib formasının inkarı həm morfoloji yolla, həm də *deyil* sözü ilə yaranır: *oxumamalıyam, oxumalı deyiləm* və s.

Dilimizdə tarixən *-malı²* formasının inkarı iki şəkildə olmuşdur: a) *-ma²* inkar şəkilçisi ilə düzələn forma (məs.: *almamalıdır*); b) *deyil* ədatı ilə düzələn forma (məs.: *almalı deyil*)². Ancaq burada bir məsələ var ki, *-ma²* şəkilçisi ilə düzələn inkar forma vacib formanın inkarını bildirdiyi halda, *deyil* sözü ilə əmələ gələn inkarlıq vacib formanın qeyri-mümkünlüyünü

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.107

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.217

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.217

bildirir. Məs.: *tutmalı deyil–tutmaq olmaz, görməli deyil–görmək olmaz, deməli deyil–demək olmaz* və s.

Deyil sözü ilə vacib formasının inkarının yaranmasında şəxs şəkilçisi *deyil* sözünün sonuna qoşulur. Onu da qeyd edək ki, vacib formasının *-ma²* inkar şəkilçisi ilə yaranan inkarlığının dildə işləkliyi praktik olaraq azalmışdır: *oxumamalıyam, gəlməməliyəm* və s.

3. Vacib forması *olmaq* sözü ilə işlənə bilir. Bu zaman *olmaq* sözü feilin hər üç zamanında özünü göstərir: *yazmalı oldum, yazmalı oluram, yazmalı olacağam, yazmalı olaram* və s.

Biz Yevlağa çatandan sonra sən qatarı iki-üç saat *gözləməli olacaqsan* (M.İsmayılov).

Vacib forması *olmaq* sözü ilə işlənərkən qəbul etdiyi şəxs şəkilçiləri *olmaq* sözünə qoşulur: *çalışmalı oldum, çalışmalı oldun, çalışmalı oldu, çalışmalı olduq, çalışmalı oldunuz, çalışmalı oldular*.

4. Vacib forması bir sıra maraqlı üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır:

a) vacib forması feilin əmr formasının sinonimi olur. Məsələn: İndi siz məni sən deyə *çağırma*lısınız. Yəni: İndi siz məni, sən deyə *çağırın*; Mən özüm *getməliyəm*, gözümün işığı, sənin getməyindən bir şey çıxmaz. Yəni: Mən özüm *gedim*, gözümün işığı, sənin getməyindən bir şey çıxmaz; Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup *geyməlisən* (V.Babanlı). Yəni: Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup *geyin*; Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslini kəsilmədiyi halda, Qıratın, Bozatin nəslini niyə *kəsilməlidir*? Yəni: Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslini kəsilmədiyi halda, Qıratın, Bozatin nəslini niyə *kəsilsin*?; Sizin özünü və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər *gətirməlisiniz* (M.S.Ordubadi).

Yəni: Sizin özünü və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər *gətirin*.

Müasir Azərbaycan dilində vacib formasının əmr formasının sinonimi olması dildə geniş yayılmışdır. Bu, daha çox iki şəkildə diqqəti cəlb edir:

Birincisi, vacib formanın şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənir və əmr formasının sinonimi yaranır. Məsələn: İndi mən bu paltar çıxarıb hansı paltar *geyməliyəm*? Yəni: İndi mən bu paltar çıxarıb hansı paltar *geyinim*; Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan *ölməlisən!* Ölməsəm kişi deyiləm. Yəni: Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan *öl!* Ölməsəm kişi deyiləm.

İkincisi, feilin vacib formasının şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənmir. Bu zaman proses daha qabarıq olur. Feilin vacib forması əmr formasının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: Buna mütəəssir *olmamalı*; Yəni: Buna mütəəssir *olmayın* (olmasın, olmayaq). Nə *etməli* (yəni, nə edək...), necə *etməli* (yəni, necə edək...); Hara *getməli* (yəni, hara gedək...).

b) vacib forması feilin qəti gələcək zamanının sinonimi kimi özünü göstərir. Ona görə ki, işin icrası qəti şəkildə vacib hesab olunursa, bu zaman vacib forma qəti gələcək zamanı əvəz edə bilir. Məsələn: Onda on iki il səyahətə *çixmalısınız*. Yəni: Onda on iki il səyahətə *çixacaqsınız*; Üç gün ərzində bütün quldurları tutub hüzuruma *gətirməlisiniz*, bildinizmi? Yəni: Üç gün ərzində bütün quldurları tutub hüzuruma *gətirəcəksiniz*, bildinizmi?

Qeyd: Feilin vacib forması tarixən sintaktik yolla da yaranmışdır: *almağ gərək, oxumağ gərək*. Müasir dilimizdə bu cür dil faktları işləkliyi praktik olaraq azaltmışdır.

Feilin məsdər formasının *gərək* ədatı ilə işlənən forması Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində mövcud olmuşdur. Bu forma XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərdə nisbətən geniş və fəal

olmuşdur. Məsdər forması və *gərək* ədatının birləşməsi ilə işlənən formaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Nəsimi, Xətai, Kişvəri, Füzuli, Vaqif yaradıcılığında daha çox təsadüf olunur¹. Bu forma şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişmişdir:

Tək

I şəxs *etmək gərəkəm*

II şəxs *etmək gərəksən*

III şəxs *etmək gərək (dir)*

Cəm

etmək gərəkuz

etmək gərəksiniz // gərəksiz

etmək gərək (dirlər)

Onu da qeyd edək ki, məsdərlə *gərək* ədatının birgə işlənməsindən düzələn forma (məs.: deməmək *gərək* idin, ol durmaq *gərək*, baxmaq *gərəksən*, keçmək *gərəksən* və s.) *-malı²* və ya *gərək* ədatı ilə arzu şəklindən düzələn (deməməli idin // *gərək* deməyə idin, o durmalıdır // o *gərək* dura; baxmalısən // *gərək* baxasan, keçməlisən // *gərək* keçəsən və s.) formanın semantik müqabili kimi çıxış edir².

Gərək ədatı *-a, -ə* arzu formasının şəkilçisi ilə birlikdə hərəkətin icrasının vacibliyini bildirmişdir. Məs.: *yüz gərək döndərməyə–üz döndərməməlidir, gərək tanıda–tanıtmalıdır, gərək alasan–almalısən* və s. Bu forma XIV əsrdən müasir dövrümüzə qədər geniş işlənmişdir³. Şəxslər üzrə belə dəyişmişdir:

Tək

I şəxs *gərək gedəm*

II şəxs *gərək gedəsən*

III şəxs *gərək gedə*

Cəm

gərək gedək

gərək gedəsiniz

gərək gedələr

5. Feilin vacib forması feilin şərt formasının sinonimi kimi işlənir. Məs.: İndi ki, biz burada *qalmalıyıq*, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğələdici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.199-200

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.200

³ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.210

(M.S.Ordubadi) Yəni: İndi ki, biz burada *qalırıqsa*, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğələdici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?

M.Rəhimov feilin vacib formasının inkişaf tarixini nəzərə almaqla bu formanın ifadə vasitələri barədə yazır: “Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi boyu feilin vacib şəklini ifadə etmək üçün: 1) *-maq, -mək* *gərək* (getmək *gərəksən*); 2) *gərək -a, -ə* (*gərək* *gedəsən*); 3) *-malı, -məli* formaları işlənmişdir. Bunlardan birincisi (*-maq, -mək gərək*) konkret şəxslə formada bilavasitə feilin vacib şəklində mənasında XVIII əsrdən əvvəlki dövrdə daha çox işlənmiş, sonra isə dilimizdən çıxmışdır; ikinci forma (*gərək -a,-ə*) XVIII əsrə qədər nisbətən az, həmin dövrdən isə geniş tərzdə işlənmişdir; üçüncü forma (*-malı, -məli*) vacib şəklinin ifadəçisi kimi dilimizdə əsasən XV əsrdən fəaliyyətdədir.

Müasir Azərbaycan dilində *gərək -a, -ə* forması vacib şəklinin analitik, *-malı, -məli* forması isə sintetik ifadə vasitələri kimi fəaliyyət göstərir. Bunlar eyni kateqoriyanın qrammatik göstəriciləri olsa da, hərəsinin özünəməxsus fəaliyyət dairəsi vardır¹.

Feilin şərt forması. Feilin bu forması feil kökü + *-sa²* + *şəxs* sonluğu morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *alsan, bilsən, oxusaq* və s.

Feilin şərt formasının morfoloji göstəricisi türk dillərində *-sa, -so, -za, -zo, -ha* və s. variantlarda işlənir: *tutsa* (altay dilində) “*tutsa*”, *barza* (altay dilində) “*getsə*”, *oynozo* (altay dilində) “*oynasa*”, *karaha* (başqırd dilində) “*baxsa*” və s.²

Qədim türk dilində bu formanın morfoloji göstəricisi kimi *-sar* şəkilçisi işlənmişdir: *yanılsar* “yanılsa”, *olursar* “əgər

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.220-221

² А.М.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.58

otursa” və s¹. Bu şəkilçi *-sa*² və *-ar*² şəkilçilərindən ibarətdir. A.M.Şerbak V.Banqa əsaslanaraq *-sa*² şəkilçisinin “düşünmək, fikirləşmək; güman etmək, zənn etmək, mülahizə etmək” mənasında olan feildən və Q.Ramstedtə istinad edərək “arzulamaq, istəmək, arzu etmək; danışmaq, demək; etmək” mənasında olan *se* feili ilə bağlı olduğunu söyləyir².

Feilin şərt şəkli ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Şərt şəkli şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
<i>I -m</i>	<i>-q; -k</i>
<i>II -n</i>	<i>-niz</i> ⁴
<i>III -</i>	<i>-lar</i> ²

Müqayisə üçün qeyd edək ki, XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilində şərt formasının şəxslər üzrə dəyişməsi belə olmuşdur³:

Tək	Cəm
<i>I şəxs olsam</i>	<i>olsavuz; olsaq</i>
<i>II şəxs olsan</i>	<i>olsanız</i>
<i>III şəxs olsa</i>	<i>olsalar</i>

2. Şərt formasının inkarı morfoloji yolla yaranır: *oxumasam, almasam, deməsəm* və s.

İnsandır hər şeyi mənalandıran, saat nə gərəkdir, zaman *olmasa*, Bir dağın, bir çayın gözəlliyini, Kim duyar, söyləyin insan *olmasa*?! (B.Vahabzadə).

3. Şərt forması *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənərək şərt formasının mürəkkəbini yaradır: *alsa idi, oxusa imiş* və s. Feilin şərt formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi *idi*,

imiş köməkçi sözlərindən sonra qoşulur: *alsa idim, alsa idin, alsa idi* və s.

-sa şəkilçisi “*idi*”, “*imiş*” köməkçi sözləri ilə işlənərək *-saydı, -səydi; -saymış, -səymiş* formalarını əmələ gətirir. Bu formalar keçmişə aid olan şərti bildirmiş və paralel olaraq *-sa, -sə* forması ilə işlənmişdir. Əlbəttə, M.Rəhimov iddialıdır ki, *-sa, -sə*-nin *-saydı, -səydi* əvəzinə işlənməsi hadisəsi müasir dilimizdə də vardır¹: Əgər mənim köməyim lazım *olsa*, bir yol tapıb xəbər verərdi. (H.Mehdi).

Belə bir xüsusiyyətin müasir dilimizdə yaşamasını M.Rəhimov iki səbəblə izah edir. O yazır: “... *-sa, -sə* formasının müstəqil şəkildə konkret qrammatik zamanı yoxdur, yəni bu forma özü konkret olaraq bu və ya digər qrammatik zamanı ifadə edə bilmir. Buna görə də həmin forma zaman məsələsində o qədər elastik, o qədər asılı vəziyyətdədir ki, cümlədə əlaqədar olduğu ikinci feil–baş cümlənin xəbəri asanlıqla onu özünə tabe edir və şərtlik semantikasını özünün ifadə etdiyi konkret qrammatik zamana aid eləyir.

İkincisi, məlumdur ki, eyni forma cümlənin bir neçə xəbərində iştirak etdikdə, adətən bunların sonuncudan əvvəlkiləri ixtisar olunur². Yəni şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlədə şərtlik keçmiş zamana aid olduqda həm budaq cümlənin, həm də baş cümlənin xəbərində *-dı* əlaməti iştirak edir, təkrar olunur: *gəlsəydi görərdi, gəlsəydi görəcəkdə* və s. Belə olduqda həmçinin xəbərlərin sonuncudan əvvəlkində *-dı* əlaməti ixtisar olunur.

-saydı, -səydi formasından əvvəl *dünən, iki gün qabaq* və s. sözləri artırmaq olur. Ona görə ki, *-saydı, -səydi* forması keçmişə aid qeyri-real şərti bildirir. Bu şəkilçidən əvvəl *sabah* sözünü ar-

¹ А.М.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.58

² Yənə orada

³ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.141-142

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.130

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.130-131

tırmaq olmaz. “Dünən bizə gəlsəydin, kinoya gedəcəkdik” dediyimiz halda, “Sabah bizə gəlsəydin, kinoya gedəcəkdik” demək olmaz.

4. Şərt forması (morfoloji göstəricisi *-sa*²) sintaksisdə şərt budaq cümləsini yaradır. Məsələn: Qaçay anladı ki, dayanıb musiqiyə qulaq *assa*, axşama qədər heç iki kötük də yara bilməyəcək.

5. Şərt forması *da, də* bağlayıcısı ilə işlənərək şərt budaq cümləsinin məzmununa qarşılaşdırma, müqayisə çaları verir. Məsələn, Usta Cəmilin pendir-çörəyini *yesə də*, haqqın tərəfini saxladı. Qurban onun bütün varını əlindən *alsa da*, halaldır, lap yaxşı iş görür, əlinin içindən gəlir (M.İsmayılov). Onun adəti üzrə “Əlhəmdülla” deməməsi Qüdrəti *təccübləndirdisə də*, o, dinmədi (M.İsmayılov).

6. Şərt forması şərt məzmunu bildirdiyi üçün özündən sonra ikinci bir feilin də işlənməsini tələb edir. İkinci feildəki iş, hal, hərəkət şərt məzmunu ilə bağlı olur. Məsələn: Kitabı *alsam*, gətirərəm; Səni *görsəm*, danışaram və s. Burada şərt məzmunlu feilin özündən sonra ikinci bir feilin də işlənməsi səbəbi iki faktorla bağlıdır: birincisi, şərt formasının özündə gələcəklik məzmunu olması; ikincisi, baş cümlənin xəbərinin gələcək zaman mənalı feillə formalaşması. Müqayisə et: *alsa-gətirər, görsə-danışar, bilsə-eyləyər* və s.

-sa, -sə forması yazılı abidələrimizdə bir sıra mənə xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur:

a) *-sa, -sə* forması arzu şəklinin mənasını izah edir¹: *alsa-ala, dursa-dura, qulluq eyləsə-qulluq eyləyə, gəlsə-gələ, acəl gəlsə-acəl gələ* və s.

Bu hal “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Nəsimi, Q.Bürhanəddin, Xətai, Kişvəri, Q.Təbrizi yaradıcılığında daha çox müşahidə olunur.

Qazan aydır: məqsudun bumıdır? Bayburə bəg aydır: bəli, budur, mənim dəxi oğlum olsa, xan Bayındırın qarşısın *alsa, dursa, qulluq eyləsə*, mən dəxi *baqsam, sevinsəm, güvənsəm*, dedi. (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Burada *olsa ola, alsa ala, dursa dura, qulluq eyləsə qulluq eyləyə, baqsam baxam, sevinsəm sevinəm, güvənsəm güvənəm* mənalarında işlənmişdir.

b) *-sa, -sə* forması əmr mənasını ifadə edir¹. Əmr mənasında xahiş, məsləhət, təklif çaları olur. Məs.:

Nola bir əzmi-mehmanxana qılsan.

(Nəsimi)

Qoysan edəyim üzünə doyunca tamaşa

(Vaqif)

Bu misallarda *qılsan, qoysan* sözləri *qıl, qoy* məzmunundadır.

c) *-sa, -sə* forması dilimizin qədim dövrlərində müstəqil xəbər kimi çıxış edərək gələcək zaman mənasında olmuşdur². Məs.:

Qılsam səni parə-parə imdi,

Etsəm yüzünü qarə imdi.

(Xətai)

Nə dərdini *saxlasa* qərarı,

Nə şərh-i-ğəm *etsə* gəmküsarı.

(M.Füzuli)

Burada *qılsam, etsəm, saxlasa* sözləri *qılamam, edərəm, saxlayacaq* mənasındadır.

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.142-143

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.155-166

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.187-190

M.Rəhimovun araşdırmaları təsdiq edir ki, bu gün Bolqarıstanın cənub-qərbində bir neçə kənddə yaşayan türklərin dilində qəti gələcək zamanı ifadə etmək üçün I və II şəxslərin təkində, cəmində *-sa, -sə*, III şəxsin təkində və cəmində *-acaq, -əcəək* şəkilçisi işlənir:

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I şəxs alsam (alacağam)	alsak (alacağıq)
II şəxs alsan (alacaqsan)	alsanıs (alacaqsınız)
III şəxs alacaq (alacaq)	alacaqlar (alacaqlar)

Feilin lazım forması. Feilin bu forması *feil kökü + -ası² şəkilçisi + şəxs sonluğu* strukturunda olur. Məsələn: *danışasıyam, oxuyasıyam, inanasıyıq, qurtarasıdır* və s. Feilin lazım formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Lazım forması şəxslər üzrə dəyişir:

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<i>I -am²</i>	<i>-ıq⁴</i>
<i>II -san²</i>	<i>-sınız⁴</i>
<i>III -dır⁴</i>	<i>-dırlar⁴</i>

2. Lazım forması inkarda olarkən *deyil* sözü iştirak edir: *oxuyası deyiləm*. Bu zaman lazım forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi *deyil* sözünün sonuna qoşulur: *gələsi deyiləm, gələsi deyilsən, gələsi deyildir, gələsi deyilik, gələsi deyilsiniz, gələsi deyildirlər*.

Deyir, mən arılarımı buradan heç yana *köçürəsi deyiləm* (İ.Əfəndiyev).

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində lazım formasının inkarda olmasına təsadüf olunmur. Bu barədə M.Rəhimov yazır: “Lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, dilimizin əvvəlki dövrlərində lazım şəklinin inkar məzmunu və bu məzmunu ifadə edən vasitə olmamışdır. Madam ki, lazım şəklinin

inkar forması həm müasir ədəbi dildə, həm də onun dialekt və şivələrində mövcuddur, deməli, o birdən-birə yaranmamış, keçmiş dövrdən mövcud olmuşdur. Belə güman etmək olar ki, lazım şəklinin inkarı dilimizdə qədim dövrlərdə də var imiş, lakin hazırda məlum olan yazılı abidələrdə öz əksini tapmamışdır”¹.

3. Feilin lazım formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözləri ilə yaranır. Lazım formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin sonuna qoşulur: *oxuyası imişəm, oxuyası imişsən, oxuyası imişdir* və s.

Qeyd: Lazım forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *-ası, -əsi* şəkilçisindən sonra qoşulur. Məs.: *oxuyasıyamsa, işləyəsiyəmsə, gələsiyəmsə* və s.

4. Lazım forması *olmaq* sözü ilə də işlənərək quruluşca mürəkkəb olan feil əmələ gətirir: *oxuyası olduq, oxuyası oldunuz, oxuyası oldular* və s.

Bu cür mürəkkəb feillər *olmaq* sözünə feilin bütün zaman şəkilçilərinin qoşulması yolu ilə də yaranır: *oxuyası oldum, oxuyası oluram, oxuyası olacağam* və s. Düzdür, bu cür forma praktik olaraq az işlənsə də, morfoloji struktur baxımından dildə özünü göstərə bilər.

Feilin lazım formasının şəkilçisi *-ası, -əsi* dilimizin tarixində aşağıdakı mənalara ifadə etmişdir:

a) *-ası, -əsi* qəti gələcək zamanın mənasını ifadə etmək üçün işlənir². Məs.:

Nələr gəldi, *gələsidir* mədəd vay;
Cəhan əhli *öləsidir* mədəd vay.

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.224

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.224-226

Qopasıdır qiyamət günü, ol gün;
Qübur əhli *durasıdır*, mədəd vay.

(Nəsimi)

Biz bulmayalı çox *olasıdır* qış və yaz.

(Kişvəri)

Buradakı nümunələrdə *-ası*, *-əsi* şəkilçisi *-acaq*, *-əcə* şəkilçisinin ekvivalentidir. Bir sıra dialekt və şivələrdə feili sifətlərdə bu (məs.: yazılası məktub–yazılacaq məktub, deyiləsi söz–deyiləcək söz və s.) indi də özünü qoruyub saxlamışdır.

b) *-ası*, *-əsi* indiki zaman mənasında çıxış edir. Məs.:

Qırq məqamdan mənim bağrım *yanası*
Mərhəm eylə dörd qapıda sər indi.

(Xətai)

Bu misalda *yanası* sözü *yanır*, *yanmaqdadır* mənasındadır.

M.Rəhimov Firidun bəy Köçərli tərəfindən toplanmış “Sayaçı nəğmələri”ndə *-ası*, *-əsi* formasının indiki zaman mənasında işləndiyini qeyd edir¹.

Çoban qoyni *gətirəsi*,
Bərəyə *yetirəsi*,
Ağ biləkli gəlinlər
Sağam-sağam *deyəsi*;
Ağ birçəkli qarılar,
Buluyum, buluyum *deyəsi*,
Bu oğlumun *deyəsi*,
Bu qızımın *deyəsi*;
Sarı suyu qalanda
Boz köpəyə *tökəsi*,
Ucu yanx kösövlə
Boz köpəyi *döyəsi*.

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.226-227

c) *-ası*, *-əsi* forması arzu, istək, qarğış mənasında olan *-miş*⁴ şəkilçili feili sifətin ekvivalenti kimi çıxış edir¹. Məs.: *Ay qara yerə girəsi*–*Ay qara yerə girmiş*; *A gözü kor olası*–*A gözü kor olmuş*; *Allah canını alası*–*Allah canını almış* və s.

ç) *-ası*, *-əsi* forması *gəlmək* yardımçı feili ilə işlənərək arzu, istək mənasını bildirir². Bu hal ümumxalq danışiq dilində, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənir.

Könül bir cananın sevdəsindədir,
Gündə yüz yol onu *görəsim gəlir*.
Leyli buxağında güllər açılıb
Məcnunuyam onu *dərəsim gəlir*.

(Aşıqlar)

Ala gözlərini sevdiyim dilbər,
Səni görməyəli *görəsim gəldi*.
Altun kəmər sıxmış incə belini
Usul boylarını *sarasım gəldi*.

(Qaracaoğlan)

Burada *görəsim gəlir*, *dərəsim gəlir*, *sarasım gəlir* ifadələri *görmək istəyirəm*, *dərmək istəyirəm*, *sarmaq istəyirəm* mənasındadır. Müasir dilimizdə bu ifadələr belə işlənir: *görməyim gəlir*, *dərməyim gəlir*, *sarmağım gəlir*.

Feilin davam forması. Feilin davam formasına bəzən ikinci dərəcəli indiki zaman da deyilir. Lakin bu fikir özünü doğrultmur. Davam forması *feil kökü* + *-maqda*² *şəkilçi* + *şəxs sonluğu* morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *İşə başlamaqdayam*.

Feilin davam formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Davam forması şəxslər üzrə dəyişir:

¹ M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.232

² M.Rəhimov. Adı göstərilən əsər. s.232.

Tək	Cəm
<i>I-am</i> ²	<i>-iq</i> ⁴
<i>II-san</i> ²	<i>-sınız</i> ⁴
<i>III-dır</i> ⁴	<i>-dırlar</i> ⁴

2. Davam formasının inkarı əsasən *deyil* sözünün iştirakı ilə yaranır. Bu zaman davam forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *deyil* sözünün sonuna qoşulur: *oxumaqda deyiləm, oxumaqda deyilsən, oxumaqda deyildir, oxumaqda deyilik, oxumaqda deyilsiniz, oxumaqda deyildirlər*. Qeyd edək ki, davam formasının *deyil* sözü ilə işlənməsi praktik olaraq dildə özünü az göstərir.

3. Davam formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Şəxslər üzrə dəyişdikdə isə şəxs şəkilçiləri köməkçi sözlərin sonuna qoşulur: *oxumaqda idim, oxumaqda idin, oxumaqda idi, oxumaqda imişik, oxumaqda imişiniz, oxumaqda imişlər*.

Qeyd: Davam forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözündən əvvəl gəlir. Məs.: *görülməkdəyəmsə, oxumaqdayamsa, başlamaqdayamsa* və s.

Feilin davam forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözünə *deyil, -maqda*² şəkilçisinə qoşulur: *oxumaqdayamsa, oxumaqdasansa* və s.

Qeyd: Ümumiyyətlə, feil formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Feil formasının sonuna *idi* köməkçi sözü qoşulduqda feilin mürəkkəb formasının hekayəsi, *imiş* qoşulduqda rəvayəti, *isə* qoşulduqda şərti yaranır.

Feilin bacarıq forması. Feilin bacarıq forması *feil kökü + -a (-ə) şəkilçisi + bilmək* sözünün iştirakı ilə yaranır: *yaza bilmək, ala bilmək, görə bilmək, duya bilmək* və s. Feilin bu forması ona görə ümumi forma adlanır ki, feilin bütün qrammatik məna növləri və zamanı ilə işlənə bilər. Məsələn: *yazışa bildim, yazdırı bildim, oxuya biləcəyəm* və s.

Feilin bacarıq formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Bacarıq forması şəxslər üzrə dəyişir.

Tək	Cəm
<i>I -m, -am</i> ²	<i>-q, -k; -iq</i> ⁴
<i>II -n, -san</i> ²	<i>-nuz</i> ⁴ , <i>-sınız</i> ⁴
<i>III -</i>	<i>-lar</i> ²

Bacarıq forması şəxs şəkilçisi qəbul edərkən şəxs şəkilçiləri *bilmək* sözünə qoşulur: *yaza bildim, görə bildim* və s.

Mən boyda bir qızı dörd canavarın əlindən qaçırıb *qurtara bilirsən*, ali təhsil *ala bilmirsən?* Mən bütün kainatı köməyə çağıraraq düz səkkiz variantdan sonra məsələnin düzgün həllini *tapı bildim*. O uzaq dağların arasında adamlar sənə üçün ət, yağ, pendir hazırlayır, sən də vəzifəni vicdanla *yerinə yetirə bilməlisən*.

2. Bacarıq formasının inkarı *-ma*² inkar şəkilçisi ilə (morfoloji yolla) yaranır. Bu zaman inkar şəkilçisi *bilmək* sözünə qoşulur: *görə bilmədim, görə bilmədin, görə bilmədi, görə bilmədik, görə bilmədiniz, görə bilmədilər*.

Elə fikirləşməyin ki, mən sələm İsmayılın boğazını cüce boğazı kimi *üzə bilmərəm*, qorxaram (M.İsmayılov). Pərişan xatırlamağa çalışdı, lakin *xatırlaya bilmədi* (M.İbrahimov). Mənim anam iyirmi ildir işləyir, amma indiyə qədər artırıb mənə bir pianino *ala bilmədi*.

Feilin bacarıq formasının inkarı yaranarkən bəzən *-ma*² inkar şəkilçisindən əvvəl *bilmək* sözünü *-m* ünsürü əvəz edir: *yaza bilmədim–yazammadım, oxuya bilmədim–oxuyammadım* və s.

Söz tapa bilmədi, təsəlli verməyə güc *tapamı* özündə, ona dünyaya gətirən insan son nəfəsini yaşayırdı; Lüt-çılpaq ağaclar kölgə *salammaz, salammaz, canım, salammaz*. Baş-ayaq yatsa da gürzə-gürzəni *çalammaz, canım, çalammaz* (Z.Əziz). Hər torpaq oğlunda torpaq qeyrəti, *Olammaz, canım, olammaz* (Z.Əziz). Hər kişi doğulan, kişi dünyada, *Öləmməz, canım, öləmməz* (Z.Əziz).

3. Feilin bacarıq forması mürəkkəb feil də yaradır: *görə bilsək, eşidə bilsək, danışa bilsək* və s.

Feilin sual forması.

Bu forma ümumi forma adlanır. Ona görə ki, sual forması feildən başqa, isimləri, sifətləri, sayları, əvəzlilikləri və zərfləri də əhatə edir. Sual forması feillərin kökünə *-mi*⁴ sual ədatının qoşulması ilə yaranır. Məsələn: *oxudunmu, aldınmi, görüşəcəkm*i və s. Qeyd etdiyimiz kimi, sual formasının şəkilçisi isimlərin, sayların, sifətlərin, zərflərin və əvəzliliklərin də sonuna qoşulur: *müəllimmi, beşmi, mənmi* və s.

Küləkmi, şüşəmi, yoxsa *kədərmi*, Belə yazıq-yazıq sızıldayırdı? (İ.İsmayılzadə). Burada mənə bir xalam olduğunu sənə demişdim... *Yadımdadırmi? Ayrı gün gələrsən, yaxşımi?*

Bundan başqa, feilin sual forması feilin bütün növlərini və zamanlarını əhatə edir: *yazıldımı, yazışdımi, yazdırdımı, yazacaqmı, yazarmı, yazırmı* və s.

Doğma torpağında vuruşan bir xalq, Beşiyi başında vəhşi *olarmı?* (N.Həsənzadə). Bax, görürsünüzmü?–deyə o, əsəbiləşdiyini gizləməyə çalışaraq cavab verdi.

Feilin sual forması qaqauz, qaraçay–balkar, türk dillərində *-mi*⁴, altay dilində *-na, -no, -ba, -bo*, qazax, noqay, xakas dillərində *-na, -ba, -ma*, uйğur dilində *-mu* şəkilçisi–hissəsi ilə əmələ gəlir.¹ Qədim türk dilində *kalırmusan* “gəlırsənmi”, *bardımi* “getdimi”, altay dilində *tuttınba* “tutdunmu”, qaraçay–balkar dilində *yazamıdı* “yazdımı”, tuvin dilində *bar sen be* “gedirsənmi”, özbək dilində *kelarsənmi ~ kelarmisan* “gələrsənmi” və s.²

A.M.Şerbak Q.Ramstedtə əsaslanaraq *-mi*⁴ sual formasının morfoloji göstəricisini sual əvəzliyi ilə bağlayır: *mi* “nə”.³ Eyni zamanda A.M.Şerbak A.Axmedova əsaslanaraq *-mi*⁴ şəkilçisini *nime, neme* sual əvəzliyi ilə bağlayır və altay dilində bunun *ne* (nime, ne-me) hissəsinin işləndiyini qeyd edir: *aparğay - ne* “aparırmı”, *kirqey -ne* “gırrımı” və s.

Feilin təsriflənən formaları içərisində xəbər formasından daha çox istifadə olunur. Y.Seyidov yazır: “Xəbər şəkli (forması–B.X.) olmadan isə nitqimiz xeyli kəsirli olar, bəzi hallarda isə mümkün olmaz. Təsədüfi deyil ki, bizim şifahi və yazılı nitqlərimiz feilin xəbər şəkli (forması–B.X.) ilə dolu olduğu halda, lazım, vacib, arzu, şərt şəkillərinə (formalarına–B.X.) təsadüfdən–təsədüfə rast gəlirik.”⁴ Y.Seyidov davam edərək onu da yazır ki, feilin xəbər formasından sonra “ən vacib və əhəmiyyətli” forma feilin əmr formasıdır⁵. Bundan başqa, feilin lazım, vacib, arzu, şərt formalarının “işlənmə tezliyi olduqca zəifdir”⁶.

¹ А.М.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). «Наука», Ленинград, 1981, с.41

² Yəne orada

³ Yəne orada

⁴ Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 2000, s.353

⁵ Yəne orada. s.354

⁶ Yəne orada. 355

FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Feilin təsriflənməyən formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Buraya məsdər, feili sifət və feili bağlama daxildir.

MƏSDƏR

Məsdər barədə mövcud fikirlər. Türk dillərinə dair yazılmış qrammatika kitablarında məsdəri müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar: *infinitiv, hərəkət adı, qeyri-müəyyən şəkil, məsdər* və *supin* və s.

V.Əliyev türkoloq N.K.Dmitriyevin fikrini belə təqdim edir ki, “infinitiv” feilin təsriflənən forması ilə feili ad arasında dayanan bir formadır. Bu forma *-mak//mæk* şəkilçisi ilə düzəlir “daha çox adlara meyillidir”¹.

V.Əliyev yazır ki, Mirzə Kazım bəy *-maq, -mæk* şəkilçisi ilə düzələn sözləri qeyri-müəyyən şəkil termini ilə adlandırmışdır². Və *alışmaq, döyüşmək, sevişmək* tipli sözlərdə *-maq, -mæk* şəkilçisinin düşməsi ilə *alış, döyüş, seviş* yaranmışdır³.

V.Əliyev K.Meliyevin uyğur dilində hərəkət adı dedikdə feildən düzələn isimləri və məsdərləri bura daxil etməsini də qeyd edir. Məsələn, *okuş* “oxunuş”, *oçibiş* “açılış”, *deyiş* “deyiliş”, *kilmək* “qılmaq”, *yazmök* “yazmaq”, *borğu* “gediş”. Hətta F.Zeynalovun Azərbaycan dilində *söyüş, çalğı, vurğu, duyğu, seçki,*

¹ Vilayət Əliyev. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər. APİ-nin nəşri, Bakı, 1986, s.33

² Yenə orada. s.36

³ Yenə orada. s.36

ıçki, vergi, sorğu və s. tipli sözləri hərəkət adı kimi verməsini də söyləyir¹.

V.Əliyev A.S.Levitskayanın, B.Serebrennikovun, N.Hacıyevanın məsdəri “infinitiv” və “supin” terminləri ilə izah etdiklərini söyləmişdir². “Infinitiv” və “supin” terminləri “məqsəd məsdəri” kimi işlənmişdir³. Adları çəkilən türkoloqların fikrincə, *almaq, içmək* məsdərləri “almaq üçün”, “içmək üçün” mənalarını bildirmişdir⁴.

“Infinitiv” sözü latın dilinə məxsus termindir və “qeyri-müəyyən” mənasını ifadə edir. “Məsdər” sözü isə ərəb dilinə məxsusdur, feil kökündən düzələn bütün düzəltmə sözləri bildirir⁵. Bu da əslində onu söyləməyə əsas verir ki, feil kökündən düzələn bütün düzəltmə sözləri məsdər hesab etmək doğru deyildir. Məsdərin morfoloji əlaməti *-maq, -mæk* şəkilçisidir.

Məsdər şəkilçisi barədə mövcud fikirlər. Məsdər, iş, hal hərəkətin adını bildirən təsriflənməyən formadır. Bu forma feilin sonuna *-maq²* şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır: *yaşamaq, oxumaq, gəlmək* və s.

-maq² şəkilçisi barəsində türkologiyada üç fikir mövcuddur:

1. N.A.Baskakov belə hesab edir ki, *-maq²* şəkilçisi tarixən mövcud olmuş *-man²* şəkilçisindən yaranmışdır.

2. A.N.Kononov belə hesab edir ki, *-maq²* məsdər şəkilçisi *-ma²* şəkilçisi ilə tarixən yönlük hal şəkilçisi kimi çıxış etmiş *-qa, -ğa* şəkilçisindən yaranmışdır.

¹ Vilayət Əliyev. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər. APİ-nin nəşri, Bakı, 1986, s.37

² Yenə orada. s.39

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada

⁵ Yenə orada. s.44

3. Q.İ.Ramstedin fikrincə, $-maq^2$ məsdər şəkilçisi $-m + -aq^2$ şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Türkologiyada mövcud olan bu fikirlərin hər üçü özünü doğrultmur. Doğru fikir odur ki, $-maq^2$ şəkilçisinin özü tarixən mövcud olmuş qədim şəkilçidir. Elə buna görə də müasir dilimizdə feildən isim əmələ gətirən $-ma^2$ şəkilçisinin $-maq^2$ -dən yaranmasını misallar da təsdiq edir. Müqayisə edək: *bozartmaq–bozartma, dondurmaq–dondurma, qovurmaq–qovurma* və s. Deməli, tarixən *bozartmaq, dondurmaq, qovurmaq* olmuş, sonralar *bozartma, dondurma, qovurma* yaranmışdır.

$-maq^2$ şəkilçisinin necə yarandığı barədə P.İ.Kuznetsovun belə bir fikri var ki, bu şəkilçi *bax* feili ilə bağlıdır, *bax* feilinin şəkilçiləşməsi ilə yaranmışdır¹. Belə bir fikir Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. S.Cəfərov bu barədə yazır: “Məsdərin əmələ gəlməsi dilimizdə sözyaradıcılığı prosesinin sintaktik yolla meydana çıxması dövrünə təsadüf edir. Bu zaman hər hansı bir çoxmənalı (omonimik) məfhumu (burada adla feili) dəqiqləşdirmək üçün eynicinsli söz qruplarına yeni söz əlavə edilir. Beləliklə, əmələ gəlmiş mürəkkəb söz konstruksiyası feili dəqiq müəyyənləşdirməyə, addan fərqləndirməyə xidmət edir. Heç şübhə yoxdur ki, belə bir prosesdə əlavə edilən söz həmin tələbi ödəmək üçün geniş ümumiləşdirici səciyyəyə malik olmalı idi. Fikrimizcə, belə bir tələbi ödəməkdən ötrü o dövrdə *diqqət et, səhv etmə, yanılma, düzgün başa düş* (kursiv bizimdir–B.X.) və s. kimi semantik çalarlığa malik “bax” sözündən istifadə edilmişdir. İndinin özündə belə “bax” sözündə bu mənə çalarlıqlarının cəmləşdiyini asanlıqla hiss edirik. Sonrakı inkişafda bax sözündəki

¹ М.И.Кузнецов. О происхождении на -маг. – “Советская тюркология”. Баку, 1983, №3, с.39-45

(b) səsinin (m) səsinə keçməsi yolu ilə müasir $-maq// -mæk$ məsdər şəkilçisi törəmişdir”¹.

Tarixən məsdər $-maq^2$ şəkilçisi ilə yanaşı, $-ış^4$, $-dıği^4$, $-ım^4$ şəkilçiləri ilə də yaranıb. Qeyd olunan bu şəkilçilər də məsdərin morfoloji əlaməti olubdur². Məsələn, $-maq^2$ şəkilçisi məsdər şəkilçisi kimi: Qarğa - quzğun qan görüb, oğlanın üstünə *qonmaq* istərdi; Mərə, qavat oğlu, dəli qavat, sana düşərmi mana bunun kibi söz *söyləmək?* (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Bu şəkilçinin $-max$ variantı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, $-maq^2$, $-max$, $-mæg$ variantları Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərində, “Dastani-Əhməd Hərami”də işlənmişdir³:

Yarlı Yəqub bu tədbirə razı oldu,
Yusifini *verməkə* iqrar qıldı.

(Əli. “Qisseyi-Yusif”)

Xocalar endilər atlı atından,
Ki, bununla *görüşmək* niyyətində.

(“Dastani-Əhməd Hərami”)

Gərəyincə bulardan aldıldarı,
Gerü *getməgə* niyyət qıldıldarı.

(“Dastani-Əhməd Hərami”)

Tədqiqatlar təsdiq edir ki, İraq-türkman ləhcəsində, Şəki, Zaqatala, Qax rayonlarının əksər şivələrində $-max$ şəkilçisi məsdər şəkilçisi kimi işlənir⁴.

Yuxarıda qeyd olunan $-ış^4$ şəkilçisi də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında məsdər şəkilçisi kimi işlənmişdir. Həm də $-ış^2$ məsdər

¹ S.Cəfərov. Məsdər kateqoriyası haqqında. – “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 1968, s.93

² Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feilin təsriflənməyən formaları. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2011, s.99, 123

³ Yəne orada. s.99

⁴ Yəne orada. s.99-100

şəkilçisi I, III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək işlənmişdir. Misallara diqqət edək:

Baban dedi ki, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ogimdə dəpələsün, oğlumun at *səgirdişin*, qılıc *çalışın*, oq *atışın* görəyim, sevinəyim, qıvanayım, güvənəyim – dedi – dedilər; Yigit, *gəlişin*, qandan? Babam at *səgirdişimə* baqsun, qıvansun, ox *atışım* baqsun, güvənsin, qılınc *çalışım* baqsun, sevensin? – dedi¹.

Bu şəkilçinin (-i⁴ şəkilçisinin) məsdər şəkilçisi kimi müasir türk dillərində işlənməsi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Məsələn, -i⁴ şəkilçisinin məsdər şəkilçisi kimi özbək, uyğur dillərində işlənməsi halı indi də mövcuddur. Hətta Azərbaycan dilində də -i⁴ şəkilçisinin məsdər şəkilçisi kimi çıxış etməsinin izləri vardır: “*oturuşuna, duruşuna* fikir ver”, “*dost gəlişi* bayram olar” ifadələrində *oturuş, duruş, gəliş* sözləri *oturmaq, durmaq, gəlmək* mənalarındadır².

Tarixən -diğ⁴ şəkilçisinin məsdər şəkilçisi kimi işlənməsi də olubdur³: *Gəzdigidən öldüğün* yek ola (“Kitabi-Dədə Qorqud”) – Gəzməyindən ölməyin yaxşıdır. Təbii ki, feili sifət şəkilçisinin məsdər şəkilçisi kimi çıxış etməsi onu göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qələmə alındığı dövrdə feili sifət şəkilçisinin funksiyası tam şəkildə sabitləşməmiş olmuşdur.

Tədqiqatlarda M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərinə istinad olunaraq -ğ^u, -iğ⁴ şəkilçilərinin də tarixən məsdər şəkilçisi olmasından bəhs olunmuşdur⁴.

Məsdərin ikili xüsusiyyəti vardır: feilə və ismə məxsus xüsusiyyətləri. Bu xüsusiyyətlərdən biri (yəni feilə məxsus

xüsusiyyət) -maq² şəkilçisinə qədərki hissədə, ikinci xüsusiyyət isə -maq² şəkilçisindən sonrakı hissədə (yəni ismə məxsus xüsusiyyət) özünü göstərir.

Məsdərin feilə məxsus xüsusiyyətləri. 1.Məsdərlər də feillər kimi təsirli və təsirsiz olur: *yazmaq, oxumaq, gülmək, gəlmək* və s.

Məsdərin təsirli və təsirsiz olmasında -maq² şəkilçisinin heç bir rolu yoxdur. Əgər feil təsirlidirsə, ona -maq² şəkilçisi qoşulduqda feil təsirli olaraq qalır. Feil təsirsizdirsə, ona -maq² şəkilçisi qoşulan zaman feil də təsirsiz olur. Deməli, -maq² şəkilçisi feilin təsirli və təsirsiz olmasında rol oynamır.

2.Məsdərlər feillər kimi təsdiq və inkarda olur: *oxumaq–oxumamaq, gəlmək–gəlməmək*.

Bilməmək eyib deyil, *öyrənməmək* eyibdir. O bir qədər sakitləşdi və *təşvişə düşməyi* yersiz saydı, hətta bu barədə heç kəsə bir söz *deməməyi* qərara aldı (İ.Şıxlı).

3. Məsdərlər feillərə məxsus olan növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir: *yazmaq–yazılmaq–yazışmaq–yazdırmaq, boğulmaq, vuruşmaq, alınmaq, bilinmək, bölünmək, soyunmaq, görünmək, görüşmək, mələşmək, oxutmaq, aldırmaq* və s.

4. Məsdərlər feili sifət və feili bağlamalar kimi tərkib yarada bilir. Məsələn: *Mühazirələrə diqqətlə qulaq asmağa* adət etmək lazımdır; *Xalqın şairini gülləyə tutmaq*, Bu *xalqın özünü güllələməkdir*. Hər yerdə *ata ilə oğlun ixtilatına qarışmaq, iki sevgilinin arasına girib, onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırtmaq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək* sanki Yastı Salmana peşə olmuşdu (M.İbrahimov); Baxıram dünyanın bu gərdisinə, *Dəli bir aqlamaq* keçir könlümdən, Fələk rəvac

¹ Misallar barədə bax: Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. Adı göstərilən əsər. s.100

² Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. Adı göstərilən əsər. s.100

³ Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. Adı göstərilən əsər. s.110

⁴ Ergin (Qəhrəmanova) Yeganə. Adı göstərilən əsər. s.97-98

verdi namərd işinə, *Dəli bir aqlamaq keçir* könlümdən (A.Mustafayev).

5. Məsdərlər feillər kimi idarə edir. Maraqlı cəhət odur ki, məsdər həm idarə edir, həm də idarə olunur. Məsdərin özündən əvvəl gələn isimləri idarə etməsinə aid misallara diqqət yetirək: *vəziyyəti öyrənmək, rayona getmək, evdən gəlmək, oxumağa getmək* və s.

Məsdər məsdərin özünü də idarə edir. Məs.: *oxumağa getmək*.

Məsdərin idarə olunmasına aid misallara diqqət yetirək: *Gözləməkdən* gözümüzün kökü saraldı; *İşləməyə* gedirdi; *Yaşamaqdan doymuşdu* və s.

Məsdərin həm idarə etməsinə, həm də idarə olunmasına aid misallara diqqət edək. Məs.: *Onu rədd etməkdən qorxurdu; Səni aparmağı düşünmürdü* və s.

6. Feilin təsriflənən, eləcə də təsriflənməyən formaları (feili sifət, feili bağlama) kimi məsdərdən əvvəl zərf gəlir və iş, hal-hərəkətin zamanını, tərzini, səbəbini və s. bildirir. Məs.: *axşam getmək, yaxşı hazırlaşmaq, birlikdə oxumaq* və s.

Məsdərin feilə məxsus bu xüsusiyyətləri heç də əsas vermir ki, məsdər feil hesab olunsun. Ona görə ki, məsdərin feildən fərqli aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) məsdərlər söz yaradıcılığında çıxış edə bilmir. Yəni məsdərlərdən yeni mənalı söz yaratmaq olmur. Lakin feillər söz yaradıcılığında çıxış edir.

b) məsdərlər konkret zaman bildirmir. Feilin isə konkret zamanları var: indiki, keçmiş, gələcək zamanlar. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə məsdəri feil hesab etmək olmaz.

Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyətləri. 1. Məsdərlər isimlər kimi hallanır: *oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan* və s.

Vaxtım yox *gecikməyə*, Haqqım yox *tələməyə*, Qoy xainlər başlasın, *Titrəməyə, əsməyə*, Xəyanətin kökünü, Yer üzündən *kəsməyə*, Ən kəskin qılınc mənəm, ən iti xəncər mənəm. Nəcəf əyri-üyrü taxtadan qayrılmış və adamın başı zorla görünən xitabət kürsüsünün dalına keçdi, yavaş-yavaş *danışmağa* başladı. *Aqlamağa* bir kəsi yox. Ağacı yox, kölgəsi yox, Yeri-yurdu, ölkəsi yox, Allahın oğludur daha (R.Rövşən). *Yaşamaq* istəyirəm axan bir bulaq kimi, *Yaşamaq* istəyirəm gül açan torpaq kimi, *Yaşamaq* istəyirəm yer üzündə haqq kimi (A.Mustafayev).

2. Məsdərlər isimlər kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *mənim oxumağım, sənin oxumağın, onun oxumağı, bizim oxumağımız, sizin oxumağınız, onların oxumağı*.

3. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər kimi, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş məsdərlər də yenidən hallana bilər: *mənim oxumağım, mənim oxumağımın, mənim oxumağıma, mənim oxumağımı, mənim oxumağımda, mənim oxumağımdan* və s.

4. Məsdərlər isimlər kimi qoşmalarla işlənir: *üzmək üçün, gəzmək üçün, öyrənmək üçün* və s.

Sanki Yarməmmədin heç bir şəxsi arzusu, şəxsi düşüncə və ehtirası yox idi, başqalarına *xoş gəlmək üçün, uyuşmaq üçün* yaranmışdı (M.İbrahimov). Bu qəmdən silkinib *yaşamaq üçün*, Dəli bir aqlamaq keçir könlümdən (A.Mustafayev). Rusiya tələbəsi olan Arzumanovun dağılan mallarının zərərlərini *ödəmək üçün* min səkkiz yüz tümən verməlidir (İ.Məlikzadə). İşdən çıxan yoldaşlar təşkilat işləri *aparmaq üçün* müxtəlif müəssisələrə daxil olmalıdır (İ.Məlikzadə).

5. Məsdərlər isimlər kimi cümlə üzvü kimi mübtəda, tamamlıq, zərflilik və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Dahi*

olmaq təfəkkürün dərinliyi ilə ölçülür (mübtəda); Anlamaq hadisələr arasında əlaqəni *görməkdir* (ismi xəbər); *O gülməyi* də, *güldürməyi* də bacarır (tamamlıq); *Ağlamaqdan* gözləri qızarmışdır (zərflək); Eşitdiklərini ona *çatdırmaqdır* (ismi xəbər); *Ləngimək* var, *yorulmaq* var, *Sökülmək* var, *qurulmaq* var, *Təmizlənmək*, *durulmaq* var; Qəbiristana gedən yolda, Həsərət görmək hər gün *sınmaq*, *əyilməkdir*, *Həsərət görmək* tənələrlə *döyülməkdir*.

6. İsimlər kimi məsdərlər də ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin tərəfləri kimi çıxış edir. Məsələn: *məşğul olmaq qaydası* (2-ci növ ismi birləşmə), *uşağın pis yatmağı* (3-cü növ ismi birləşmə). İndidən başımızın altına yastıq *qoymağın xeyri* (III növ ismi birləşmə) yox, zərəri var... (M.İbrahimov). *Oxumağın* da öz *tələbləri*, *qayda-qanunları* var (III növ ismi birləşmə). Bu *gənclərin* gecə vaxtı parkda *gəzməkləri* düzgün deyil (III növ ismi birləşmə).

7. Məsdərlər də isimlər kimi xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisini qəbul edir. Lakin isimlərdə xəbərlik kateqoriyasının əhatə dairəsi geniş olduğu halda, məsdərlərdə məhduddur. Belə ki, məsdərlər ancaq III şəxsin təkinin xəbərlik şəkilçisini (-dır⁴) qəbul edir. Məsələn, mənim məqsədim *oxumaqdır*, sənin məqsədin *oxumaqdır*, onun məqsədi *oxumaqdır*, bizim məqsədimiz *oxumaqdır*, sizin məqsədiniz *oxumaqdır*, onların məqsədi *oxumaqdır* və s.

Verilən nümunələrdə məsdərin ancaq III şəxsin təkinin xəbərlik şəkilçisini qəbul etməsi onun (məsdərin) abstraktlıq bildirməsi ilə bağlıdır.

Məsdərlərin xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisini qəbul etməkdə ikinci bir hal da özünü göstərir. Məsələn, mən *oxumaqdayam*, sən *oxumaqdasan*, o *oxumaqdadır*, biz *oxumaqdayıq*, siz *oxumaqdasınız*, onlar *oxumaqdadırlar*. Məsdərlərdəki bu ikinci hal eyni

ilə isimlərdə olduğu kimidir. İsimlərə diqqət yetirək: mən *müəlliməm*, sən *müəllimsən*, o *müəllimdir*, biz *müəllimik*, siz *müəllimsiniz*, onlar *müəllimdirlər*.

Məsdər ismə məxsus bu xüsusiyyətləri daşısa da, onu isim adlandırmaq olmur. Ona görə ki, məsdər isimdən fərqli aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) isimlər sözyaradıcılığında çıxış edir. Məsdərlər isə yeni mənalı söz yaratmır, yəni sözyaradıcılığında iştirak edə bilmir.

b) bütün isimlər cəmlənə bildiyi halda, məsdərlər cəmlənmir. Yalnız məsdərlər üçüncü şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə cəm şəkilçisi ilə işlənir: *onların oxumaqları*, *onların gülməkləri*, *onların danışmaqları* və s.

İsimlər *-lar²* şəkilçisini qəbul edərək cəmlənir. Lakin abstrakt isimlər *-lar²* şəkilçisini qəbul etmir. Məsələn, *ağıl*, *düşüncə* abstrakt isimlərinə *-lar²* şəkilçisini artırmaq olmur. *-lıq⁴* şəkilçisi ilə düzələn *qəhrəmanlıq*, *müəllimlik* və s. sözlərə də cəm şəkilçisi artırmaq olmur. Məsdərlər də cəm şəkilçisi ilə işləyə bilmir. Ona görə ki, məsdərlər konkretlik bildirmir. Məsələn, *gəlmək*, *getmək*, *yazmaq* məsdərləri işin adını ümumi bildirir, konkretlik bildirmədiyindən cəmlənmir.

Mövcud dərslərdə bəzən məsdərlərlə feili isimlər bir-birinə qarışdırılır. Lakin bunlar bir-birindən fərqlənir. Bilmək lazımdır ki, feili isim *-maq²*, məsdər isə *-maq²* şəkilçisi ilə yaranır.

Bəzi dilçilik əsərlərində və dərslərdə məsdər iki yerə ayrılır:

1. *Ədati məsdər*.

2. *Məsdəri-xəfif*.

1. Ədati məsdərə *-maq²* şəkilçili feillər aid edilir: *bağlamaq*, *ötürmək*, *aparmaq* və s. Bu qəbildən olan məsdərlərə güclü məsdər də deyilir.

FEİLİ SİFƏT

2. Məsdəri-xəfif isə $-ma^2$ şəkilçisi ilə feildən əmələ gəlmiş isimlərdir: *dondurma, bozartma, qovurma* və s.

Bu qəbildən olan məsdərlərə yüngül məsdər də deyilmişdir. Bunlar isə hal-hazırda feili isimlərə keçmişdir.

Feili isimlər isə aşağıdakı cəhətlərinə görə diqqəti cəlb edir:

1. $-ma^2$ şəkilçisini qəbul edərək əmələ gəlmiş feili isimlərin bir qismi leksikləşmə prosesində özünü göstərir: *düymə, çığırma* və s.

2. Feildən $-ma^2$ şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feili isimlərin bir qisminin təyin olunan ikinci tərəfi də dildə mövcud olur: *vurma* (əməliyyatı), *toplama* (əməliyyatı), *bölmə* (əməliyyatı), *çıxma* (əməliyyatı) və s.

3. $-ma^2$ şəkilçisi ilə yaranmış bir qrup feili isimlər feilə məxsus olan növ kateqoriyasının şəkilçilərini daşıya bilir: *kompleksləşdirmə, sənayeləşdirmə* və s.

Qeyd: $-ma^2$ şəkilçisi omonim şəkilçidir, həm də feildən sifət əmələ gətirir: *eşmə biğ, dişləmə qənd, burma saç* və s.

Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumani-gözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar¹. Lakin feili sifət feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi feil bəhsində öyrənilir. Əsl həqiqət də belədir.

Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər olmuşdur. Bu dilçilərin sırasında Mirzə Kazımbəy, Mirzə Məhəmməd Əfşar, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, B.V.Çobanzadə, H.İ.Mirzəyev, V.H.Əliyev və başqalarının adlarını² xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Feili sifətin morfoloji göstəriciləri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feili sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır.

1. $-an^2$. Bu şəkilçi məhsuldar feili sifət şəkilçisidir: *oxuyan tələbə, ötən gün, itən gün, sönən ulduz, yaşayan insan, doğan günəş, görünən dağ, əsən külək, deyilən söz* və s.

Bizim şəhidlərin *tökülən* qanı, Haqqın kitabında imzamız oldu (B.Vahabzadə). Ah, mən gündən-günə bu *gözəlləşən*, Işıqlı dünyadan necə əl çəkim? Bu yerlə *çarpışan*, göylə *əlləşən*, Dostdan, aşınadan necə əl çəkim? (M.Müşfiq). Göylərin lacivərd

¹ A.Троянский. Краткая татарская грамматика. Казань, 1860, с. 8; А.Боровков. Учебник уйгурского языка. Л., 1935, с.27; Р.Жуманиёзов. Узбек тилида сифатдаш. Тил ва Адабиет Институту асарлари, Тошкент, 1949, с. 104, 126

² М.Əfşar. Fənni-sərfi-türki. s. 55-59; М.А.Везиров. Учебник татарско - азербайджанского наречия. с. 29, 34-36; В.Çobanzadə və F.Аğazadə. Türk qrammeri. В., 1929, s. 96-98; Н.Мирзəyev. Azərbaycan dilində feil. В., 1986, s. 220-310; В. Алиев. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках, автореферат канд. дис., Тошкент, 1965

ətəklərində, *Gedən* bu qovğadan necə əl çəkim? (M.Müşfiq). Həsərin araya atdı dağ, dəre, *Sənən* işıq oldun, *batan* səs oldun (Ə.Kərim). *Çürüyən* kötüklər həsrətlə baxır, Yaşıl pöhrələrin tərəvətinə (N.Kəsəmənli). Uzaq gəzdin qan *qoxuyan* saraydan, Qul olmadın ehtiyaca, Şəhriyar (M.Aslan).

Dilçilikdə belə hesab olunur ki, *-an²* feili sifət şəkilçisi tarixən keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənmiş *-qan*, *-kən* şəkilçilərinə *q*, *k* samitlərinin düşməsi ilə yaranmışdır.

Qeyd: *-an²* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçinin omonimliyi aşağıdakılardır:

a) qeyri-məhsuldar şəkildə tarixən isim əmələ gətirmişdir: *qalxan*, *ayran*.

Türk dillərində *-an²* şəkilçisi isim düzəltmək funksiyasındadır. Məsələn, xakas dilində *çılan* (ilan), tatar dilində *yılan* (ilan), tatar dilində *kuyan* (dovşan) və s. Yeri gəlmişkən tatar dilində *yul* “sürünmək”, *ku* “qovmaq” mənasındadır.

-an² şəkilçisi ilkin *-qan*, *-kən*, *-ağan*, *-əyən* formasını Azərbaycan dilindəki *çalağan*, *burulğan*, *çalışqan*, *döyüşkən* və s. sözlərdə qoruyur.

b) sifət əmələ gətirir: *şoran* (*torpaq*), *düzən* (*yer*) və s.

c) mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti kimi işlənir: *ətçəkən*, *tozsoran*, *günəbaxan*, *aşsüzən* və s.

2. *-miş⁴*. Bu şəkilçi keçmiş zaman məzmunlu feili sifət yaradır: *solmuş çəmən*, *ayrılmış budaq*, *qırılmış qanad*, *qazılmış qəbir*, *yazılmış məktub*, *deyilmiş söz*, *görülmüş iş*, *gecikmiş məhəbbət*, *keçmiş dost* və s.

Kəlmələr dağıldı sahil boyunca, *Yonulmuş* bir gülün ləçəkləri tək (Ə.Kərim). Bir *sınmış* ağacın önündə çöküb, Desələr budağı bağlayırdı o, Bir *solmuş* çiçəyi min dəfə öpüb, Lap uşaqdan betər ağlayırdı o (N.Kəsəmənli). *Sönmüş* ocağımın soyuq külüsən, Gözümdə əbədi nəm bükülüsən. Qanadı *qırılmış* bir tərən kimi, Göylərdən yerlərə enmişəm, ay dost. Canavar bir də yan-yörəsinə

baxdı, ucları *saralmış* otların arasında vurnuxan dozanqurdları gördü, bir də bir əqrəb cəsədi gördü (Y.Səmədöglü).

Qeyd: *-miş⁴* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçinin omonimliyi aşağıdakı kimidir:

a) zaman şəkilçisi kimi işlənir: *məktub yazılmışdır*, *kitab oxunmuşdur* və s.

b) isim əmələ gətirir: *bişmiş* (xörək mənasında).

c) *imış* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş variantı kimi özünü göstərir: *gəlibmiş*, *yazılmış*, *görülmüş* və s.

3. *-dığı⁴*. Bu şəkilçi əslində *-dıq⁴* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə *-dıq⁴* şəkilçisi işlənmişdir. Lakin tarixən feili sifət şəkilçisi kimi mövcud olmuşdur. Məsələn: *Yenmədik* (yəni, yemədiyimiz) aşa dua qılınmaz (“Oğuznamə”); *Daş qopduq* (yəni qopduğu) yerdə ağır olur (“Oğuznamə”) və s.

-dıq⁴ feili sifət şəkilçisi hər üç şəxsə tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək aşağıdakı fonetik variantlarda işlənir.

Tək	Cəm
I - <i>dığım⁴</i>	- <i>dığımız⁴</i>
II - <i>dığın⁴</i>	- <i>dığınız⁴</i>
III - <i>dığı⁴</i>	- <i>dıqları⁴</i>

Xoşuna gələndə *yazdığım* şeir, Sözü alovuna bürünərdi o (B.Vahabzadə). *Qırdığın* ürəkdən diləmə imdad, Bir sənən ulduza bənəyəcək bu... Seymur dünən toydan qayıdarkən *yığdığı* nömrəni yadına salmağa çalışsa da, axırıncı rəqəmi xatırlaya bilmədi (Anar). Səlimə şəhərdə oxuyarkən *aldığı* kitabları bir-bir nəzərdən keçirdi (İ.Əfəndiyev). Başına *döndüyüm* gül üz lü sona, Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü (S.Vurğun). Yenə qılıncını çəkdi üstümə, Qurbanı *olduğum* o ala gözlər (S.Vurğun). Əlinlə *qurduğun* barlı bağçalar, Tufanlar qopsa da saralıb-solmaz

(S.Vurğun). Sanki günəş Kürün başında, təpələrin ağız-ağıza *qovuşduğu* yerdə aşağı enmiş və axşam-axşam sularda çimirdi (İ.Şıxlı).

-dıq⁴ şəkilçisi aşağıdakı hallarda yeni şəkilçilər əmələ gətirir:

a) *-dıq⁴* şəkilçisindən sonra *-ca²* şəkilçisi qoşulur və *-dıqca⁴* feili bağlama şəkilçisi yaranır. Məs.: *oxuduqca, yazdıqca, gəldikcə, öyrəndikcə* və s.

b) *-dıq⁴* şəkilçisindən sonra *-da²* şəkilçisi gəlir və *-dıqda⁴* feili bağlama şəkilçisi formalaşır. Məs.: *oxuduqda, yazdıqda, bildikdə* və s.

c) *-dıq⁴* şəkilçilərdən sonra *-dan²* şəkilçisi və *sonra* sözü işlənir. Bu zaman *yazdıqdan sonra, apardıqdan sonra, oxuduqdan sonra* tipli ifadələr yaranır. Bu cür ifadələr zaman zərfləri olur.

Qeyd: *-dıq⁴* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi tarixən isim və sifət əmələ gətirmişdir. Hal-hazırda isə daşlaşmışdır. Müqayisə et: *Tapdıq, sandıq, satdıq* (taxıl) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *-dıq⁴* şəkilçisi bir sıra hallarda məsdər yaratmaq funksiyasında olmuşdur. Məs.: Ayağının *sındığını* kimsəyə demədi; Qılıc çapub baş *kəsdigim* görgil, ögrəngil və s. Bu cümlələrdə *sındığını, kəsdigim* sözləri *sınmağı, kəsməyim* mənasında olan məsdərdir. Deməli, *-dıq⁴* şəkilçisinin tarixən omonim vəzifələri olubdur.

4. *-acaq²*. Məhsuldar şəkilçidir: *oxuyacağım əsər, görəcəyim iş* və s.

-acaq² şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək aşağıdakı feili sifət şəkilçilərini formalaşdırmışdır:

Tək

I. *-acağım²*

II. *-acağın²*

III. *-acağı²*

Cəm

-acağımız²

-acağınız²

-acaqları²

Qeyd: *-acaq²* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Müqayisə et: *yazılacaq əsər—əsər yazılacaqdır, dayanacaq məşin—məşin dayanacaq; çapacaq* (alət mənasında), *dayanacaq* və s.

5. *-ası²*. Nisbətən məhsuldar feili sifət şəkilçisidir: *görüləsi işlər, baxılası kino* və s.

-ası² şəkilçisi *-acaq²* şəkilçisi ilə sinonim ola bilər: *baxılacaq kino—baxılası kino*.

Qeyd: *-ası²* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Müqayisə edək: *görüləsi iş—iş görülsidir*.

6. *-malı²*. Bu şəkilçi feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Məs.: *görülməli iş, yazılmalı əsər* və s.

-malı² şəkilçisi feili sifət, feildən düzələn sifət, feilin vacib formasının şəkilçisi kimi ola bilər.

-malı² şəkilçisi zaman bildirdikdə feili sifət xüsusiyyəti kəsb edir. Məs.: *Görülməli işlərimiz* çoxdur. *Göndərilməli* hədiyyələr hamını maraqlandırır və s. Buradakı feili sifətlər—*görülməli, göndərilməli* gələcək zamanla bağlı olan əşyanın əlamətini bildirir. Zaman burada əsas rol oynayır. Lakin *-malı²* feildən sifət düzəldən şəkilçi olduqda daimi əlamət və keyfiyyət məzmunu kəsb edir. Məs.: *İçməli* su təmiz olur. *Gülməli* sözlər danışır. O, *yeməli* xörəklər bişirmişdi və s. Burada *içməli, gülməli, yeməli* sözləri zamanla bağlı olmayan daimi əlaməti bildirir. Ona görə də bu qəbildən olan sözlər, əsasən, sifətin dərəcə əlamətini qəbul edə

bilir. Məs.: *ən içməli* (su), *daha içməli* (su), *lap içməli* (su), *olduqca içməli* (su) və s.

7. $-ar^2$, $-r$; $-maz^2$. Bu şəkilçili sözlər az da olsa, hərəkət anlayışlı olur, zaman məzmununu ifadə edir və feili sifət yaradır. Məs.: *axar çaylar*, *axar su*, *görünməz günlər* və s. $-ar^2$, $-r$; $-maz^2$ şəkilçili sözlərin əksəriyyəti əşyanın daimi əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məs.: *qaynar su*, *qaynar həyat*, *gülər üz*, *çıxılmaz vəziyyət* və s. Burada *qaynar*, *gülər*, *çıxılmaz* sözləri əşyanın daimi əlamət və keyfiyyətini bildirir, zaman, hərəkət məzmununu ifadə edə bilmir.

Qeyd: Ümumiyyətlə, $-ar^2$, $-r$; $-maz^2$; $-mal^2$ şəkilçiləri tədris zamanı dolaşılıq yaradır. Ona görə ki, bu şəkilçilər feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Misallara diqqət edək: *yenilməz adam*, *dağılmaz yuva*, *görünməz dünya*, *çəkilməz dərd*, *ölməz əsər*, *yanar məşəl*, *unudulmaz nəğmə*, *bitməz nəğmə*, *dözülməz həyat* və s.

Feili sifətin feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. 1. Feillər kimi feili sifətlər də dinamik məzmununda olur. Lakin feillərdəki dinamiklik hökm yolu ilə, feili sifətlərdəki dinamiklik isə əlamətləndirmək yolu ilə bildirilir.

2. Feillər kimi feili sifətlər də zaman bildirir. Lakin feillər konkret zamanı, feili sifətlər isə ümumi zamanı bildirir. Yeri gəlmişkən feili sifət şəkilçilərindəki zaman məsələsini belə sadalamaq olar: $-as^2$; $-acaq^2$; $-mal^2$ feili sifət şəkilçiləri daha çox gələcək zaman məzmununu bildirir. $-dıq^4$; $-muş^4$ feili sifət şəkilçiləri isə daha çox keçmiş zaman məzmunlu olur. $-an^2$; $-ar^2$; $-maz^2$ şəkilçiləri isə daha çox ümumi zaman məzmununu bildirir.

Feili sifət şəkilçilərindəki zaman məsələsi ilə bağlı bəzi xarakterik məqamları da qeyd etmək yerinə düşər. Bəzi feili sifət

şəkilçilərində zaman məsələsini düzgün müəyyənləşdirmək üçün cümlənin ümumi məzmununa fikir vermək lazımdır. Başqa sözlə, feili sifətin zamanını düzgün müəyyənləşdirmək üçün “Cümlənin ümumi məzmunu, cümlədəki feilin zamanı, feili sifətin əmələ gəldiyi sözün mənə çalarlığı, bunun məcazi mənə kəsb edib-ətməməsi, hansı söz və ya birləşmələrlə yanaşı işlənməsi və s. əlbəttə, nəzərə alınmalıdır. Lakin bu üslubi məqamlar qrammatik xüsusiyyət üçün əsas ola bilməz”.¹

Feili sifət şəkilçilərindən $-an^2$ şəkilçisi keçmiş zamanla bağlı olur: *öldürülən adam*, *açılan yol*, *uzanan adam* və s. Bunları *öldürülmüş adam*, *açılmış yol*, *uzanmış adam* kimi də işlətmək olar.

$-an^2$ şəkilçili feili sifətdə iş davam etdiyinə görə indiki zamanla bağlı olur: *boylanan uşaq*, *yırğalanan xanım* və s.

$-an^2$ şəkilçili feili sifətdə (atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə, hikmətli sözlərdə) ümumi zaman məzmunu olur: *Bal tutan barmaq yalar*; *Daldan atılan daş topuğa dəyər* və s.

$-an^2$ şəkilçili feili sifət gələcək zaman məzmununda olur: *Gələn adam* mənə hər şeyi deyəcək. Bu cümlədə *gələn adam* “gələcək adam”, “gələsi adam” deməkdir.

$-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlər keçmiş zamanı (şühudi keçmiş zamanı) bildirir: *gördüyün şey*, *bildiğin məsələ*, *yarandığı gün* və s.

$-dıq^4$ şəkilçili feili sifətlərdə az da olsa, indiki zaman məzmunu olur. Əslində işin başlanğıcı keçmişdə başlayır, lakin şərti olaraq indiki zaman anlayışı özünü göstərir: *Sizin güldüyünüz çoban torpağı*, *Nizamilər*, *Füzulilər* yetirmiş. (S.V.)

$-muş^4$ şəkilçili feili sifətlərdə keçmiş zaman məzmunu olur. Bu bərdə türkologiyada elə bir mübahisə yoxdur.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.264

-*acaq*², -*ası*² şəkilçili feili sifətlər gələcək zaman məzmununda olur. Bu barədə də türkologiyada elə bir mübahisə yoxdur.

-*malı*² şəkilçili feili sifətlər gələcək zaman məzmununda olur.

-*arı*², -*r*, -*maz*² şəkilçili feili sifətlərdə ümumi zaman çalarlığı güclü olur.

3. Feillər kimi feili sifətlər də təsdiq və inkarda olur. Feili sifətlərdəki inkarlıq -*ma*² və *deyil* sözü ilə yarana bilir. Məsələn: Bakıya *görünməmiş* qar düşmüşdü; Bu iş sən *görəsi deyil*.

4. Feillər kimi feili sifətlər də təsirli və təsirsiz olurlar. Feili sifətlərin təsirli olub-olmamasında feili sifət şəkilçilərinin heç bir rolu yoxdur. Belə ki, əgər feil təsirlidirsə, onda həmin feildən əmələ gələn feili sifət də təsirli olur. Əksinə olduqda isə, feili sifət də təsirsiz olur. Məsələn: *oxuyan tələbə, görülən iş* və s.

5. Feillər kimi feili sifətlər də feilin növ şəkilçilərini qəbul edə bilir: *yazılan* (məqalə) – *yazışan* (adam) – *yazdıran* (adam) – *yazdırılan* (məqalə) və s.

6. Feillər kimi feili sifətlər də özündən əvvəl gələn ismi dörd halda (yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq) idarə edə bilir.

Yönlük halda idarə: *Una bulanmış saçları gözünün üstünə tökülmüşdür*.

Təsirlik halda idarə: *Teymuru düşündürən* məsələlər çox idi. Göyləri, yerləri *dərk edən* insan, Bəs niyə özünü çətin dərk edir? (B.Vahabzadə).

Yerlik halda idarə: Əllərdə *titrəyən* qədəhlər gülür.

Çıxışlıq halda idarə: Dənizdən *aldığım* təəssürat mənə xoşdur.

7. Feillər kimi feili sifətlər də feili bağlama ilə birlikdə bir lüğəvi qrammatik vahid yaradır: *əzilib-büzülən qız, saralıb-solmuş yarpaqlar* və s.

8. Feil kimi feili sifətlər də tərz kateqoriyasını ifadə edə bilir. Bu həm morfoloji yolla (şəkilçilərlə) olur, həm də sintaktik yolla

yaradır: *səpələnmiş kolluqlar, döyünən qəlb* (morfoloji yolla), *Ona baxa-baxa qalan Məmməd* (sintaktik yol).

Qeyd: Feildən fərqli olaraq feili sifətlər söz yarıdıcılığında çıxış etmir.

Feili sifətin sifətlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. 1. Feili sifətlər də sifətlər kimi təyin edə bilir. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyəti daimi əlamət kimi özünü göstərir. Feili sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: *soyudulmuş su – soyuq su*.

2. Sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil.

3. Feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır.

4. Feili sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilir. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir.

Feili sifətin substantivləşməsi. Substantivləşmə zamanı feili sifətlər hal, mənsubiyyət, şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Feili sifətin substantivləşməsi dilimizdə geniş şəkildə özünü göstərir. Substantivləşmiş feili sifətləri isimlərin halları üzrə nəzərdən keçirək.

Adlıq halda substantivləşmə: əkən biçər, axtaran tapar və s.

Tamadanın sözünə qulaq *asmayanlar* çoxalardı. *Sevən* yalan danışsa, ləkələnər məhəbbət. Hər dəfə səninlə mən rastlaşanda, *Qızaran, saralan* sən olmadınmı? Mən yalnız səninem deyib qaçanda, *Yıxılan, büdrəyən* sən olmadınmı? Soruşmaq istəyirəm, mən indi səndən, Etibarsız *çıxan* sən olmadınmı? Dünən bu evə *gələn* Ceyhunun dostu idi.

Yiyəlik halda substantivləşmə: İslanmışın yağışdan nə qorxusu. Ümumiyyətlə, həm yaxşı *işləyənlərin* müvəffəqiyyətini göstərmək, həm də nöqsanları qeyd etmək üçün yerli komitə ilə komsomol komitəsi iclas çağırmaq istəyir (M.Süleymanlı). *Etiraf edənin* hər sözü min-min, Səhər günəşinin ilkin nurudur (B.Vahabzadə). Yerlərdə sürünsən, əməlin tapdanacaqdır, *Aciz olanın* dərindən dərman da ola bilməz (C.Xəndan).

Yönlük halda substantivləşmə: Ölüm belə qəm deyil, bu həyatı *duyana*; Yol *azmışa* yol göstər. Nə qədər zarafat etdisə də, qız bu *deyilənlərə* başının hərəkətilə, gah da qısa cümlələrlə cavab verirdi (M.Süleymanlı). Dərdini çəkənə behişt əzabı, Nəbzini *tutana* behiştlik dünya (M.Aslan). O, məclisdə *oturanlara* öteri bir nəzər saldı. Həyatın sirlərinə *bələd olana* qarşı belə rəftar etmək günahdır.

Təsirlik halda substantivləşmə: Başa dil *gətirəni* el gətirə bilməz. Kölgəmə, qayğıma *sığınanları*, əlimlə, qanımla yedizdirərdim. Nəfəsi tənqiyib *boğulanları*, Gözümün nuruyla çimizdirərdim. Dünəndən bəri suyun altında *qalanı* çıxartdılar.

Yerlik halda substantivləşmə: Felyeton *yazanda* günah yoxdur, çünki onun yazdıqlarında hər şey olduğu kimi verilmişdir.

Döyüşə *gedəndə* qırılmaz iradə, dözümlü, qorxmazlıq kimi yüksək insani keyfiyyətlər olmalıdır. Sevgi və həsrət odu ilə *yazanda* ürəkdən gələn hisslər daha qabarıq şəkildə əks olunmalıdır.

Qeyd: $-an^2$ feili sifət şəkilçisi yerlik halda substantivləşdikdə $-anda^2$ şəkilçisi ilə omonimləşir. $-anda^2$ şəkilçisi feili bağlama şəkilçisidir. Müqayisə et: Qaqarın kosmosa *uçanda* (feili bağlama) – Kosmosa *uçanda* (adamda) (feili sifət).

$-anda^2$ feili bağlama şəkilçisi kimi: Muğanın pambığı *faras gələndə*, Qozalar gül açıb üzə *güləndə*, Qızlar iş gününə ipək *böləndə*, Könüllər mülkündə ilk bahar olur (S.Vurğun).

Çıxışlıq halda substantivləşmə: Ondan xəbər gəlməyir, xəbər gəlir *öləndən*. Aramızdan *gedənlərdən* danışıldı, xatirələri əziz tutuldu. Planı yüz əlli faiz yerinə yetirənlərdən on altı adam mükafatlandırıldı (M.Süleymanlı). Əsirlikdə başına *gətirilənlərdən* ətraflı danış, bəlkə qəzətdə çap etdik. Gülə-gülə *döyüləndən* çəkinin, “Bəli” deyib, *əyiləndən* çəkinin, Paltar kimi *geyiləndən* çəkinin, sındırmağa çalışmayın siz məni (N.Kəsəmənli).

Misallardan göründüyü kimi, feili sifət substantivləşdikdə onun təyin etdiyi söz işlənmir. Feili sifət təyin olunan sözün funksiyasını da öz üzərinə götürür.

Qeyd: Feili sifət şəkilçilərindən $-dıq^4$; $-acaq^2$; $-malı^2$; $-miş^4$; $-ası^2$ şəkilçiləri substantivləşmədə daha fəaldır.

Feili sifətin substantivləşməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir. Bu da feili sifətin substantivləşməsi tarixinin qədim olduğunu təsdiq edir. Məs.: Amin *deyənlər* didar görsün!; Qarağuc ata *binənlər* vardı gəldi; *Ögünənləri* xoş görmədim və s.

Feili sifətlə feildən düzələn düzəltmə sifətlərin fərqli xüsusiyyətləri. 1. Feili sifətlər ümumi zaman bildirdiyi halda, feildən düzələn düzəltmə sifətlər zaman bildirmir.

2. Feili sifətlər təsirli və təsirsiz olur. Feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə daimi əlamət bildirir.

3. Feili sifətlər feilə məxsus növ şəkilçilərini qəbul edir. Feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə növ şəkilçiləri ilə işlənmir. Müqayisə et: *Sındırılan* ağacların necə qurduğunu görmək bəs deyilmi? (feili sifət) – Atlılar atın çapardı, *Sınıq* könüllər yanardı (feildən düzələn düzəltmə sifət). *Açılmamış* poçt qutusuna

məktub atmaq istədi (feili sifət) – *Açıq* söhbət onu təmin etmirdi (feildən düzələn düzəltmə sifət).

Lakin dilimizdə bir qrup feildən əmələ gəlmiş düzəltmə sifətlər vardır ki, onlarda feilin növ şəkilçiləri daşlaşmışdır. Məsələn: *döyüşkən ordu, vuruşqan adam* (qarşılıq növ); *deyingən qarı* (qayıdıq növ) və s.

Qeyd: Dilimizdə *burulğan, asılqan* kimi isimlərdə feilin növ şəkilçiləri daşlaşmışdır. Feili sifət şəkilçilərinin bəzilərində feilin təsriflənən formalarının mənə çalarlığı vardır: *görüləsi iş, tikiləcək körpü* və s. Belə bir xüsusiyyət feildən düzələn düzəltmə sifətə aid deyil.

4. Feili sifətlər inkarlıq kateqoriyasını ifadə edə bilir. Yəni feili sifət şəkilçiləri *-ma²* inkar şəkilçisini qəbul etmiş feillərə qoşula bilir. Məs.: *uçurulmamış ev, yuyulmamış paltar* və s. Feildən əmələ gələn sifətlər isə inkar feillərə qoşula bilmir. Onlarda inkarlıq *deyil* sözü ilə əmələ gəlir. Məs.: *çalışqan tələbə deyil, qorxaq uşaq deyil* və s.

5. Feili sifətlər feilə məxsus tərz kateqoriyasını az da olsa qoruyur. Feildən düzələn düzəltmə sifətlərdə isə bu xüsusiyyət yoxdur.

6. Feili sifətlərin bəziləri feilin təsriflənən formalarına aid çalarlığı qoruyub saxlayır. Məsələn, *yazılmalı* (məqalə) – *vacib, deyiləsi* (söz) – *lazım, yazılmaqda olan* (əsər) – *davam, oxuya birlən* (şagird) – bacarıq şəklinə aid çalarlığı qismən də olsa qoruyur.

7. Feili sifətlər feili bağlama ilə lüğəvi, qrammatik birləşmə əmələ gətirə bilir. Məs.: *utanıb-qızaran* (qız), *ölçülüb-biçilmiş* (əməliyyat) və s. lüğəvi birləşmə, *büzüşüb oturan* (oğlan) isə qrammatik birləşmədir.

8. Feili sifət *ol(maq), et(mək), elə(mək)* sözləri ilə işləne bilir. Məsələn: *həll etdiyim məsələ*. Lakin feildən düzələn düzəltmə sifət isə bu xüsusiyyəti daşımır.

9. Feili sifətlər həm feilə, həm də sifətə məxsus əlamətləri qoruyub saxlayır. Feildən düzələn düzəltmə sifət isə feillik əlamətini itirir, sifətə məxsus olan daimi əlamət qazanır. Bunu aşağıdakı misalların müqayisəsindən də görmək olar:

<i>Feili sifət¹</i>	<i>Feildən düzələn sifət</i>
1. <i>-an, -ən</i> : daşan çay, coşan dəniz, oxunmayan yazı, gedən əsgər, bilən adam, görülməyən iş, düşünən beyin.	1. <i>-ağan, -əyən</i> : vurağan inək, güləyən qız.
2. <i>-dıq, -dik, -duq, -dük</i> : baxdığım yer, yandırmadığımız odun, bildiyi hadisə, görmədiyi yer, vuruşduğu cəbhə, görüşdüydüyü adamlar, ötüşdüyü dəstə.	2. <i>-qan, -kən, -ğan, -gən</i> : çalışqan tələbə, döyüşkən xalq, ağlağan uşaq, deyingən qarı.
3. <i>-mı, -miş, -muş, -mü</i> : yazılmış hekayə, oxunmamış əsər, hazırlanmamış xörək, əzilmiş pencək, yetişmiş armud, tikilmiş bina, doğulmuş uşaq, görülməmiş iş, ütülənmiş paltar.	3. <i>-qın, -kin, -qun, -kün; -ğın -gin, -ğun, -gün</i> : daşqın çay, satqın adam, azğın düşmən, kəskin çıxış, gərgin iş, tutqun hava, solğun gül, ötgün söz, düzgün iş.
4. <i>-acaq -əkək</i> : yığılacaq məhsul, qoruyacağı sərhəd, başlayacağımız iş, oxunacaq hekayə, deyiləcək söz, keçiləcək körpü, gedəcəyimiz yer, eşitdirəcəyimiz məsələ.	4. <i>-aq, -ək</i> : qorxaq qız, ürkək at.
5. <i>-ası, -əsi</i> : yazılması məktub, qazılması yer, görüləsi iş, həll ediləsi məsələ, biçiləsi paltar.	5. <i>-ıq, -ik, -uq, -ük</i> : qırıq ağac, əzik paltar, boğuc səs, sökük corab.

¹ Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.300-301

6. <i>-mali, -məli</i> : yazılmalı roman, görülməli iş, çəkilməli şəkil.	6. <i>-ıci, -ici, -ucu, -üçü</i> : qırıcı təyyarə, kəsici alət, boğucu qaz, öldürücü zərbə.
7. <i>-ar, -ər</i> : axar çaylar.	7. <i>-unc, -ünc</i> : qorxunc mənzərə, gülünc iş.
8. <i>-maz, -məz</i> : eşidilməz səs, görünməz hadisə	8. <i>-c</i> : qısqanc qadın.
	9. <i>-ma, -mə</i> : çatma qaş, burma saç, eşmə bığ, düzəltmə söz.
	10. <i>-mar</i> : qızmar hava.
	11. <i>-u</i> : dolu qab.
	12. <i>-mali, -məli</i> : içməli su, gülməli söz.
	13. <i>-ar, -ər, -r</i> : qaynar su, gülər üz.
	14. <i>-maz, -məz</i> : çıxılmaz vəziyyət.

10. Feili sifətlərin sifətin dərəcə əlamətlərini qəbul etməsi mümkün deyil. Lakin feildən düzələn düzəltmə sifətlər sifətin dərəcə əlamətlərini (daha çox çoxaltma dərəcəsinin əlamətini) qəbul edə bilər. Məsələn: *kəsici alət – lap kəsici alət – olduqca kəsici alət*.

Qeyd: *-ar²; -maz²; -mal²* feili sifət şəkilçiləri feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Ona görə də bu şəkilçili feili sifətlər sifətin dərəcə əlamətlərini asanlıqla qəbul edir. Məsələn: *içilməli su – lap içilməli su – olduqca içilməli su*.

11. Feili sifətlər özündən əvvəl gələn ismi yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir. Məs.: *Bakıya gedən, Bakını görən, Bakıda oxuyan, Bakıdan gələn* (tələbə). Lakin feildən əmələ gələn düzəltmə sifətlər isə yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir. Buradan aydın olur ki, feili sifətlər isimləri təsirlik halda idarə etdiyi halda, feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə yiyəlik halda idarə edir. Misallara diqqət yetirək: *Çay içməyə qapım üzünümə açıqdır; Uşağın ağlağanı pisdir; Məmməd Əkbərdən çalış-qandır; Onlarda yalnız həmin adam çalışqandır*.

12. Feili sifətlər, əsasən, düzəltmə feillərdən daha çox yararlıdır. Feildən əmələ gələn sifətlər isə feil kökünə sifət əmələ gətirən şəkilçilərin qoşulması ilə əmələ gəlir. Məsələn: *tutqun hava, kəskin söz, qırıcı təyyarə* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilində istisnalıq təşkil edən *qaldırıcı kran, yandırıcı maddə* kimi misallar vardır ki, burada *qaldırıcı, yandırıcı* sifətləri düzəltmə feildən əmələ gəlmişdir.

13. Feili sifətlər özündən əvvəl gələn sözlərlə birlikdə feili sifət tərkibi yaradır. Məsələn: *Projektorlardan salınan işıqlar parka füsunkar gözəllik verirdi*.

Lakin belə bir xüsusiyyət feildən əmələ gələn düzəltmə sifətdə yoxdur.

14. Feili sifət şəkilçiləri feilə qoşulduqda demək olar ki, feilin lüğəvi mənası dəyişmir. Ancaq feildən sifət düzəldən şəkilçilər feilə qoşulduqda feilin lüğəvi mənası dəyişir. Müqayisət et: *daşan çay – güləyən qız, görülmüş iş – sınıq ağac*.

FEİLİ BAĞLAMA

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feili bağlama termini feilin təsriflənməyən forması, adverbial feil (zərfləşən feil), feili-zərf kimi adlandırılmışdır.

Feili bağlama Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmuş təsriflənməyən formalardan biridir. Bu sahədə Mirzə Kazım bəyin, Y.Seyidovun, V.Əliyevin və başqalarının tədqiqatları mövcuddur. Türkologiyada isə N.A.Baskakovun, A.N.Kononovun və başqalarının tədqiqatları maraqlıdır. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Abdullayev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov və başqaları feili bağlama ilə bağlı aşağıdakı fikirləri söyləmişdir:

- a) feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biridir;
- b) feili bağlama zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmişdir;
- c) feili bağlama tərkibli cümlələrdə feili bağlama tərkibi cümlənin genişlənmiş bir üzvüdür.

V.Əliyev Azərbaycan dilçiliyində feili bağlamanın tədqiqi tarixini şərti olaraq iki dövrə ayırmışdır.¹ Birinci dövrdə feili bağlamanın mahiyyəti, morfoloji göstəriciləri, yaratdığı qrammatik mənalar şərh olunmuşdur. Feili bağlama ilə bağlı bu məlumatlar qrammatika kitablarında özünə yer almışdır. Ə.Dəmirçizadənin, M.Hüseynzadənin, H.Mirzəzadənin, İ.Əfəndiyevin və başqalarının yazdığı qrammatika kitabları buna misal ola bilər.

Feili bağlamaların tədqiqi ilə bağlı ikinci dövrdə feili bağlama xüsusi tədqiqat obyektinə götürülmüş, bu sahəyə aid dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Məsələn, B.X.Cəfərova 1948-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilində feili bağlamalar” adlı namizədlik dissertasiyası yazmışdır. Y.Seyidov 1956-cı ildə yazdığı

¹ Vilayət Əliyev. Azərbaycan dilində feili bağlama. APİ-nin nəşri, Bakı, 1989, s.10-11

“Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri” adlı namizədlik dissertasiyasında feili bağlamaları daha çox sintaktik planda tədqiq etmişdir. H.Məmmədovun 1966-cı ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrində feili bağlamalar” adlı namizədlik dissertasiyasında feili bağlama şəkilçiləri tarixi inkişaf mərhələləri üzrə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bəzən dilçilikdə feili bağlama tərkibini ayrıca bir cümlə hesab etməyə çalışanlar olmuşdur. Lakin bu fikir düzgün deyildir. Belə ki, feili bağlama tərkibləri cümlənin mürəkkəb bir üzvüdür. Onu ayrıca bir cümlə hesab etmək söz birləşməsi ilə cümlənin sərhədini eyniləşdirmək deməkdir.

Feili bağlamaya məxsus xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ona belə bir tərif vermək olar: *Feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biri olub zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmişdir, cümlədə əsas feilin yanında gəlir, onun tərzini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirir.*

Feili bağlamaların morfoloji göstəriciləri. 1. *-ib⁴* şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *yazıb qurtardı, gəlib gördü, yapışub qaldı, alıb çıxdı, salıb itirdi, atlanıb keçdi, köçüb getdi, oturub ağıladı, irəliləyib keçdi* və s. Bu şəkilçilərin dialekt və şivələrimizdə müxtəlif şəkilləri mövcuddur. Dialekt və şivələrimizdə (Qazax, Zaqatala, Qax, Şəki və s.) *-iban⁴* variantı daha çox işlənir.

-iban⁴ variantı klassiklərin yaradıcılığında da gen-bol işlənir. Məs.:

Yürək dəlük-dəlük *oluban* nalələr qılır,
Gəvisi bu ki, yəni bənəm işimdi nayi-əşq.

(Qazi Bürhanəddin)

Müddəi tən *edübən* başıma qaqar eşqini.

(Nəsimi)

Dur bağçada *sallanubən* dolan yar.

(Miskin) və s.

Qeyd: *-ib⁴* şəkilçisi omonim şəkilçidir. Həm də nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənir. Bu şəkilçinin omonimliyini fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

a) *-ib⁴* zaman şəkilçisi kimi işləndikdə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilər: Görüblər ki, hər şey tükənib, təzədən öküzləri qoşmağa başlayıblar.

Əgər *-ib⁴* şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi olursa, onda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

b) *-ib⁴* şəkilçisi zaman şəkilçisi olduqda ona *idi, imiş* köməkçi sözləri qoşula bilər: *Sən demə bu paltar tilsimlənməmiş.*

-ib⁴ şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi olduqda isə *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənmə bilmir: *Qırat yeldən qanad taxıb uçurdu.*

c) *-ib⁴* şəkilçisi zaman şəkilçisi olduqda cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Feili bağlama şəkilçisi olduqda isə cümlə üzvü kimi zərflik vəzifəsində olur.

2. *-ınca⁴* şəkilçisi. Nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *Öldürməyincə* əl çəkməz. O taydan *qalxınca* bir qara dəstə, Yaylım alətləri yayıldı düzə. Ana baxdı öz oğluna, Su da səpdi dalınca... Şair qəlbi bu səhnədən ilhamını *alınca*. O, bir nöqtəyə qədər kiçilib gözdən *itincə* qız həsrətli gözlərini bir kərə belə qırpmadı (M.Hüseyn). General bütün rəyləri dinləyib son sözünü *deyincə* hərə bir dəfə yuxuladı (İ.Şıxlı).

3. *-dıqda⁴* şəkilçisi. Məlum olduğu kimi, *-dıq⁴* şəkilçisi ilə *-da²* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: Yalanları üzə çıxdıqda pərt olurdu. Mirzə Şəfi otağa *daxil olduqda* artıq xangildə məclis qızıışmışdı, hamının başı qarışıq idi (Ə.Nicat).

Qeyd: *-dıqda⁴* şəkilçisi *-arkən²* feili bağlama şəkilçisinin sinonimi ola bilər: *gördükdə-görərkən*.

4. *-dıqca⁴* şəkilçisi. Bu şəkilçi *-dıq⁴* və *-ca²* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: İnsan *kamilləşdikcə* dava-dalaşdan uzaq

olur. Gəzib *dolaşdıqca* sahil boyunda, Pozur bir-birini izlərim mənim. *Atışdıqca* yaralarım bitişdi, Qara bəxtin yenə üzü ağ olsun, Yar da bizdən yad eyləyib, sağ olsun! Göz deyir qoy hələ *baxdıqca* baxım. Şəvə saçlarımda *çoxaldıqca* dən, Kövrək ümidimi çulğaladı çən... Çəsməkli professor auditoriyada, lövhənin qabağında ağır-ağır *gəzdikcə* çəkmələri cırıldıyırdı (S.Qədirzadə). Vaxt *ötdükcə* tanış-bilişlər arasında Bəhlul müəllimin haqqında danışmağa adət elədim (İ.Hüseynov). Dəniz xəfif-xəfif *qabardıqca* elə bil qümaş yellənirdi (M.Süleymanov). Şahlargil hiss edirdilər, *getdikcə* hava qaralır və axşama qədər gədiyi keçə bilməyəcəklər (İ.Əfəndiyev). Hiss edirdim ki, maşın *yaxınlaşdıqca*, anlar *ötdükcə* Vahidin əsəbləri daha da gərilirdi (İ.Hüseynov).

5. *-arkən²* şəkilçisi. Bu şəkilçi *-ar²* şəkilçisi ilə *ikən* qoşmasının birləşməsindən yaranmışdır: *hazırlaşarkən, edərkən, danışarkən, görüşərkən* və s.

6. *-araq²* şəkilçisi. Bu şəkilçi *-ar²* və *-aq²* şəkilçilərindən yaranmışdır: *Danışaraq, duyaraq, qatararaq, gülümsəyərək, parlayaraq, qarışaraq* və s.

Saf bulaq kimi axan mahnı mavi ləpələrin şırıltısına *qarışaraq* qulaq asanları valeh edirdi (M.Süleymanov). Balıq havada qəzəblə *çirpınaraq* var gücü ilə ölümdən xilas olmağa can atırdı (M.Süleymanov). Sən polad sinəni yerə *verərək*, Ehtiyat içində süründün yenə. Qoca rəssam *səndələyərək* addımlayır.

7. *-alı²* şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir: Mühəribə *qurtaralı* üç il olardı. Ala gözlüm, səndən ayrı *düşəli*, Hicranın gəmiylə kef eyləmişəm. Səlimə bu kəndə *gələli* Şahlar anasının necə pis vəziyyətə düşdüyünü bilirdi (İ.Əfəndiyev). Səbri təhsildən *qayıdalı* iki ildir (M.Hüseyn).

8. *-anda*² şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar feili bağlama şəkilçisidir. *-an*² şəkilçisi və *-da*² şəkilçilərindən yaranmışdır: *banlayan-da, sıxılanda, yaranda, çatanda, yetəndə, oxuyanda, gələndə* və s.

Sevindim ki, Vətənimin Ukraynası düşmənlərlə *vuruşanda* (M.Araz). Qəm-kədər üzünə *tutanda* pərdə, Qəmləndi çaylar da şələlələr də (M.Araz). Üfüq *saralanda*, toran *düşəndə*, səsləməli idim səni astadan. Çiçək *oxşayanda*, mizrab *vuranda*, Uzalı qalanda sevgi dalınca, Əllərim göynəyib üzə *duranda*, Ürəyim əlimdə olur o vaxtı (M.Yaqub). İkinci dəfə huşsuzluqdan ayılıb gözlərini *açanda*, qoca qarşısında feldşer əvəzinə Qurban kişini gördü (İ.Hüseynov).

Qeyd: *-anda*² şəkilçisi *-alı*² şəkilçisinin sinonimi ola bilər: *müharibə qurtaralı – müharibə qurtaranda*.

9. *-a* (*-ə*) şəkilçisi nisbətən məhsuldar şəkilçidir: *Qıvrıla-qıvrıla* gedirdi, *baxa-baxa* keçirdi. Məs.: Hacı tir-tir əsən və tamamilə taqətsiz əllərə *baxa-baxa* susurdu (İ.Hüseynov). Qoca çəkmələri ilə *əlləşə-əlləşə*, qan-tər içində, *tövşüyə-tövşüyə* xəbər aldı (İ.Hüseynov). Başaıçiq, ayaqyalın bir oğlan uşağı fit *çala-çala* dəniz qırağıyla anaya doğru gəlirdi (Ə.Məmmədخانlı). Əsgərlər *sürünə-sürünə* çayın kənarına çatıb kəndə doğru istiqamət götürdülər (İ.Şıxlı).

-a (*-ə*) şəkilçisi XVI əsrə qədər daha məhsuldar işlənmişdir. Feili bağlama şəkilçisi kimi Xətai, Füzuli yaradıcılığında məhsuldar olmuşdur. Məsələn: Gördüm üzünü çü *baxa* qaldım (Xətai); Heyrət gözü ilə *baxa* qaldı (Füzuli).

Hal-hazırda dialekt və şivələrimizdə *-a* (*-ə*) şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi kimi işlənməz. Məsələn: Səhsız-hesabsız nöqtələrə *baxa* qaldım.

Qeyd: *-a* (*-ə*) feili bağlama şəkilçisi *-araq*² şəkilçisinin sinonimi olur: *baxa qaldı – baxaraq qaldı*.

10. *-caq*² şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *görcək, düşcək, sevincək, bilcək* və s.

Bura saxta *düşcək* deyirəm ki, bəlkə də oraya indi qar yağıb.

Qeyd: *-caq*² şəkilçisi XVI əsrə qədər *-ğac*² şəklində nisbətən məhsuldar olmuşdur. Daha çox M.Füzulinin yaradıcılığında işlənmişdir: Könlüm açılır, zülfi-pərişanını *görgəc* (M.Füzuli).

*-caq*² şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə *-cağın*² formasında işlənir: *görcəyin, bilcəyin*. Bu variant Salyan, Neftçala rayonlarında özünü qoruyur.

*-caq*², *-gac*² şəkilçisi Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində “gəcin” şəklində işlənir: *gəlgəcin, görgəcin, bilgəcin* və s.

11. *-miş*⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir: Yarışa bir gün *qalmış* onlar məşq etməyə başladılar. Gecədən xeyli *keçmiş* beş nəfər atlı qayanın üstündəki kiçik komanın qarısını döydülər (İ.Şıxlı).

Bu şəkilçi *keçmiş, qalmış*, ötmüş sözlərində də feili bağlama şəkilçisi olur.

Qeyd: *-miş*⁴ şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi inkar şəkilçisi ilə birlikdə *-mamış* (*-məmiş*) şəklində dildə daha çox işlənir: Kərbəlayı Məmmədəlinin fikri bu idi ki, kağızı paketə *qoymamış* aparsın əvvəl Pərinisəyə göstərsin, sonra qoysun paketə.

12. *-mişkan*⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi *-miş*⁴ və *-ikən* sözünün birləşməsindən yaranmışdır: *gəlmışkən, görmüşkən* və s.

13. *-madan*² şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. *-ma*² inkar şəkilçisi ilə *-dan*² şəkilçisindən əmələ gəlmişdir: *oxumadan danışma, görmədən demə* və s.

Araz bizi ayırmadan dağlayıb, sonra özü gecə-gündüz ağlayıb. Ah azadlıq... İnsanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyadaraq *yorulmadan* yaratmağa, ağrı və əzab *hiss etmədən* yaşatmağa, ülvə, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır (M.İbrahimov). Prokuror bu işləri *yoxlamadan* heç yere getməyəcək (İ.Şıxlı).

Qeyd: Bəzən *-madan²* şəkilçisi *-anda²* şəkilçisinin sinonimi olur: *bilmədən danışma – biləndə danış.*

14. *-ar(-maz)*, *-ər(-məz)* şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir: O, evə *çatar-çatmaz* zəngin səsini eşitdi; *Eşidər-eşitməz* rahat olmağa başladı. Alnımda bir istilik *hiss edər-etməz* gözlərimi açdım (M.S.Ordubadı). Görəsən bunlar nədən danışirlar? – deyə nəfəsini içində çəkib *istər-istəməz* qulaq asdı (V.Babanlı). Evlərinə *çatar-çatmaz* qapı ağzında dayanıb onu gözləyən anasını görüb özünü arabadan yerə atdı (İ.Şıxlı).

Feili bağlamanın feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

1. Feili bağlamalar feillər kimi dinamik məzmunudur. Məsələn: Biz yıxılmamaq üçün qayalardan, daşlardan *yapışaraq* səssizcə irəliləyirdik.

2. Feillər kimi feili bağlamalar da təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: Gözünü *açanda* gördü ki, şəhərə çatmışdır; Qətibə evə *dönəndə* hər şey bitib-tükənmişdi.

3. Feili bağlamalar da feillər kimi feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir: *yazılarda*, *yazışanda*, *yazdıranda* və s.

4. Feili bağlamalar feillər kimi özündən əvvəl gələn sözləri (hallana bilən sözləri) ismin yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edə bilir. Misallara diqqət yetirək: Atı ağaca *bağlayıb* ova çıxdı; Musiqçinin vəzifəsi səsləri *kəşf edərək*

ahəngə salmaqdan ibarətdir; İsfəndiyar yerində *dirsəklənib* oturdu; Onu döyə-döyə dostundan *ayırb* maşına çıxartdılar. Anam əllərini göyə *açaraq*, Deyirdi rəhm eylə, böyük yaradan (B.Azəroğlu). Danışır kürsüyə *sinə gərərək*, siz onu seyr edin, seyr edin bir də (S.Vurğun). Bu nurlu düşüncələrə *daldıqca* bədəni də, addımları da *getdikcə* yüngülləşir, beyni zəhərli fikirlərdən təmizləndirdi (V.Babanlı).

5. Feili bağlamalar da feillər kimi təsdiq və inkarda olur. Feili bağlamalarda inkarlıq *-ma²* və *deyil*, *yox* sözlərinin vasitəsilə yaranır. Məsələn, *oxumayanda*, *oxuyanda* *yox* və s.

Qeyd: Feili bağlama şəkilçilərindən *-madan²*; *-ar(-maz)*, *-ər(-məz)* şəkilçiləri həmişə inkarda olur. Bu şəkilçili feili bağlamalar inkarda olan feilin yanında işləndikdə təsdiq məzmununu bildirir: *oxumadan danışma – oxuyanda danış.*

6. Feili bağlama tərkib yarada bildiyi halda feil tərkib yarada bilmir. Bu cəhətdən feili bağlama ilə feil fərqlənir.

7. Feillər söz yaradıcılığında çıxış edir. Feili bağlamalardan isə yeni mənalı söz yaranmır. Bu baxımdan da feili bağlama ilə feil bir-birindən fərqlənir.

Feili bağlamanın zərflə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

1. Feili bağlama zərf kimi cümlədə feilin yanında işlənir və feili tərz, zaman, səbəb və məqsəd baxımından tamamlayır. Deməli, feili bağlama feili yer və miqdar baxımından tamamlaya bilmir. Ona görə ki, yer zərfləri yer məzmunlu isimlərdən, miqdar zərfləri isə miqdar saylarından yaranmışdır.

2. Zərflər kimi feili bağlamalar da cümlədə feillə yanaşı əlaqəsi münasibətində olur. Misallara diqqət yetirək: Kamran *cəld ayağa durdu*; Qətibə *nazlanaraq cavab verdi*.

3. Zərflər kimi feili bağlamalar da özündən əvvəlki sözlə idarə əlaqəsi münasibətində ola bilər.

Feili bağlamanın feili sifət və məsdər arasında yeri. Feili bağlama məsdər və feili sifət kimi feilin təsriflənməyən formasıdır. Bundan başqa, məsdər və feili sifət kimi tərkib yaradır. Feili bağlama tərkib yaratdığı kimi, həm də feili sifət və məsdər tərkiblərinin içərisinə daxil ola bilər. Məsələn: *Kərimxan qızarıb pörtmüş Sultana işarə etdi; Mən nəyi isə əzib, vurub, dağıtmaq istəyirdim; Mən qapını açıb həyəətə çıxanda, atam arxamca danışdı; Gözümün önündəki hər şeyi yandırıb dağıtmaq istəyirdim* və s.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FEİL	16
<i>Feil sözü və onun mənaları</i>	16
<i>Feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər</i>	18
I. <i>Feilin fonetik xüsusiyyətləri</i>	18
II. <i>Feilin leksik-semantik xüsusiyyətləri</i>	19
III. <i>Feilin morfoloji xüsusiyyətləri</i>	43
IV. <i>Feilin sintaktik xüsusiyyəti</i>	46
FEİLİN QURULUŞU	47
<i>Feilin quruluşu barəsində fikirlərin xülasəsi</i>	47
<i>Sadə feillər</i>	49
<i>Sadə feillər barədə mövcud fikirlər</i>	49
<i>Sadə təkhecalı feillərin heca tipləri</i>	51
<i>Sadə feillərlə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər</i>	55
Düzəltmə feillər	56
<i>Adlardan feil əmələgətirən şəkilçilər</i>	56
<i>Feildən düzələn feillər</i>	65
Mürəkkəb feillər	68
<i>Mürəkkəb feillər barədə fikirlərin xülasəsi</i>	68
<i>Mürəkkəb feillərin yaranma yolları</i>	72
Feilin növləri	82
Feilin lüğəvi məna növləri	83
Feilin lüğəvi məna növləri barədə mövcud fikirlər	83
<i>Hərəkət feilləri</i>	85
<i>İş feilləri</i>	86
<i>Nitq feilləri</i>	88
<i>Təfəkkür, görmə, eşitmə, hissetmə ilə bağlı olan feillər</i>	90
<i>Hal-vəziyyət feilləri</i>	91

FEİLİN ƏSAS MƏNA NÖVÜ: Təsirlilik-təsirsizlik	
kateqoriyası	93
Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası barədə mövcud fikirlər.....	93
Obyektə olan təsirin dərəcəsi	94
Həm təsirli, həm də təsirsiz feillər	95
Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının dildə rolu	98
Təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələgətirən şəkilçilər.....	99
Təsirli feillərdən təsirsiz feil əmələgətirən şəkilçilər.....	102
Feilin qrammatik məna növləri	103
Feilin qrammatik məna növləri barədə fikirlərin	
xülasəsi	103
Feilin qrammatik məna növlərində iş, hal, hərəkətlə	
subyekt arasındakı münasibət	105
<i>Məlum növ</i>	106
<i>Məchul növ</i>	108
<i>Şəxssiz növ</i>	109
<i>Qayıdış növ</i>	110
<i>Qarşılıqlı növ</i>	114
<i>Müştərək növ</i>	116
<i>İcbar növ</i>	117
Feilin zaman kateqoriyası	120
Obyektiv və qrammatik zaman anlayışı	120
Zaman kateqoriyası və bu barədə mövcud fikirlər	121
<i>Keçmiş zaman</i>	122
<i>Şühudi keçmiş zaman</i>	124
<i>Nəqli keçmiş zaman</i>	129
<i>İndiki zaman</i>	133
<i>Gələcək zaman</i>	137
<i>Qəti gələcək zaman</i>	137
<i>Qeyri-qəti gələcək zaman</i>	142

FEİLİN TƏRZ KATEQORİYASI	148
Tərz kateqoriyası ilə bağlı mövcud fikirlər	148
Tərz kateqoriyasının əmələgəlmə üsulları	149
1. <i>Sintaktik üsulla tərzin ifadəsi</i>	150
2. <i>Ortaqlı şəkilçilərlə tərzin ifadəsi.</i>	151
3. <i>Xüsusi şəkilçilərlə tərzin ifadəsi</i>	152
FEİLİN FORMALARI	153
FEİLİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI	153
<i>Feilin əmr forması</i>	155
<i>Feilin arzu forması</i>	159
<i>Feilin vacib forması</i>	167
<i>Feilin şərt forması</i>	171
<i>Feilin lazım forması</i>	176
<i>Feilin davam forması</i>	179
<i>Feilin bacarıq forması</i>	181
<i>Feilin sual forması</i>	182
FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI	184
MƏSDƏR	184
<i>Məsdər barədə mövcud fikirlər</i>	184
<i>Məsdər şəkilçisi barədə mövcud fikirlər</i>	185
<i>Məsdərin feilə məxsus xüsusiyyətləri</i>	189
<i>Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyətləri</i>	191
FEİLİ SİFƏT	195
<i>Feili sifətin morfoloji göstəriciləri</i>	195
<i>Feili sifətin feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	200
<i>Feili sifətin sifətlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	203
<i>Feili sifətin substantivləşməsi</i>	203

*Feili sifətlə feildən düzələn düzəltmə
sifətlərin fərqli xüsusiyyətləri.....* 205

FEİLİ BAĞLAMA..... 210

Feili bağlamaların morfoloji göstəriciləri..... 211

Feili bağlamanın feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri..... 216

Feili bağlamanın zərflə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri..... 217

Feili bağlamanın feili sifət və məsdər arasında yeri 218

Buludkhan Aziz Khalilov

Verb in Azerbaijan Language. Textbook Baku.

“Adiloglu” publishing, 2018, 224 pages.

Specific features of verb as a part of speech, its structure, vocabulary and grammatic meanings, transitive and intransitive forms, tense form, category of manner, finite and non-finite forms are reflected in the textbook according to the elective subject program “Verb in Azerbaijan language”. The textbook may be used by students, teachers, scientific researches. Notes and suggestions about textbook expressed by readers are welcomed by author.

* * *

Булудхан Азиз оглу Халилов

Глагол в азербайджанском языке. Учебник.

Баку, издательство «Адилъоглу», 2018, 224 стр.

В учебнике «Глагол в азербайджанском языке», написанном, соответственно программе по выборочному предмету, свое отражение нашли свойства, характеризующие глагол как часть речи, строение глагола, словарные и грамматические формы значения, переходные и непереходные глаголы, времена глагола, категория образа действия, спрягаемые и неспрягаемые формы.

Учебником могут воспользоваться студенты, педагоги, научные работники. Заранее выражаем благодарность читателям, высказавшим свои замечания и предложения.

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

Azərbaycan dilində feil

operator və texniki redaktor: Aybəniz Sultanova

Çapa imzalanmışdır: 26.10.2018

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 14 ç.v.

Sifariş: 220

Sayı: 500

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Ə.Salamzadə küç, 9C

Tel.: (050) 593 27 77, (055) 339 75 77

Web: www.adiloglu.az

E-mail: adiloglu2000@gmail.com